ISSN 2277- 8063

December 2014

Vol. III / Issue -IV / 2014

Navjyot नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages,
Commerce & Management]

Chief Editor
Dr. Ravindra P. Bhanage
Asso.Prof. Dept. Of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor
Dr. Sandeep Tundulwar
Binzani Nagar Mahavidyalaya, Nagpur.

- Published by -
HOUSA Publication, Kolhapur

संपादकीय

सरते वर्ष आणि नववर्षाच्या उंबरठयावर 'नवज्योत' चा अंक आपल्या सर्वाच्या सृजणशक्तीच्या वाटचालीत पुढे टाकलेले एक पाऊल आहे. संशोधनाच्या अविरत परिश्रमातून वाटचाल सुकर होत आहे. त्याबद्दल संपादक मंडळाच्या वतीने सर्वाचे शुभचिंतन!

सरणारे वर्ष भारताच्या संदर्भात राजकीय व आर्थिक पातळीवर मोठे बदल घडवून आणणारे राहीले त्याची चर्चा साद–पडसाद यांचे प्रतिबिंब सामाजिक व्यवस्थेच्या सर्वच घटकांवर पडलेले आहे. भारताप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उथलपुथल घडून आली. डावे–उजवे मध्यममार्गीचा राजकीय वर्गीकरणात जगभरातच उजव्या वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले असून भांडवली व्यवस्थेचा प्रभाव घट्ट होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मानव्यशास्त्रामध्ये प्रश्नांची चर्चा प्राधान्याने व्हायला लागली आहे. व त्याचा प्रभाव कारण मिमांमाच्या प्रारुपातून लेखांमध्ये उमटायला लागले आहे.

परिवर्तनाचा प्रभाव प्रथमतः आर्थिक व राजकीय पटलावर होत असतो. भारतातील उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, प्रशासन यावर पडसाद उमटले असून वाणिज्य अर्थशास्त्र या विषयाच्या माध्यमातून त्याला विश्लेषीत करण्यात आले आहे. तर राज्यशास्त्र विषयाशी संबंधित लेखांमधून राष्ट्रीय–आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचा धांडोळा घेतलेला आहे. भारतीय भाषामधील लेखामधून नवजाणिवा व विचार प्रकट झाले असून या अंकात प्रसिध्द लेखामधून नवजाणिवा व नवदिशेच्या दृष्टिने पाऊलवाट धुंद होणारी आहे असा संपादक मंडळाला विश्वास आहे व हा अंक आपल्याला सुर्पूत करताना अत्यानंद होतो आहे.

आजपर्यंत आपण दिलेल्या बहुमूल्य सहकार्यामुळेच अंक काढणे शक्य झाले. आपला भरिव पाठिंबा पुढेही असाच कायम राहील. असा आम्हाला विश्वास आहे. संशोधनाकरीता पूर्णतः वाहिलेले 'नवज्योत' चे कार्य आहे. त्यामुळे सामाजिक पटलावर बदल घडवून आणणाऱ्या अभ्यासपूर्ण विषयाची बौध्दिक मेजवाणी यापुढेही कायम राहील. या विश्वासासह २०१५ चे नवेवर्ष आपले आसमंत प्रकाशमान करणारे ठरो या असंख्य शुभेच्छा सह कृतज्ञता व्यक्त करतो.

आपला

डॉ संदीप तुंडूरवार

Content

S. N	Subject	Title	Author	P.No.
1	Commerce	A Study of Skill Development Need in Kolhapur District	Dr. A. M. Gurav	1-7
2	Commerce	Human Resource Management Practices In Select Micro And Small Enterprises In Goa	Namdev M. Gawas Dr. Narendra Y. Rajeshirke	8-14
3	Economics	Waste Water Management In Rural Area Of Sangli District	Dr. Kamble P. S., Shinde Varsha Tanaji,	15-20
4	Economics	Role of SHG in Rural Women Empowerment A Study of Andhali Village, Tal- Palus, Dist. - Sangli.	Miss.Ashwini Raghunath Kadam	21-25
5	Economics	Rural Development Schemes In Satara District Central Co-Operative Bank Ltd.	Miss. Tarade Shital Shivaji	26-29
6	Economics	A Study Of Indira Awaas Yojana In Sangli District	Miss. Latavade Sarika J	30-34
7	Economics	A Study of Female Agricultural Labours in Palus Taluka	Miss. Patil Ashwini Tanaji,	35-38
8	Pol Science	Gender Discrimination, Role Of Social Reformers And Feminist Movement In India	Sachin Dattatraya Bhosale	39-42
9	Pol Science	India's Foreign policy through Constitutional Perspective	Prof. Dr. P.L.Dhengle	43-43
10	Sanskrit & Lexicography	Glimpse on Vatsarāja's Samudramanthana ,	Anuru Mishra	44-47
11	Sanskrit & Lexicography	Three Unique Examples of Prādi-compounds From The Fifth Maṇḍala Of The Ṛgveda	Kirti Sameer Kulkarni	48-51
12	Phy.Education	Performance Profiling In Athletics'	Bellad Kanchan Baburao	52-53
13	Library &Inf Science,	MANAGING AND ESTABLISHING E-RESOURCES IN E-LEARNING ENVIRONMENT	Dr. Ravindra D. Sarode Smt. Sunita Laxman Jadhav	54-57
14	गृहविज्ञान	ग्रामिण व शहरी भागातील युवतींचा जोडीदाराविषयीच्या अपेक्षांचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा.सौ.सुजाता विक्रम सानप	58-61
15	समाजशास्त्र	कोरकू जनजातीतील 'लमजाना' प्रथा	खु.पल्लवी धनंजय इंगोले	62-63
16	समाजशास्त्र	महिलांच्या सबलीकरणाचे बदलते टप्पे	डॉ.संदे संजय हिंदुराव	64-66
17	राज्यशास्त्र	७३ वे संविधान विशोधन आणि त्याचा महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ. अलका विनायक देशमुख	67-69
18	राज्यशास्त्र	**आचार्य विनोबा भावे और सर्वोदय**	**प्रा. सचिन जयस्वाल**	70-71
19	राज्यशास्त्र	भारतीय आदिवासी आणि संवैधानिक तरतूदी	डॉ. गणेश बापूजी खुणे	72-74
20	अर्थशास्त्र	मानवी विकास अहवाल २०१४ व भारतातील दारिद्र्य	प्रा.हसिम वलांडकर.	75-77
21	अर्थशास्त्र	९७ वी घटनादुरुस्ती : सहकारीतेतील बेबंदशाहीवर स्वयंनियंत्रण	डॉ.भंडारे सुग्रीव भानुदास	78-80
22	अर्थशास्त्र	महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांचा उत्पादनातील बदलाची स्थिती	डॉ.जी.आर.खेडकर ,देविदास इंगळे	79-81-83
23	अर्थशास्त्र	फास्टफुडचे मानवी जीवनावर होणारे दुष्परिणाम (लठ्ठपणा)	प्रा. ज्योती जे. चोरे	84-86
24	इतिहास	दलितांच्या बौद्ध धर्म स्विकाराची पार्श्वभूमी	प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के,	87-89

25	इतिहास	विदर्भातील वैशिट्यपूर्ण गणेश प्रतिमा	प्रा.डॉ.एन.के.टेंभेकर	90-92
26	संस्कृत व शब्दकोश	सूर्याचे तेज	सौ.कल्पना देशमूख	93-96
27	संस्कृत व शब्दकोश	श्रीरामामृततरंग पर श्रीमध्दगवद`गीता का प्रभाव	सोमनाथ शिंदे	97-99
28	संगित	मराठी मनाच्या भावोत्कट वृत्तीचं द्योतक — भक्तीसंगीत/भावगीत	श्रीगोपाल शालीकराम डाहाके	100-101
29	मराठी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विशयीच्या मराठी कविता आणि गितांचा वाड़मयीन आणि सामाजिक दृश्टीने अभ्यास	प्रा.डॉ.युवराज दीक्षित	102-103
30	ंमराठी	संशोधनाची नवी क्षितीजे!	डॉ. शशिकांत चौधरी	104-105
31	हिंदी	''विवेकीराय के उपन्यासों में ग्रामांचलिक चेतना''	प्र.डॉ. सुनील बापूसो बेंद्रे	106-107
32	Urdu	Urdu tarjuma nigari mein dilli varnagular translation society ka hissa	Dr M.Aaqib Deshmukh	108-113
33	Urdu	urdu adab mein khaka nigari	Dr Rajib Deshmukh	114-118
34	राज्यशास्त्र	**भारतातील माहिती अधिकार**	**प्रा.डॉ. वासंती प्रतापचंद्र रासम**	119-124
35	English	John Osborne's Attitude towards Women in the Play 'Look Back in Anger'	Rajesh W. Shrikhande	125-126

Aims and Objectives of the Journal :

The aims and objectives of the journal is to provide a platform for the publication of original unpublished Research Papers, Summary of a Research Project, proceedings of academic conferences and Book review of Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management interdisciplinary research work.

Language :- English and Indian languages

Frequency :- Quarterly (March, June, September & December) Please send your research papers at least one month before date of publishing the issue.

Format & Guidelines for the Research paper:

*The Research must purely be original and the paper typed in 1.5 space on one side of A-4 size paper in MS-Word 2003 / 2007 font Times New Roman for English font size 12, Krutidev or Shree Lipee 6.0 version for Hindi and Marathi font size 16 and should have a sufficient margin

*This must include Abstract, Introduction, Clarification of Research Problem, Conclusion & References

*Paper should be sent in two hard copies along with CD or by E-mail: editornavjyot@gmail.com

*Authors are solely responsible for the factual accuracy of their contribution.

*Proper references must be inserted inside the article like 1, 2, 3.... and relevant references must be given at the end of the article Minimum five references are essential.

*References must be listed alphabetically or sequentially in the following order - Surname, Name, Year in Bracket, Name of the Book/Journal, Details of Publisher, Place and Page number at the end of the research paper. For ex. Dilli K. T. (2009) Library and Information Science in Digital Era, Atlantic Publishers, New Delhi, P.153.

*Authors are requested to submit diagrams, maps and pictures of their writings in a separate file with jpg/gif extension.

*Research Article should be written in minimum 1500 and maximum 3000 words

Peer Review:

*Every research paper will be reviewed by two members of peer review committee.

Publication Criteria:

*Article can be modified and references can be added by the subject expert (if needed).

*The criteria used for acceptance of research papers are contemporary relevance, contribution to knowledge, clarity of expression, scientifically. logical, analytical and perfect research methodology. Terms and Conditions:

*The Author must be member of this journal at the time of submission of research paper.

*Authors are requested to read the following Terms and Conditions' very carefully. If authors submit anything for publication, it will be taken granted that they have read the Terms and Conditions' and agreed to the same.

*While submitting any piece of writing for consideration of publication, the authors understand that the same has not been sent or is not being considered for publication elsewhere.

*By virtue of submission and accepting the 'Terms & Conditions' the authors give NAVJYOT International Interdisciplinary Research Journal [Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management] the exclusive copyright to publish and reproduce the research paper, diagrams, maps and images online and in hard paper formats and on other digital formats like CD/ DVD etc. in unlimited copies at any time.

*The authors are responsible for getting the permission from the copyright holders for the reproduction of articles, long quotations, diagrams, maps and images.

*The authors should note that NAVJYOT is a non-profit, non-commercial platform. The authors should understand that they will not be paid for their writings/works. They should consider this as a free service for the open access to knowledge community. *Primarily, the submitted research papers will be considered by the editors for the confirmation of standards and the scope of the journal. If any submitted research paper fails to fulfill primary standard, the same will be rejected.

संपादकीय

सरते वर्ष आणि नववर्षाच्या उंबरठयावर 'नवज्योत' चा अंक आपल्या सर्वाच्या सृजणशक्तीच्या वाटचालीत पुढे टाकलेले एक पाऊल आहे. संशोधनाच्या अविरत परिश्रमातून वाटचाल सुकर होत आहे. त्याबद्दल संपादक मंडळाच्या वतीने सर्वाचे शुभचिंतन!

सरणारे वर्ष भारताच्या संदर्भात राजकीय व आर्थिक पातळीवर मोठे बदल घडवून आणणारे राहीले त्याची चर्चा साद–पडसाद यांचे प्रतिबिंब सामाजिक व्यवस्थेच्या सर्वच घटकांवर पडलेले आहे. भारताप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उथलपुथल घडून आली. डावे–उजवे मध्यममार्गीचा राजकीय वर्गीकरणात जगभरातच उजव्या वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले असून भांडवली व्यवस्थेचा प्रभाव घट्ट होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मानव्यशास्त्रामध्ये प्रश्नांची चर्चा प्राधान्याने व्हायला लागली आहे. व त्याचा प्रभाव कारण मिमांमाच्या प्रारुपातून लेखांमध्ये उमटायला लागले आहे.

परिवर्तनाचा प्रभाव प्रथमतः आर्थिक व राजकीय पटलावर होत असतो. भारतातील उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, प्रशासन यावर पडसाद उमटले असून वाणिज्य अर्थशास्त्र या विषयाच्या माध्यमातून त्याला विश्लेषीत करण्यात आले आहे. तर राज्यशास्त्र विषयाशी संबंधित लेखांमधून राष्ट्रीय–आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचा धांडोळा घेतलेला आहे. भारतीय भाषामधील लेखामधून नवजाणिवा व विचार प्रकट झाले असून या अंकात प्रसिध्द लेखामधून नवजाणिवा व नवदिशेच्या दृष्टिने पाऊलवाट धुंद होणारी आहे असा संपादक मंडळाला विश्वास आहे व हा अंक आपल्याला सुर्पूत करताना अत्यानंद होतो आहे.

आजपर्यंत आपण दिलेल्या बहुमूल्य सहकार्यामुळेच अंक काढणे शक्य झाले. आपला भरिव पाठिंबा पुढेही असाच कायम राहील. असा आम्हाला विश्वास आहे. संशोधनाकरीता पूर्णतः वाहिलेले 'नवज्योत' चे कार्य आहे. त्यामुळे सामाजिक पटलावर बदल घडवून आणणाऱ्या अभ्यासपूर्ण विषयाची बौध्दिक मेजवाणी यापुढेही कायम राहील. या विश्वासासह २०१५ चे नवेवर्ष आपले आसमंत प्रकाशमान करणारे ठरो या असंख्य शुभेच्छा सह कृतज्ञता व्यक्त करतो.

आपला

डॉ संदीप तुंडूरवार

A Study of Skill Development Need in Kolhapur District

Dr. A. M. Gurav, Department of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur
e-mail: annasahebg@yahoo.co.in

Abstract: *Skill development is very much required for life time success of human being. To convert raw material and resources into finished products, skilled manpower is very much required. HR is an important resource where skill development is required. Skill development for existing and would be employees is required. NSDC has decided to develop 500 million, skilled manpower in India by 2022 under PPP scheme. Researcher has covered skill gap in Agriculture and Agro - processing sectors in Kolhapur district of Maharashtra State. It has found that 80% skill gap in Agriculture sector and 50% gap in Agro-processing sector in the sample district. The researcher has suggested different skill building models with tentative expenditure and Cara-Van concept. The researcher has also focused on Skill Building Brand Ambassador for the district which will be model or path darshak project for skill building Finishing School.*

Key Words: ***SkilDevelopment, HR, 80% skill gap in Agriculture, Cara-Van, Brand Ambassador, Finishing School.***

1. Introduction:

If you wish to plan for a year, Sow seed
If you wish to plan for Ten years, Plant trees,
If you wish to plan for a lifetime, Develop MEN - Chinese adage (Kuan Chung Tzu)

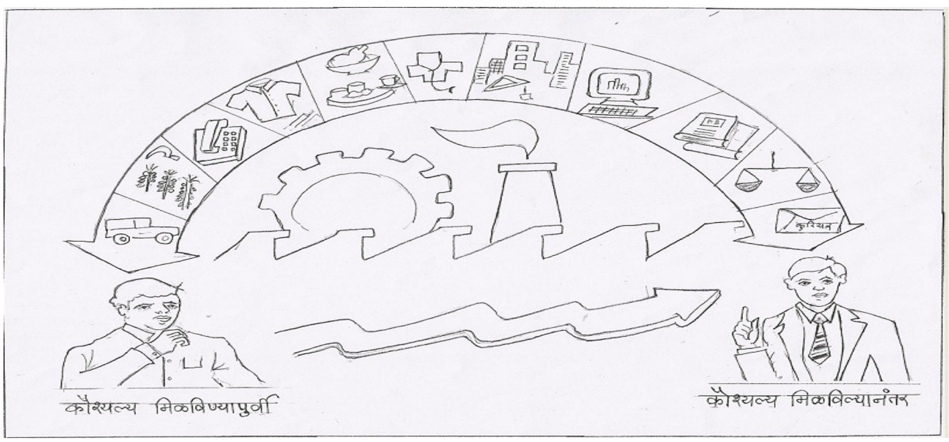

The economic development of any country depends on well educated, knowledgeable, highly achievement motivated, properly developed human resources who are having optimum skills. Like wise an organization cannot make any progress unless it has well trained, an efficient and adequately motivated team of workers. Human resources exploit the potential of all other available resources and are treated as highly critical and significant in contributions relating to effective organizational performance. Human resource management (HRM) is that part of the process of management which is primarily concerned with people. In the past, management was mainly concerned with full and proper utilization of physical factors of production like raw materials and machines. Little attention was paid to the human factor on which utilization of the physical factors depended. Materials may be purchased at most competitive rates, machines may be worked at maximum speed but the output and productivity can be maximized only when the employees work willingly, that's why skill development is required.

HRM activities include manpower planning, selection, recruitment, employee participation, compensation, performance appraisal, internal labour management and training i.e. ***skill development.*** Human resource management activities can influence the organization's performance by direct means through improvement of employee's skills and quality. Hon'ble A. P. J. Abdul Kalam has mentioned that "Our vision is predicted on the belief that HUMAN RESOURCES are the most important determinate of overall development… It means that the Indian higher education is the factory where human resource has been developing. ***To develop human resource, skill building of existing employees and would be employees is required.*** India has one of the largest higher education systems in the world, with more than 17,000 colleges, 544 Universities, 13 Institutes of national importance and various other vocational institutes are functioning in India at present. India is the third largest country in the world in students', after China and

the United States. Considering this positive situation, there is a need of ***skill development*** to increase the productivity of different sectors.

National Skill Development Corporation (NSDC) is a first of its kind public private partnership (PPP) in India to upgrading of skills of the growing Indian workforce. It is a National Skill Development Mission to narrow the existing gap between demand and supply of skills. The objective of NSDC is to contribute to overall target of skilling 500 million people in India by 2022. (Ref. Yojana, May 2012, Pp 25 - 26). NSDC will function for skill building under the Ministry of Finance, under section 25 of the Company Act. It has an equity base of Rs. 10 crores, of which the private sector holds 51% and Government of India holds 49%. It is a Public Private Partnership (PPP) for skill development activities.

2. Kolhapur District: At a Glance ;The Kolhapur district is known as "Dakshin Kashi" due to the famous temple of Mahalaxmi. The Mahalaxmi temple has been built over a thousand years ago during the Chalukyas rule in the 7th century A.D and represents the best Hindu architectural model of its kind. It also indicates that the city was the center of learning art and culture. The district is the tail end of Maharashtra state, borders on Belgaum district of Karnataka State; but geographically, it is a part of Sahyadri hill ranges. Kolhapur was ruled by Silahars, Yadvas, Rashtrakutas and Chalukyas in the medieval times. Chhatrapati Shahu Maharaja is the architect and founder of modern Kolhapur. The district is abundant in natural resources - water, soil, natural vegetation animal wealth and minerals. It is the most agriculturally advanced districts of not only Maharashtra state but also in India. It is an industrially advanced city in western Maharashtra and a front runner in agro-based industries because of predominance of agricultural sector. Kolhapur district is one of the shining examples in the co-operative movement of India. It is famous in country for production of Jaggery, Kolhapuri Chappals, Silver, Jewellery, Kolhapuri Pheta, Kolhapuri Saj, Kolhapuri Reseller, Kolhapur Chappal, Kolhapur Tambada - Pandhara Rassa, Kolhapuri Missal, Kolhapuri Shivi and Kolhapur Doodh Katta are the specialties. The district has the highest per capita income in the Maharashtra state and one of the highest in the country also. Kolhapur is located at $16^0$42'N $74^0$13'E 16.7, 74.22. It has an average elevation of 545 meters (1788 ft). The total available area of Kolhapur district is 7,46,461 hectares, out of which, 5,64,000 hectares land is under cultivation. It means 75.56% area is under cultivation. Out of this land, 1, 35,374 hectares land is irrigated, which is 24%.

3. Objectives:

1.To know the required skills for employability in Agriculture and Agro Processing sector.

2.To know the perception of various stakeholders (Students, Parents, Social Workers, Govt. Authorities, Training Institutes etc.).

4. Hypothesis:"There is a gap between job seekers and job providers in the Kolhapur district, which leads to unemployment and low productivity of Agricultural and Agro Processing sector".

5. Research Methodology and Sample Design: The researcher has collected information through schedule, questionnaire, open ended questions, discussion and all information has collected with various parameters and variables for maintaining accuracy of the data. The researcher has cross checked the collected data by way of similar nature respondents' responses and government authorities' information from different sources. It has proved that the collected data is representative for Kolhapur district. Wherever the differences have found in the collected data, the researcher has gone more deep for cross checking the collected and available data. The researcher has interviewed 1289 Farmers, 115 Sarpanch, 348 Town based Business people, 279 Industries, 68 Agriculture and Irrigation Officers, 217 Students, 19 Industrial Estate Authorities, 22 Eminent personalities and 57 Government Officers (Total 2405) respondents and secondary data have collected through DIC literature, Directorates of Industries of Kolhapur District, Daily News papers, magazines, bulletins, books etc.

6. Data Presentation and Analysis:

"Brilliant Do Not Make Mistakes; But Mistakes Makes Brilliant;
So Allow the Candidates; To Make Mistakes; For Skill Building"

The researcher has covered Skill Gap study for Kolhapur District. The researcher has interviewed more than ***2405 respondents.*** The majority of the collected data is open ended which has been tabulated and interpreted for determining the skill gaps in the Kolhapur district.

Table No 1: Agriculture Sector -

S. N.	Particulars	Justification and Calculations	Figures
A	Manpower Engaged - Agricultural Laborers (Main and Marginal)	**2,68,772 *** 3,23,212 # (5,78,716 + 2,68,772 = 8,77,488) (Cultivators + Agricultural Laborers = Total Manpower	2,68,772

		engaged in Agriculture)*	
B	Growth Percentage Per Year (Skill Gap).	20% #	20%
C	Skilled Manpower Required Per Year. (As per growth)	Skill Gap = 20% of 2,68,772	53,754
D	Training to be provided	Assumed that 50% Job Seekers are qualified with skills and 20% are not suitable to provide skills (below average) = 70%. So 70% 53,754 = 37,628. 53,754 (Man power required) – 37,628 (Skills not to be provided) = 16,126 (Skills to be provided)	16,126
E	Number of Participant Per Batch for Skill Building	(Assumption: Practical Training to 50 candidates is possible)	50
F	Number of Batches Per Year	(D/E) (16,126 / 50)	323
G	Duration for Skill Building Training (Per Batch)	(Assumption: It is practical training so 3 days are sufficient for one special type of skills building)	3
H	Skill Building Expenditure Per Year Rs.	*Resource Person Expenses* = 4 sessions per day X 3 Days = 12 Sessions. 12 Sessions X Rs 700 per Session on field = Rs 8400. 323 Batches X Rs 8400 Per Batch = Rs. 27,13,200. *Other Expenses* = (Stationery, Light, Transport, Certificate etc.) Per Batch Rs 5000 X 323 Batches = Rs. 16,15,000	43,28,200
I	Skill Building Expenditure for Ten Years Rs.	(Rs. 43,28,200 X 10 Years = Rs. 4,32,82,000) (Assumed - Growth and Expenditure per year is constant) (10% additional cost can be considered per year)	4,32,82,000
J	Employed but Lack of Skills	(Skill Gap in Existing Employees) (Percentage).	60%
K	Employed but Lack of Skills	(Skill Gap in Existing Employees) 60% of 2,68,772 * = 1,61,263	1,61,263
L	Total Skill Gap	(B + J) (20% + 60%) Percentage	80%
M	Total Skill Gap	(C+K) (16,126 + 1,61,263) = 1,77,389	1,77,389
N	Suitable Methods for Skills Training	Field Visit and Work, Demonstration, Film Show	--

*Source: # Field Work, * DSL-2011.*

Note: The participants are the farm laborers, so, lunch and refreshment is required in skill building programme. Food can be sponsored by someone.

Table No 1 shows the Agriculture sector of Kolhapur district. The Agro sector includes cultivation and harvesting e. g. floriculture, green house, poly house, logistic – loading and unloading, transportation, storage-cold storage, refrigeration, marketing information system (MIS), forest etc. The table gives detailed information about the agricultural labour i.e. manpower engaged, growth rate, requirement of skilled labour etc. as well as it provides detailed information about training i.e. no of participant, batch, duration, cost, skill gap etc. The table shows that nearly 2,70,000 agriculture labourers are engaged in this sector in addition to the cultivators who are also working in their farms. The number of such cultivators is near about 5,50,000. Through this; it is showing huge figures, there is shortage of nearly 60,000 workers. Considering 20% growth rate, every year, there is need about 54,000 skilled manpower. It may seem that agriculture sector does not require skilled labour. But use of various types of machines and advanced equipments is increasing, farming is done with new technique, pesticides and fertilizers are used in different types. Irrigation techniques are changing. So, there is definitely need of skilled labour. It is observed that on an average 50% of job seekers are qualified or having required skill and 20% of them are not suitable for getting training as they are below average level. It means that 30% of the job seekers are needed to be trained. Estimated no of trainers are 16,126.

The researcher studied different types of agricultural and farming activities and required level of knowledge, skill they are possessing and skills are to be provided. The researcher has come to the conclusion that a batch of 50 candidates is suitable for training. It means to provide training to all the trainees (16,126) through 323 batches should be continued. This is practical as well as informative training, so 3 days are essential for one special type of skill building. Considering 8 working hours per days, 4 sessions will be of 2 hours per day, thus we can engage 12 sessions in the training period of 3 days.

The researcher has considered two types of cost for skill development purpose. One is cost of resource person and

the another is incidental expenses. Remuneration of resource persons are calculated on sessions basic and other expenses are calculated on batch basis. By practical observations, experience and thinking, the researcher has come to conclusion that average remuneration of the resource person is Rs. 700 per session and average amount of other incidental expenses is Rs. 500 per batch. Other incidental expenses includes stationary, telephone, light, transport, publicity and certificate etc. The approximate cost of this training is more than Rs 43, 28,000 per year. It means skill building expenditure for next 10 years will be Rs.4,32,80,000 considering growth rate and expenditure per batch will remain constant. If growth rate and expenditure per batch increase; obviously it will lead to increase in total expenditure.

While collecting the primary data, the researcher also observed that there is a skill gap in existing employees who are already working in this field/sector. After careful study it is estimated that 60% of such workers are also not having the required and optimum skill. Thus the total skill gap including ***skill gap in new comers*** and in **existing employees** is 80% (20% + 60%). The actual figure is more than 1, 77,000 workers per year. From the above information it is observed that growth rate of employment generation is high in this sector (i.e. 20% per year) and considering growth rate of employment generations, it is found that good number of manpower is qualified but near about 20% manpower don't have skills, it means, in this sector illiterate and unskilled manpower is more which adversely affect on this sector. According to the researcher it is found that total 80% skill gap in this sector which indicates danger alarm for growth of this sector. From the above discussion it is clear that agriculture sector is backbone of Indian economy as well as Kolhapur district but without skillful workforce; its growth is declining year by year. Considering this aspect it is necessary to take initiative at government and institutional level and adopt suitable experimental training methods e.g. field visit and work, demonstration, film show etc., then it may be possible to generate skillful manpower in this sector. Agriculture is the backbone of India and Indian industries. Considering the Indian culture and traditions from 1956 onwards agriculture holding is coming down. We Indians are very much fond of land holding but cultivation and effective cultivation is the problem before us. Due to various reasons, villagers have been migrating towards cities. It has been observed that 80-90% unskilled people are in agriculture which leads to very huge amount of skill gap in this sector. It is very much necessary to build ***"Agro-Industry"*** society. One literature reference has come across, which says that about 85,000/- crore rupees food wastage takes place per year because of non cognizance of food grains. It is also observed by the researcher that about 25% of the village people are not doing anything daily. It is observed that about 300 market committees are working in Maharashtra, amongst them, 5-6 market committees are working at district place and more than 12 market committees are working at taluka levels, although there are number of problems with agro marketing. It has observed that the agro share in GDP is shrinking which will adversely affect on our national growth.

In Agriculture different types of skills are required. Namely land preparation skills, different crops sowing skills, Agro tourism skill, mentality building skills and perception changing skills, value addition skills, grass cultivation skills, cropping patterns skills, green house - poly house related skill, fertilizer production and use skill, organic food production skills, food gradation skill, water supply skill, storage skill, post harvesting skill, motor pump maintenance skill, water harvesting skill, agro research skill, cash crops cultivation and marketing skill, spices cultivation skill, fruits cultivation skill, water soil plant testing skill, tissue culture skill, agro product on farm and basic processing skill, food safety skill, vegetable cultivation skills, pesticide using skills, human development skill, kokan meva cultivation-collection-gradation-processing-marketing skill, craft collection skill, health and hygiene skill, pest management skills, animal husbandry maintenance skill, milking skill, farm equipment use skill, agro research skill, plantation skill, seeds treatment skill, atomization skill, agro accounting skill, food packing skill, confidence building skill, market forecasting skill, scientific agriculture skill, mixed cropping pattern skill, weather study skill, bio-fertilizer using skill, hard working mentality building skill, creativity skill, research skill, sincerity building skill, agro-supportive business management skill, modern technology skill, nursery development skill, bonsai development skill, collective - contract - group - cluster - co-operative farming skill, sugar cane harvesting machine management skill, agro - financial management skill, gradation skill, agro cost management skill, seed processing and packing skill, seed development skill, farm equipments repairs and maintenance skill, perishable agro goods handling skill, food grain preservation skill, milking skill, crop management skill, computerization of agriculture skill, fish farming skill, flower cultivation skill, saline land maintenance skill, shet tali (land pond) management skill, bee farming skill, agro logistic management skill, cold storage management skill, land fertility development skill, vermi-compost development skill, rural development skill, farmers incubation center management skill, food gradation and standardization skill, agro export skill, agro account skill, poultry management skill, fishing skill, lather processing skill, mud pot manufacturing skill, goat farming skill, bamboo farming skill, forest farming skill, medical plants cultivation skill, etc.

Table No 2: Agro Processing Sector -

S. N.	Particulars	Justification and Calculations	Figures
A	Manpower Engaged (On Role)	3,58,748 * (3,08,000) #	3,58,748
B	Growth Percentage Per Year (Skill Gap).	20% #	20%
C	Skilled Manpower Required Per Year. (As per growth)	Skill Gap = 20% of 3,58,748	71,750
D	Training to be provided	Assumed that 70% Job Seekers are qualified with skills and 10% are not suitable to provide skills (below average) = 80%. So 80% 71,750 = 57,400. 71,750 (Man power required) – 57,400 (Skills not to be provided) = 14,350 (Skills to be provided	14,350
E	Number of Participant Per Batch for Skill Building	(Assumption: Practical Training to 30 candidates is possible)	30
F	Number of Batches Per Year	(D/E) (14,350 / 30)	478
G	Duration for Skill Building Training (Per Batch)	(Assumption: It is practical training so 5 days are sufficient)	5
H	Skill Building Expenditure Per Year Rs.	*Resource Person Expenses* = 4 sessions per day X 5 Days = 20 Sessions. 20 Sessions X Rs 1000 per Session = Rs 20,000., 478 Batches X Rs 20,000 Per Batch =Rs. 95,60,000.,*Other Expenses* =(Stationery, Light, Transport, Certificate etc.) Per Batch Rs 5000 X 478 Batches = Rs. 23,90,000	1,19,50,000
I	Skill Building Expenditure for Ten Years Rs.	(Rs. 1,19,50,000 X 10 Years = Rs. 9,26,00,000) (Assumed - Growth and Expenditure per year is constant) (10% additional cost can be considered per year)	11,95,00,000
J	Employed but Lack of Skills	(Skill Gap in Existing Employees) (Percentage).	30%
K	Employed but Lack of Skills	(Skill Gap in Existing Employees) 30% of 3,58,748 * = 1,07,624	1,07,624
L	Total Skill Gap	(B + J) (20% + 30%) Percentage	50%
M	Total Skill Gap	(C+K) (71,750 + 1,07,624) = 1,79,374	1,79,374
N	Suitable Methods for Skills Training	Workshop, Demonstration, Discussion, Case Study	--

*Source: # Field Work, * DSL-2011.*

Table No 2 shows the Agro Processing industries. The agro processing includes value added products, processed food, sugar, jaggery / gur, silk / reshim udyog and all other agro processed products. It has observed that, this sector requires sufficient number of both technical as well as non-technical skilled manpower for job. It is hypothesized that 70% job seekers are qualified with skills and 10% are not suitable or eligible to take skill that may be below average. This assumption is logically true and practicable in agro-process industrial units. The predetermined size and duration of the training batch is suitable for agro-process industrial sector. In agro-process industrial sector, various types of sub sectors have been working where more numbers of participants and more number of days for each batch are required, similarly, majority of candidates are enough educated, sincere and having good grasping power. It is observed by the researcher that these agro-process industries skills have classified 5%, 20% and 75% in to supportive work, system work and operative work respectively, so it can be interpreted that the above mentioned training programmes can be divided in to 1:4:15 respectively. It is also interpreted that as per the need of the agro-processing industrial sector, the skill training modules can be adjusted.

The researcher has considered practicable and acceptable expenditure for skill building program in the agro - process sector. Where as; infrastructure expenses are not taken into considerations becomes the existing training institutes' infrastructure will be used on sharing basis and even after their regular working hours. It means that the infrastructure will be used like 24 X 7 X 365. It is interpreted that daily 4 sessions of 2 hours each will be conducted per day for 5 days. The total session will be 60 through which skills will be imparted. The researcher has considered the expenses on the basis of activities and secessions in the training and not on the basis of per candidates. The researcher considered other expenses like stationary, light, travelling etc. which is sufficient for training in agro process industrial sector. Indian economy is based on agriculture and especially on agro processed industries. In real sense agro processing industries are the value adding industries in economic growth or development. The agro products made useful, consumable and more convenient, processing is required. Agro processing means conversion of agro raw material into finished products which is more suitable and durable.

Sugar, textile, fruits, pickles, fish, milk, chilly powder, turmeric, grapes, mango, soya, banana, tobacco, potato, sweet potato, maze, ginger processing skill, jam-jelly production skill, cashew processing skill, packing skill,

chikki production skill, turmeric powder making skill, tomato ketchup manufacturing skill, pesticide manufacturing skill, banana chips and powder production skill, jaggery manufacturing skill, aurvedic medicine extraction skill, winery management skill, renewal energy production skill, agro products exhibition skill, green manure production skill, seeds processing skill, milk and milk processing skill, milk products production skill, vegetable processing skill, fruits processing skill, chicken processing skill, turmeric processing skill, agro-production related computer skill, self confidence skill, grapes processing skill, regime processing skill, food tech skill, agro processed goods import- export skill, agro process research skill, computer softer skill for agro business, etc. skills are required in this sector

The researcher has covered the ***taluka wise rural based agro processing skills.*** It is only focused on some of the skills and not all rural and agri related skills. It is an attempt to focus on some skills for rural youth which will be useful as guidelines for skill building programmes in respective taluka. It is a field work outcome. The surveyor has considered the specialty of the concern taluka and enlisted some of the skills, which to be built through training programme. **Karveer** taluka is very close to Kolhapur city and the district place where farm equipments shops running skill, indoor and outdoor plants maintenance skill, vegetable plantation skill, show plants development skill, bonsai development skill, packing boxes preparation skill, green house maintenance skill, floriculture – rose-nishigandha-gerbera etc cultivation skill, internet service providers to farmers skill, farm equipments production skill, tractor and farm equipments repairs and maintenance skill, bricks production skill, oil mills running skill, rice mills operation skill, cane juice packing and marketing skill, vegetables selling skill, polythene paper production skill for munching, agro-accounting writing skill, sugar cane harvesting skill, cold storage maintenance skill, mobile fertilizer and seeds selling skill, packing business skill, show piece production skill, printing press running skill, steel furniture production skill, screen printing skill, bakery products production skill, fish farming skill, electric and electronic spare parts selling skill, crackles manufacturing skills, aurvedic medicines production skill etc. are possible in Karveer taluka especially in the rural area of this taluka. **Kagal** taluka required dairy business skill, milk processing skill, sugar cane processing skill, tobacco process skill, seeds development skill, sugar cane plantation skill, banana plantation skill, vegetables process skill, rural HR supply skill, mineral water factory running skill, internet service skill, banana process skill, hen farming skill, duck farming skill, fish farming skill, sugar cane harvesting machine skill, training to farmers skill, chilly powder production skill, corn flake process skill, vegetables department chain stores running skill, soya process skill etc. **Radhanagari** demands Kokan Meva – Collection - processing - marketing skill, karavand; jambkul; avala juice; syrup production skill, chavan prash production skill, hirada-behada collection and processing skill, plantation skill, nursery skill, collection skill, processing skill, auryedic medicine production skill, chemical extraction for leather business skill, cashew nuts - plantation; processing; oil extraction; powder making skill, rice mills management skill, poha mills operating skill, chirmura mills running skill, honey farming skill, wood craft - collection; marketing; show pieces production skill, medical plantation and extraction skill, farmers' training skill, rabbit farming skill, auryedic herbal shampoo manufacturing skill, mushroom development skill, etc. **Panhala** taluka required rice mills management skill, medical plantation and extraction skill, tea-coffee plantation skill, vegetable farming and processing skill, sugar cane plantation and harvesting skill, jaggery production skill, green house / poly house management skill, tomato production; marketing and processing skill, rabbit farming skill, goat farming skill, farm equipments production and marketing skill, pickles and chatani manufacturing skill, ready made salad packs preparation and marketing skill, horticulture skill, etc. **Chandgad** demands potato processing; chips; wafers; powder making skill, sweet potato (Ratala) processing skill, karavand; jambhul; avala extraction skill, medical plants and extraction skill, rice mills running skill, poha mill management skill, mango canning skill, cashew processing skill, cashew oil extraction skill, cashew plantation skill, research on paddy; ragi (nachani) skill, corn flacks manufacturing skill, wood craft making skill, honey farming skill, bamboo plantation skill, cane furniture manufacturing skill, show pieces manufacturing skill, decorative products making skill, goat farming skill, rabbit farming skill, grass harvesting and belling skill, warehousing maintenance skill, etc. **Gadhinglaj** required sugar cane processing skill, milk business skill, green house maintenance skill, vegetable farming skill, packed vegetable marketing skill, processed and cleaned vegetable marketing skill, marketing of milk skill, grass farming and grass bells skill, chilly powder skill, etc. **Bhudargad** taluka demands pickles manufacturing skill, rice processing skill, phoha mills running skill, oil mill running skill, goat farming skill, mushroom farming skill etc. **Shirol** taluka sugar cane harvesting machine operation skill, driving skill, animal husbandry maintenance skill, tyre remolding skill, transport management skill, packing material production skill, polytheen sheets manufacturing skill, wine processing skill, seed shops running skill, pesticide shop running skill, food processing unit skill, agri account writing skill, internet marketing skill, ready to cook vegetable packing skill, agro hardware shop running skill, shed net selling skill, seeds development skill, soil testing lab skill, plant testing lab skill, etc. **Shahuwadi** demands rice mill running skill, poha mill running skill, oil mill maintenance skill, fish farming skill, goat farming skill, mushroom development skill, etc. **Ajara** taluka demands

shabu (tapioca) processing skill, potato; sweet potato processing skill, aurvedic medical plantation and extraction skill, aurvedic hair oil production skill, honey farming skill, coffee plantation skill, etc. **Hatkanangale** demands poultry farming skill, vegetables and fruits at highway street marketing skill, soya process skill, seeds production skill, pipeline fitting skill, packing materials skill, gerbera packing skill, grapes packing skill, animal food production skill, transport skill, cold storage operation skill, assembling and marketing of agriculture products skill, agro accounts writing skill, baby corn process and marketing skill, etc. **Gagan Bavada** taluka demands medical plantation and extraction skill, chavan prash production skill, aurvedic pesticide production skill, aurvedic herbal oil skill, aurvedic shampoo production skill, honey farming skill, karvand - jambhul - avala extraction skill, assembling and exporting of ran-meva skill, vermy compost skill, etc.

7. Conclusion and Suggestions: It is a small study, so conclusion and suggestions are based on the collected data and its interpretation. Skill development means short term, effective, relevant, practical oriented training is called as skill development. In short skill development means the ***'FINISHING SCHOOL'*** for candidates for employability. India is the second largest country in population after China with full of natural resources. Maharashtra is the third largest state in its area in India with 35 districts. According to census of India 2011, Maharashtra is the second largest state in terms of population 11,23,72,972 with 82.90% literacy rate. In this background the Maharashtra state has forecasted to provide skills to 4.5 cr. people over next 10 years (i.e. by 2022), means 45 lacks per year and for the Kolhapur district 1,29,000 people per year. It is concluded and suggested that different types of skills to be given to agriculture and agro processing sector like cultivation to harvesting skills, agro tourism skill, mentality building skill and perception changing skill, value addition skill, grass cultivation skill, cropping patterns skill, green house - poly house related skill, fertilizer production and use skill, organic food production skill, food gradation skill, water supply skill, storage skill, post harvesting skill, motor pump maintenance skill, water harvesting skill, agro research skill, cash crops cultivation and marketing skill, etc. It is concluded that agriculture is the mother of all other sectors, so focus should be on this sector for good employability. It is suggested that for value addition sugar, textile, fruits, pickles, fish, milk, chilly powder, turmeric, grapes, mango, soya, banana, tobacco, potato, sweet potato, maze, ginger processing skill, jam-jelly production skill, cashew processing skill, packing skill etc. should be imparted. It is concluded that this training will be help for getting jobs in these agro processing sectors. It is ***specially suggested that skill building programme should be organized for textile parks and sugar factories in the district.*** Co-operative sector is the backbone of development of Kolhapur district, for this sector, quality management skill, service skill, computer skill, technical skill, financial skill, product knowledge skill, quick decision making skill, commercial skill, wealth management skill, e-banking skill, confidential skill, team work skill, behavior skill, imitation jewelry making skill, fashion designing skill, repairing skill, electrician skill, testing skill, packing skill, display management skill, positive mentality skill, motivation skill, etc. should be imparted. It is concluded that ***for survival of the agricultural and cooperative sector in the district skill building is very much required.*** Considering the above mention situation the set hypothesis that, *"There is a gap between job seekers and job providers in the Kolhapur district, which leads to unemployment and low productivity of Agricultural and Agro Processing sector" has proved.* The researcher has suggested ***Cara-Van*** (Mobile vehicle training) for training programme for the above sectors. The Skill building training should be given "in hours" as well as "outside" with the help of moving vehicle with full of amenities and facilities in the cara van. The cara-van will rich at different destinations including villages and farms, it will park at convenient place at the destination, it will expand and internal furniture will adjust. This cara-van will be the unique model for skill development programme in Kolhapur district. It will be ***"Mode"*** or ***"Path darshak"*** project under skill building. It is also suggested that for mentoring in skill building programme, nominate ***"Skill Building Brand Ambassador"*** for every district.

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES IN SELECT MICRO AND SMALL ENTERPRISES IN GOA

1.Namdev M. Gawas , Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa. E mail: ngawas 33 @ gmail. com
2.Dr. Narendra Y. Rajeshirke, Vivekanand College, Kolhapur, Maharahtra.

--- --

ABSTRACT “ Right man for the right job” is the basic principle in recruitment & selection Recruitment and selection constitute staffing function of management. Human Resource Management practice in an organization will not be possible if unsuitable persons are selected in a business organization. This suggests the importance of scientific recruitment and selection of staff. With the enactment of the MSMED Act 2006,the organizations have been named as Micro, Small & Medium depending upon investment ceiling in Plant & Machinery. Human Resource Management is the function within a MSME that centers on recruitment of management and providing direction for the employees who work in the organization. The owner of the Micro & Small enterprises takes care of the HRM. This is an organizational function that deals with issues related to workers or employees such as compensation, hiring, performance organization, development, safety, wellness, benefits, employee satisfaction, training etc. HRM is also a strategic and comprehensive approach to managing people in MSME and the workplace culture and environment. HRM is now expected to respect the employees contribution for the development of organization and the strategic utilization of employees. This research paper is based on field investigations of sampled Micro (80 Units) and Small (08) Units in Goa and covers the various parameters of Human Resource Status.

Key Words: MSME(Micro, Small & Medium Enterprises), Promotion & Development, HRM (Human Resource Management), Recruitment, Training.

1.1 PROLOGUE Human Resource Management (HRM) is the function within a MSME that centers on recruitment of, management of, and providing direction for the employees who work in the organization. The owner of the MSME or the line manager appointed by the owner takes care of the HRM. This is an organizational function that deals with issues related to workers or employees such as compensation, hiring, Performances organization development, safety, wellness, benefits, employee motivation, communication, administration, training etc.. Effective HRM enables employees to contribute effectively and productively to the overall firm direction and the accomplishment of the organization's goals and objectives. HRM is moving away from traditional personnel, administration, and transactional roles, which are increasingly employees oriented. HRM is now expected to respect the employees’ contribution for the development of organization and the strategic utilization of employees. This paper is based on field investigation of sampled MSEs and covers the significant issues of them.

1.2 OBJECTIVES OF THE STUDY To analyze and study the various parameters of Resource Status of Select Micro & Small Units in Goa.

1.3 HYPOTHESIS “ Government incentives and subsidies” is the most dominating reason amongst all the reasons for choosing to carry on a small business. (Validity tested by Table No. 1.9)

1.4 RESEARCH DESIGN AND METHODOLOGY There are various Management practices like Production Management, Financial Management, Human Management, Marketing Management etc. however only Human Resource Management Practice is taken up for study. The field survey aims to appraise the impact of Human Resource Management Practice.

1.4.1 Research Approach As on 2010, there were 1564 Micro, & 156 Small Enterprises in Goa. ; The total is 1720. These MSMEs figure is taken into consideration in deciding the Research Approach for *a) Micro Enterprise and b) Small Enterprises. The selection of M-SIUs for the field studies amounts to 5% of the Population.*

a)Micro Enterprise --In order to choose a number of micro-enterprises for the proposed study, a multi stage sampling technique is employed. At the first stage, the total number of Micro enterprises is geographically divided in to enterprises functioning in North Goa and South Goa Districts. At the second stage, all the major undertakings operating in North and South Goa are again grouped on the basis of type of products namely Food, Fabrication, Rice and Flour mill and Crushing (Stone, Granite & Marble) for both the Districts. At the third stage, total units are classified below as Micro & Small Enterprises as per the classification demarcated under MSMED Act, 2006. 1. 80 Micro Units, 40 from each districts comprising of 10 Food, 10 Fabrication, 10 Rice & Flour Mills and 10 crushing. 2. 08 Small Units, 04 from each Districts selected for study. *The following table explains succinctly the above (a & (b)*

Table No. 1.1: Number, types and size of Micro, Small or Medium Enterprises and method of Research Used

Sr.	Size of SIUs	Total number of Industries	Total Number of units selected under judgment sampling from two district of Goa i.e. North and South	Number of units from North Goa dist.	Number of units from South Goa dist.	Method of Research Use
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
1	Micro,	1564	80	40	40	Judgment sample selection
2	Small	156	O8	04	04	Judgment sample selection

Source: Field Survey

Selection of workers for interviews Total Number of workers selected for interviews is 176 from MSEs, two workers from each unit based on judgment selection technique by adhering to the following criteria The workers have five years of working experience in manufacturing and have the technical qualification besides 10th passed

1.4.2 Construct of the paper A study of Human Resource Management Practices in Select Micro & Small Enterprises.

1.4.3 Scopeof Research Study: The SIU-MSMEs registered with in Goa industrial department/municipal bodies are the universe for random/judgment selection. The MSMEs so selected were visited for conducting interviews with the help of structured and unstructured questionnaires. In such interviews the entrepreneurs and their employees, union leaders and officers of Govt or municipal departments having concern to SIUs were contacted.The scope of study though it was limited to few MSMEs from North and South Districts of the Goa State, the efforts were made to universalize the findings applicable to all the SIUs in Goa

1.4.4 Size of Units surveyed The main aim of the thesis is to study the Management practices of Selected **S**mall-scale **I**ndustrial **U**nits i.e. **1.M**icro, **2.S**mall

1.4.5 Focus The study is focused on the management practices confined to the following area of the selected in SIUs-MSMEs: 1.Human Resource

1.4.6 Reference Period: The reference period for the field investigation while collecting the primary data is limited to 12 months preceding to the date of interviews. However, the reference period, while collecting the secondary data is not restricted to particular number of years, since it is found necessary to seek the references even prior to the Portuguese regime when the small scale industries in Goa was in its infancy stage.

1.5 Research Methodology

1.5.1 *Review of Literature on the subject selected for study [4] :*Books, reports, office record and such other printed materials constitute an appropriate source to have an insight into the topic selected for research. The specific guidelines and hypothesis can be devised from them. The subject selected for study was found untouched since no attempt has so far been made in studying the agro based industry in Goa.The following offices and libraries were visited while collecting the information from the secondary sources:1.University Libraries at Goa 2.Goa Industrial Development Corporation at Panaji 3.Directorate Of Planning Statistics And Evaluation ,Panaji ,Goa 4.Govt. Printing Press Panaji ,Goa5.Micro Small and Medium Enterprise s Board , Madgaon ,Goa 6.Goa State Industry Association Panaji ,Goa 7.Offices of the following Industrial estates

1] BETHORA 2]BICHOLIM 3]CANACONA 4]COLVALE 5]CORLIM 6]CUNCOLIM 7]HONDA 8]KAKODA 9]KUNDAIM 10]MADKAIM 11]MAPUSA 12]MARGOA 13]PILEME 14]PISSURLEM 15]SANGUEM 16]SHIRODA 17]SANCOALE 18]TIVIM 19TUEM 20VEMA

*1.*Collectorate of the two districts.
*2.*Goa Chamber of Commerce & Industry.
*3.*District Industries Centre, Goa.
4.Document and record of SIU and financing institutions.
5.Legal provisions relating to control of SIUs and contract /consumer protection Acts.
6.Newspapers and magazines having concern with SSI sector.
7.Books, pamphlets, brochures, etc. relating to Industrial economy and environment.
8.Reports on SIUs prepared by Government and private bodies or individuals.
9.Record of Directorate of Industries, Goa

1.5.2Experience Survey While selecting the respondents for interview, care was exerted to select only those who possess competence, relevant experience and ability to communicate. Many a times an advanced information or a

some sort of preliminary training was given to the respondents who were to be interviewed. The persons such as factory inspectors, factory managers, etc. who are strategically placed at the executive position are more informative, experienced and reputed for possessing practical ideas and diligence were purposefully interviewed in the experience survey

1.6 DATA COLLECTION TOOLS AND ANALYSIS In order to collect primary information pertaining to different management practices from the select respondents, a questionnaire method is used. .A questionnaire contains ‘open and close ‘ended questions.While analyzing the data on Micro Enterprise s(MEs) and Small Enterprise s(SEs) herein after both(MEs & SEs) together are referred as IUs whenever required , the two approaches are followed so as to arrive at meaningful conclusions .Firstly , for all sensible purposes Micro (n=80) and Small Industrial (n=08) units are measured together (n=88) and whenever there is a need, the above Micro and Small industrial units are appraised separately so as to unveil their unlike constituent as pertains small industrial units. In other words the information or data collected for 8 small units, are appraised qualitatively with reference to Micro Units.

1.7 RESPONDENT CONTACT METHOD In order to administer a questionnaire to collect necessary information from select respondents, telephone and in-depth personal interview methods are used.

1.8 ANALYTICAL TOOL In order to achieve the objectives of the study, a qualitative data is analyzed with the help of percentages, ratios, statistical average and other appropriate tools.

1.9 DURATION OF THE STUDY The study period is 2010-201

1.10 LIMITATIONS OF THE STUDY There are more than 10000 MSMEs of different types in Goa. However it is not possible to contact all these due to time and huge money cost. Hence, only the best MSMEs were selected as, it is assumed that these MSMEs might have scientific managerial practices. The present study is based on detective type of enquiries as the industrial entrepreneurs are reluctant to provide any required information. The author has to use a number of influences and frequent visits to get the information. The data bout finance was completely out of reach of the author; however the efforts were made to collect the same in range values. While collecting the data for different management practises there, especially on Finance management number of hurdles is to be faced on account of the reasons mentioned below;No IU owner is ready to disclose all the human resource data as required by the professional accountant for appraisal. Secondly IU Owners are reluctant to provide the precise and correct information out of fear of taxation, competitors, VAT, Political interference, Trade union or labor union pressure and such other reasons. . As a result , the researcher is incapable to assemble full fledge reliable data on human resource .Looking to all these hurdles , the researcher has to make herculean task to gather finance and other data with some reservations or limitations . The finance data is collected only on the crucial variable as per perception of respondents. In the process of tabulation, the data is streamlined only on significant variables. For example when some ratios are worked out, the reasons behind the descend or ascend trends in such ratios are not properly reported by the respondents. In such situation the researcher has to apply every sensible reasoning based on theories of the management science.

1.11 HR STATUS OF MEs AND SEs -The following parameters were analyzed and studied

1.11.1 Small Number of Employees Table No. 1.2: Average no of employees per sampled ME & SE

Sr. No	Types of workers	MEs=80	Average No of workers per ME	SEs=08	Average No of workers per SE
01	Production Workers	189	2.36	30	3.75
02	Out of (1)Casual or contract Labour/Daily Basis	122	1.50	19	3.75
03	Office Workers	72	0.90	10	1.25
04	Family Members	26	0.33	04	0.50
05	Total (1+ 3+ 4)	287	3.59	44	5.50

Source: Field Survey

The employees in 80 sampled MEs are 287, being 3.59 persons per ME, while employees in 08 sampled SEs are 44 being 5.50 persons per SE. The ratios of workers from owners’ families to per ME and per SE are 1: 0.33 & 1: 0.50 respectively while the similar for office workers is 1: 0.90 & 1:1.25 and production workers 1:2.36& 1: 3.75 respectively. It shows a small numbers of workers of dissimilar categories are working in MSEs. Despite this miniature size, there is a need to employ good HR practises to increase feel good factor amongst employees; this ultimately may increase production and productivity

1.11.2 Methods of PunishmentsTable No. 1.3: Various Methods of Punishments used by sampled MEs (80) and SE (08)

Sr. No.	Method of Punishments	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	Warning	68	86	07	88
02	Wage or salary cutting	19	24	01	13
03	Service Break	18	22	01	13
04	Delaying payment	18	22	01	13
05	Mixed of above	27	34	03	37

Note: - Multiple answers do not lead to summation as 100 *Source: Field Survey* It is difficult to get skilled labour or even many times unskilled also in Goa! As a result, very few MEs or SEs think punishing to erring employees since these labour may leave the job and go elsewhere. Hence, 88% SEs and 86% MEs use "Warning" methods of punishments to their erring employees while other practises such as Wage or salary cutting, Service Break,Delaying payment a mix of all these practises of punishments are observed by very few entrepreneurs

1.11.3 Services of Labour Consultants Table No. 1.4: Services of labour consultants or pleaders as used (Yes/No) by sampled MEs (80) and SE (08)

Sr. No.	Using Services	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	**Yes**	62	78	07	88
02	**No**	18	22	01	12
	Total	**80**	**100**	**08**	**100**

Source: Field Surve

Using the services of labour consultants or pleaders is a necessity on the part of many industrial unit owner, otherwise they have to face the losses both monetary and disturbances to production. Hence, it is quiet natural that the majority MEs (78%) and SEs (88%) seek the assistance of pleaders or labour consultants

1.11.4 Types of Help from the Labour Consultants Table No. 1.5: Different types of help from the Labour consultants/ Pleaders to sampled MEs and SEs (08)

Sr. No.	Types of help	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	No help	18	22%	01	12%
02	Counselling	45	56%	06	75%
03	Removing doubts	62	78%	06	75%
04	Boosting confidence	70	88%	07	88%
05	Promoting comfortable environ	57	71%	07	88%

Note: - Multiple answers do not lead to summation as 100 *Source: Field Survey*

The trust on pleaders or labour consultants by MEs/ SEs is vividly seen from the above table. The hiring of pleader or consultants economizes the expenses.It is widely reported that these consultants know the modus operands of underground or under- official settlements and the same economize the cost of production.

1.11.5 Intensity of Labour Problems Table No. 1.6: An intensity of Labour Problems as experienced by sampled MEs (80) and SEs (08)

Sr. No.	Intensity of labour problem	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	Severe	**42**	52	04	50
02	Fairly severe	32	40	03	37
03	Not at all severe	06	08	01	13
04	Total	**80**	100	08	100

Source: Field Survey

The labour problems begin due to inabilities of industrial units to recompense the labour sumptuously and to satisfy the needs as envisaged by Maslow. Maslow's last need in "Need Hierarchy Theory" is satisfaction of "ego" which is

difficult to meet despite the satisfactory payment. Moreover the living condition of the workers is deplorably poor. All such negatives breed the germs of labour problems and they become intense. Almost half of the MEs (54%) and 60% SEs experience the Labour Problem Intensity as "severe" while 38% MEs and also that much28% of SEs foresee the intensity as "Fairly Severe" and the remaining 8% MEs and 12 % SEs envisage the same as "Not At All Severe".

1.11.6 Causes Of Labour Problems Table No. 1.7: Causes for Labour problems in sampled MEs (80) and SEs (08)

Sr. No.	Causes for Labour problems	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	Low wages	80	100	08	100
02	Bad service conditions	42	52	07	88
03	Attachment to Labour unions	45	56	04	50
04	Inadequate motivation	45	56	04	50
05	Less or no difference in skilled and unskilled	35	44	03	37
06	Political Interference	62	77	07	88
07	Social cacophony	55	69	03	37
08	Cultural differences	45	56	03	37
09	Other than above (1) to (08)	62	77	05	63

Note: - Multiple answers do not lead to summation as 100 *Source: Field Survey*

The Low wages is common grievance ground as reported by almost all the owners of MEs (100%) and SEs (100%) followed by 77% MEs and 88% SEs alleging "political interference". The rest of the reasons for labour problems are also significant to be cared for.

1.11.7 Consequences of Labour Problems Table No. 1.8: Consequences of Labour problems faced by sampled MEs (80) and SEs (08)

Sr. No.	Consequences of Labour Problems	MEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	Production losses	78	98	05	63
02	Increase in losses	62	78	07	88
03	Deterioration in the quality of product	60	76	05	63
04	Increase in wastage	56	70	07	88
05	Falling General indiscipline	78	98	07	88
06	Loss of Goodwill	54	68	05	63
07	Difficulties in loan procuring	45	56	07	88
08	Loss of direct overheads	78	98	07	88
09	Decrease in creditability	78	98	08	100

Source: Field Survey

Note: Multple answers do not lead to summation as 100. An overwheling number of stake holders narrated various consequeneces of labour problem (Table No.1.11) looking to these consequnces, the MEs / SEs owners prefer to give the work to labour contractors.

1.11.8 Impact of Govt. Industrial Policies

Table No. 1.9: Sampled MEs' (n=80) and SEs' (08) stake holders envisaging the feel of Govt. Industrial Policies

Sr. No.	Consequences of Govt. Industrial Policies	Summation of % feel of respondents from MEs (n=80)	Summation of % feel of respondents from SEs (n=08)
01	Increasing in costs of raw materials	67	75
02	Increase in cost of labour	65	88

03	Increase in cost of inputs	88	75
04	Increase in tax liability	88	88
05	Losing the control over employees	76	88
06	Withdrawal of subsidies increases cost	76	63
07	Obstacles in export/import	66	75
08	Diminishing the speed of settlement	88	88
	Mean	**77**	**80**
	SD	**69**	**78**

Source: Field Survey **Note:**-Each respondent initially is asked to quote an intensity of "feel" in % so as to each significant element of Govt. policy *where '0% being "nil" and "100%" being severe'*; after collecting the information about the feel in this way, the summation of feel in % s quoted by all the sampled (n=88) respondents is averaged to know the overall effect/feel/impact of Government policy.The nature of the negative feel over the government policies expressed by the stake holders is squashed in mean 77 with SD 69 for MEs and mean 80 with 78 SD for SEs.

1.11.9 Intensity of Success of T&D **Table No. 1.10: MEs and SEs envisaging the intensity of success of Training and Development (T&D)**

Sr. No.	Intensity of success	MSEs (n=80)	% to total MEs (n=80)	SEs (n=08)	% to total SEs (n=08)
01	% units not introducing T&D measures	13	**16**	01	**13**
02	00 - 20 % success	67	**84**	07	**87**
03	20 - 40 % success		**-**		**-**
04	40 - 60 % success		**-**		**-**
05	60 - 80 % success		**-**		**-**
06	Nil	**88**	**100**	08	**100**

Source: Field Survey **Note**:-Each respondent using T&D programme initially is asked to quote an intensity of "Success" for T&D programme in % s *where '0% being "nil" success and "100%" being very good success '*; after collecting the information about the feel in this way, the summations of feels in % s quoted by all the sampled MEs (n=80) and SE (08) respondents to know the gravity /intensity of success of instituted T&D programmes The table shows that by and large the MSEs are not serious about T&D of their employees'. Some of them though endeavor for the same, however the gravity of the success feel reported by them is at lower echelon.i.e. 84%.

1.12 Summary, Findings and Conclusion Dismissal, suspension or discharge is an easy way out to get rid of the staff that now dislike but retaining them on job is a real difficult work and only an able modern HR management can do it; since The human factor is central to MSME, yet its proper management has yet remained beyond the reach of many, especially MSEs. This qualitative study will examines strategic human resource management (HRM) issues with special reference to *Goa*. A perfunctory observation indicates that these MSMEs lack a clear understanding of their strategic intent and objectives; as a result, their human resource (HR) practices lacked coherence and direction. cultivate a cult of togetherness among the persons. In order to meet the various requirements persons are engaged in different activities which sometime are planned and sometimes unplanned, but if the activities are co-ordinated and directed properly then HR energy can be channelized for result - oriented work and optimum utilization of the material resources can be ensured, for these purposes motivated and co-ordinated HR organization is essential. 1.The ratios of workers from owners' families to per ME and per SE are 1: 0.33 & 1**:** 0.50 respectively while the similar for office workers is 1**:** 0.90 & 1**:**1.25 and production workers 1**:**2.36& 1**:** 3.75 respectively. It shows a small numbers of workers of dissimilar categories are working in MSEs. Despite this miniature size, there is a need employ good HR practices to increase feel good factor amongst employees; this ultimately may increase production and productivity (Table No 1.2)

2.It is difficult to get skilled labour or even many times unskilled also in Goa! As a result, very few MEs or SEs think punishing to erring employees since these labour may leave the job and go elsewhere. Hence, 88% SEs and 86%MEs use "Warning" methods of punishments to their erring employees while other practices such as Wage or salary cutting, Service Break, Delaying payment or mixed of all these practices of punishments are observed by very few entrepreneurs. (Table No 1.3)

3.Using the services of labour consultants or pleaders is a necessity on the part of many industrial unit owner,

otherwise they have to face the losses both monetary and disturbances to production. Hence, it is quiet natural that the majority MEs (88%) and SEs (83%) seek the assistance of pleaders or labour consultants (Table No 1.4)

4.The trust on pleaders or labour consultants by MEs/ SEs is vividly seen from the above table. The hiring of pleader or consultants economizes the expenses. It is widely reported that these consultants know the modus operands of underground or under- official settlements and the same economize the cost of production. Almost half of the MEs (54%) and 60% SEs experience the Labour Problem Intensity as "severe" while 38%MEs and also that much 28% of SEs foresee the intensity as "Fairly Severe" and the remaining 08% MEs and 12 % SEs envisage the same as "Not At All Severe".

5.The Low wages is common grievance ground as reported by almost all the owners of MEs (100%) and SEs (100%) followed by 77% MEs and 88% SEs alleging "political interference". The rest of the reasons for labour problems are also significant to be cared of. (Table No.1.7)

6.An overwheling number of stake holders narrated various consequnneces of labour problem looking to these consequnces, the MEs/ SEs owners prefer to give the work to labour contractors. (Table No 1.8)

7.The nature of negative feel over the Govt. policies expressed by the stake holders is squashed in mean 77 with SD 69 for MEs and mean 80 with 78 SD for SEs; This negative feel about govt. Industrial Policy disproves the "hypothesis that the Govt. industrial Policies help the MEs or SEs".

8.The table no. 1.33 shows that by and large the MSEs are not serious about T&D of their employees'. Some of them though endeavour for the same, however the gravity of the success feel reported by them is at lower echelon. (Table No.1.10)

BIBLIOGRAPHY

1.Adam Smith (1776) en. Wikipedia. org/wiki/Adam Smith

2.Ali N., Strategy for prevention of industrial sickens, Uttam Publishing house, Coimbatore, 1999,3.Asish K. Bhattacharyya, Principles and Practice of Cost Accounting, 3rd Ed.,2010

4.Aureliano Fernandes (1997), Cabinet Government In Goa: 1961-93, (A new, chronological analysis of 30 years of government and politics in Goa in the post-Liberation period.) available for Research use –unpublished, (All the basic statistics on Goa you need, at a glance)

5.Goa Industrial Development Corporation (GIDC), Industrial Survey of Goa, November 2008, pp 23-27

6.Goa Industrial Development Corporation

7.Ibid pp.97-102.

8.MSME- Development Institute (2012) Brief Industrial Profile of North and South Goa District, Ministry of MSME, Govt. Of India. 9.Prahhaker S. Angle (2001), Goa: An Economic Update(A follow –up to the book Goa: An Economic Review , this book looks at Goa from the perspective of socio- economic development) 10.Statistics Department, Govt. Of Goa (2014) Statistical Pocket Book of Goa (1993-2013), A.C. Khanna, K.K. Shawnee, S.R. Vashist(Ed.) (1998) Guide To Goa (Everything you would like to know while vacationing in Goa. Includes a handy tourist map of the state)

.

"WASTE WATER MANAGEMENT IN RURAL AREA OF SANGLI DISTRICT"

Dr. Kamble P. S., **Miss. Shinde Varsha Tanaji,**
Professor, **Research Student**
Department of Economics,Shivaji University, Kolhapur

ABSTRACT:-The environment is the aggregate of the total condition and surrounding in which man lives and interacts which including his way of life. The environment comprises of the surrounding in which man lives, works and plays. It compasses the air he breaths the water likes drink, the food he consumes, and the shelter he takes for his protection. It also includes the pollutants other detrimental environmental factors which adversely affect the life and health of all human beings. The present study is essential because in rural areas the management of waste is not planed and also it is not discarded in good way. It is also clear that waste water management is not good. Thus, the present research work is useful to make the management of waste and waste water in rural areas and it is helpful to maintain the health and the people.
Keywords:- Problem of waste management, Waste water management in rural areas of Sangli District.

1. INTRODUCTION:- Environment has importance not less than blood in the human body in particular, and bodies of all living things in general. It is therefore, protection, preservation of the environment and control of its pollution is of vital importance. The pollution of the environment takes forms such as air pollution, noise pollution, soil pollution, and waste generation as well. This demands to control environmental pollution of different types. Waste management has a special importance on various grounds. It enables to control environmental pollution on the one hand, and on the other, and more importantly that facilitates preservation, conversation of natural resources and their recycling as well. Waste can be solid waste in the form of garbage, and liquid waste in the form of domestic and business waste water. The management of the waste also contributes to the control of the environmental pollution as well as environmental balance. In this overall backdrop, it is very much essential to examine waste management, its nature, extent and efficiency as well. India as well as Maharashtra is dominated by the rural area. The same is the case of districts in the state of Maharashtra. Sangli is a famous district in the state of Maharashtra and Western Maharashtra on various grounds. It is against this overall background, the present research study intends to study the waste management practices in the rural Sangli district of Maharashtra for the latest period from 2006-07 to 2012-13.

2. STATEMENT OF THE RESEARCH PROBLEM:- It is fact that rural area in the state like Maharashtra is not much acquainted with the knowledge of the environment in general and the problem like waste management in particular. It is clearly and adequately being observed in the rural areas of Sangli District in Maharashtra. The rural local bodies in the district are not spending much on the management of the waste; both the solid as well as liquid. The participation of the people is not much satisfactory. There is absence of adequate availability of urinal, latrine, drainage and gutter facilities in all the 10 villages of Sangli District. They are also not collecting all the solid waste being generated and disposing of as well. Hence, it is very much necessary to study the problem of waste water management in rural Sangli District of the state of Maharashtra.

3. REVIEW OF LITERATURE:-Syed. S (2006) in his article 'Solid and Liquid Waste Management.' summarizes the current environmental monitoring program and its major findings. The fields of solid waste the interrelationships of the engineering fundamentals and the management aspects. Abduli M. A., Samieifard, R and Jalili Ghazi Zade. M.(2008) in their study 'Rural Solid Waste Management' discuss status of solid waste management in Bushehrs village The quantity of waste generated in each village is not sufficient to be managed separately thus a regional solid, waste management must be defined to include adjacent village. Sharholy Mufeed, Ahamad Kafeel, Mahmood Gauhar and Trivedi R. C. (2008) in a study 'Municipal Solid Waste Management in Indian Cities present study an attempt has been made to provide a comprehensive review of the characteristics, generation, collection and transportation, disposal and treatment technologies of MSW practiced in India. Shivsharanppa and Shrioao Milind M (2012) in a paper

titled 'Solid Waste Management: A Case Study of Amravati City, Maharashtra. They conclude that AMC may impose rules and regulation for contractors to increase more number of sweepers to collect the refuse for working at different shifts so as to run proper functioning of system.

4. OBJECTIVE OF THE STUDY:-

1. To study the problem of waste management in rural areas of Sangli District
2. To assess the waste water management practices in rural areas of Sangli District
3. To give suggestion for solving the problems identified.

5. HYPOTHESIS OF THE STUDY:-

The hypotheses of the present research study are as follows: Rural area of Sangli District is not fully equipped with the drainage and gutter facility necessary for waste water management.

6. RESEARCH METHODOLOGY:-

The study solely relies on the secondary data. Data is collected from discussions and interviews with the people and the necessary primary data is also collected. The secondary data is collected from budgets, reports and official records of the villages selected for the study. This data is further processed and analyzed by the statistical tools like Compound Growth Rate (CGR), Ratio analysis, Coefficient of Variation (CV).

Sample Design:- The selection of the villages is a purposive sample of one village each from all 10 tehsils comprising of in all 10 villages from Sangli District which represents rural Sangli district of the state of Maharashtra. Period of the study period is 2006-07 to 2012-13.

7. LIMITATIONS OF THE STUDY:-

The limitations of the present research study are as follows:

1. The present study covers the period only from 2006-07 to 2012-13, and neglects all other.
2. The study heavily relies on the secondary data, and neglects the importance of primary data.

8. DATA ANALYSIS:-

Waste Management in Rural Sangli District: Compared to urban area, it is difficult to make arrangement of waste management plans for waste management. It collects the waste and discarded it away from the city. In Rural area waste collected by grampanchayat it is not disposed well so it causes the pollution and it also affects the health of the people. Waste water is connected to gutter. But there is not recycling of waste water and it is used for other work. There are various problems regarding waste management in rural area. There is shortage of dustbins, sweepers, various tools concerns with waste. In rural area, the waste is not collected every day. It is planed that after four days or in a week waste collected. There is not a planning of waste management so it is harmful to environment and health also.

Table 1 Waste Water Management

Year	Rampur Village (Jath Taluka)				Kadepur Village (Kadegaon Taluka)			
	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total no of families (%)	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total No. of Families (%)
2006-07	20 (4.0)	10 (1.98)	280 (55.5)	504 (100)	43 (10.49)	45 (10.97)	315 (76.83)	410 (100)
2007-08	20 (4.0)	20 (4.0)	280 (55.5)	504 (100)	70 (14.77)	75 (15.82)	315 (66.45)	474 (100)
2008-09	38 (7.5)	27 (5.3)	280 (55.5)	504 (100)	100 (18.90)	105(19.85)	334 (63.14)	529 (100)
2009-10	79 (15.7)	75 (14.9)	350 (69.44)	504 (100)	109 (17.87)	80 (13.11)	434 (71.15)	610 (100)
2010-11	83 (15.2)	80 (14.68)	351 (64.40)	545 (100)	109 (12.27)	80 (9.00)	687 (77.36)	88 (100)
2011-12	108(12.16)	82 (9.23)	587 (66.10)	888 (100)	109 (12.27)	80 (9.00)	687 (77.36)	88 (100)
C.G.R.	**46.78**	**56.61**	**14.05**	**9.16**	**18.92**	**16.02**	**20.40**	**18.33**
C.V.	**58.24**	**61.06**	**46.70**	**24.50**	**23.90**	**6.64**	**33.34**	**30.02**
Mean	**58.33**	**49**	**354.67**	**574.83**	**90**	**77.5**	**462**	**633.17**

Source: - Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan Report 2006-07 to 2011-12.

The table shows that the Rampur village of C.G.R of sanitation pits is 46.78 and C.V. is 58.24, C.G.R of families use waste water for gardening is 56.6 and C.V. is 61.06 and C.G.R of families uses waste water attached to gutter is 14.04 and C.V. is 30.61. Kadepur village of C.G.R of sanitation pits is 18.92 and C.V. is 23.90, C.G.R of families uses waste water for gardening is 16.02 and C.V. is 6.64 and C.G.R of families uses waste water attached to gutter is 20.40 and C.V. is 33.34.

Table 2 Waste Water Management

Year	Yedenipani Village (Walwa Taluka)				Ghatnandre Village (K. Mahankal Taluka)			
	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total no of families (%)	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total No. of Families (%)
2006-07	45 (4.01)	20 (1.78)	675 (60.11)	1123 (100)	69 (15.57)	12 (2.71)	245 (55.30)	443 (100)
2007-08	45 (3.33)	20 (1.78)	675 (49.93)	1352 (100)	74 (16.70)	14 (3.16)	260 (58.69)	443 (100)
2008-09	45 (3.33)	20 (1.48)	679 (30.22)	1352 (100)	74 (16.70)	14 (3.16)	260 (58.69)	445 (100)
2009-10	45 (3.32)	20 (1.47)	679 (50.04)	1357 (100)	76 (17.08)	20 (4.49)	286 (64.27)	445 (100)
2010-11	45 (3.32)	20 (1.47)	679 (50.03)	1357 (100)	78 (17.53)	20 (4.49)	345 (64.27)	445 (100)
2011-12	45 (3.20)	20 (1.42)	679 (48.32)	1407 (100)	78 (17.5)	22 (4.94)	345 (77.53)	445 (100)
C.G.R.	**-**	**-**	**0.13**	**3.30**	**2.30**	**13.58**	**7.88**	**0.10**
C.V.	**-**	**-**	**0.28**	**6.94**	**8.25**	**22.27**	**13.99**	**1.20**
Mean	**45**	**20**	**677.67**	**1324.67**	**74.83**	**17**	**290.17**	**444.33**

Source: - Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan Report 2006-07 to 2011-12.

The table 2 presents that Yedenipani Village C.G.R of sanitation pits is 0 and C.V. is 0, C.G.R of families uses waste water for gardening is 0 and C.V. is 0 and C.G.R of families uses waste water attached to gutter is 0.13 and C.V. is 0.28. Ghatnandre Village shows C.G.R. is 13.58% but very less C.G.R. is 2.30% for use of sanitation pits for waste water management.

Table 3 Waste Water Management

Year	Radewadi Village (PalusTaluka)				Belanki Village (Miraj Taluka)			
	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total no of families (%)	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total No. of Families (%)
2006-07	10 (9.09)	25 (22.72)	79 (71.81)	110 (100)	15 (1.71)	38 (4.32)	385 (43.80)	879 (100)
2007-08	12 (10.52)	25 (21.92)	79 (69.29)	114 (100)	35 (3.91)	40 (4.47)	389 (43.46)	895 (100)
2008-09	12 (9.23)	30 (23.07)	84 (64.61)	130 (100)	35 (3.87)	42 (4.64)	389 (42.90)	905 (100)
2009-10	14 (10.76)	30 (23.07)	84 (64.61)	130 (100)	40 (4.25)	43 (4.57)	392 (41.70)	94 (100)
2010-11	18 (13.79)	34 (26.15)	89 (68.46)	130 (100)	45 (4.78)	45 (4.78)	395 (41.70)	942 (100)
2011-12	25 (19.23)	34 (26.15)	89 (68.46)	130 (100)	45 (4.78)	45 (4.78)	395 (41.93)	942 (100)
C.G.R.	**18.53**	**7.28**	**2.76**	**3.57**	**20.00**	**3.55**	**0.52**	**1.55**
C.V.	**33.27**	**29.67**	**4.86**	**6.91**	**29.39**	**6.03**	**0.91**	**2.76**
Mean	**15.16**	**29.66**	**84**	**124**	**35.33**	**42.16**	**390.83**	**917.5**

Source: - Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan Report 2006-07 to 2011-12.

The table 3 explains the Radewadi Village of C.G.R of sanitation pits is 18.53 and C.V. is 33.27, C.G.R of families uses waste water for gardening is 7.28 and C.V. is 29.67 and C.G.R of families uses waste water

attached to gutter is 2.76 and C.V. is 4.86. In Belanki Village C.G.R of sanitation pits is 20.00 and C.V. is 29.39, C.G.R of families' uses waste water for gardening is 3.55 and C.V. is 6.03 and C.G.R of families' uses waste water attached to gutter is 0.52 and C.V. is 0.52.

Table 4 Waste Water Management

Year	Nelkaraji Village (Atapadi Taluka)				Jarandi Village (Tasgaon Taluka)			
	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total no of families (%)	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total No. of Families (%)
2006-07	15 (2.75)	9 1.65	150 (27.52)	545 (100)	14 (2.87)	15 (3.08)	121 (24.84)	487 (100)
2007-08	15 (2.75)	9 (1.65)	150 (27.52)	545 (100)	14(2.87)	15 (3.08)	154 (31.62)	487 (100)
2008-09	25 (4.59)	20 (3.67)	320 (58.71)	545 (100)	19 (3.90)	19 (3.90)	224 (45.99)	87 (100)
2009-10	25(4.59)	20 (3.67)	338 (62.02)	545 (100)	23 (4.08)	21 (3.72)	247 (43.79)	564 (100)
2010-11	30 (4.10)	25 (3.41)	345 (47.13)	732 (100)	27 (4.78)	21 (3.12)	264 (46.81)	564 (100)
2011-12	30 (4.10)	30 (4.10)	357 (48.77)	732 (100)	32 (5.37)	23 (4.08)	269 (47.69)	564 (100)
C.G.R.	**17.17**	**29.64**	**21.75**	**6.97**	**19.70**	**9.72**	**17.71**	**3.85**
C.V.	**26.73**	**39.96**	**35.38**	**14.51**	**52.47**	**16.08**	**26.58**	**7.33**
Mean	**23.33**	**18.83**	**276.67**	**607.33**	**21.5**	**15.5**	**213.17**	**812.61**

Source: - Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan Report 2006-07 to 2011-12.

The table 4 shows that the Nelkaranji Village C.G.R of sanitation pits is 17.17 and its C.V. is 26.73, C.G.R of families' uses waste water for gardening is 29.63 and its C.V. is 39.96 and C.G.R of families' uses waste water attached to gutter is 21.75 and its C.V. is 35.38. in Jarandi Village C.G.R of sanitation pits is 19.7 C.V. is 52.47, C.G.R of families' use waste water for gardening is 9.72% and C.V.% is 16.08 and C.G.R of families' use waste water attached to gutter is 17.17 and C.V. is 26.58.

Table 5 Waste Water Management

Year	Hivare Village (Khanapur Taluka)				Bilashi Village (B. Shirala Taluka)			
	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total no of families (%)	No. of sanitation pits (%)	No. of families who uses waste water for gardening (%)	No. of families whose waste water attached to gutters (%)	Total No. of Families (%)
2006-07	25 (7.10)	15 (4.26)	54 (15.34)	352 (100)	25 (3.65)	7 (1.02)	337 (49.27)	684 (100)
2007-08	30 (8.40)	15 (4.20)	60 (16.81)	352 (100)	30 (4.38)	7 (1.02)	384 (56.14)	684 (100)
2008-09	30 (8.36)	17 (4.73)	60 (16.71)	359 (100)	35 (5.06)	8 (1.16)	535 (77.31)	692 (100)
2009-10	37 (10.22)	19 (5.25)	89 (24.58)	362 (100)	37 (5.31)	8 (1.15)	630 (90.39)	697 (100)
2010-11	37 (10.05)	21 (5.25)	160 (43.8)	362 (100)	42 (5.97)	8 (1.14)	655 (93.17)	703 (100)
2011-12	39 (10.60)	21 (5.71)	160(43.48)	368 (100)	42 (5.97)	8 (1.14)	683 (97.15)	703 (100)
C.G.R.	**9.14**	**8.33**	**28.47**	**0.92**	**11.02**	**3.10**	**16.34**	**0.65**
C.V.	**15.15**	**14.52**	**47.14**	**1.60**	**17.48**	**6.16**	**24.89**	**1.13**
Mean	**33**	**18**	**97.67**	**361**	**42.17**	**7.67**	**537.33**	**693.83**

Source: - Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan Report 2006-07 to 2011-12.

The table 5 explains the Hivare Village C.G.R of sanitation pits is 9.14% C.V. is 15.15%, C.G.R of families' use waste water for gardening is 8.33% and C.V. is 14.52% and C.G.R of families' use waste water attached to gutter is 28.47% and C.V. is 47.14%. In Bilashi Village C.G.R of sanitation pits is 11.02 C.V. is 17.48, C.G.R of families' use waste water for gardening is 3.09 and C.V. is 6.16 and C.G.R of families' whose waste water attached to gutter is 16.34 and C.V. is 24.89.

9. TESTING OF HYPOTHESIS The present study has not used the statistical methods for testing its hypotheses. But it is attempted to incorporate the analysis relating to the hypotheses. The data results analysis adequately proves that the total generated solid waste in the study area is not being collected and disposed of properly. It is because the setup of solid waste management is inadequate, and that local government is also not active to the extent required. Likewise, the waste water management in the study area is also not taking place properly because of inadequate gutter and drainage facility in these villages.

10. FINDINGS:- 1. It is revealed that a majority of families in Rampur Village have attached their waste water to the gutter is a thing of appreciate. Its a good waste water management practice. The number of sanitations pits is increasing in this village, initially it is good, but later on this picture should be changed. The number of families using waste water for gardening is increasing day by day is good thing, but it should increase rapidly and significantly because it facilitates recycling of waste water, which is very much demanded. Recently also the no of families whose waste water is attached to gutter is increased, is a thing of concerns

2. It is revealed that the number of families whose waste water attached to gutter is higher, and it is increasing, is a good thing in Kadepur. The families using pits is growing day by day, and it is in considerate number. The households using waste water for gardening shows fluctuations, but it has a declining trend. It is also a noteworthy thing that, the families who do not use either gutter or sanitation pits is also a considerate, that cannot be negligible, availing for them is very much necessary on various grounds.

3. It is observed that the number of households using sanitations pits is considerable one, but increasing at the marginal rate during the period under study in Yedenipani. The households using waste water for gardening purpose is meagre. It is good that the families whose waste water attached are higher and increasing also. But it is inadequate, because still the families which do not have access to pits as well as gutter is in significant number. It is not an indicator of the proper management of the waste water in the village panchayat under a study.

4. It is observed that the number of sanitation pits is increasing in Belanki village. Likewise, the number of families using waste water for gardening is good and increasing also. At the same time, the number of families whose waste water is attached to gutters is higher, and increasing considerately during the period under study. But the fact is that, the total number of households in this village is significantly higher than the availability of the total facility of waste water management in the village. This reveals that, there is an urgent need to provide for the waste water management in this village.

5. It is observed that the number of sanitation pits in Nelkaranji village is lesser, but it is increasing, likewise, the families using waste water for gardening purpose is also lower, but it is increasing, is a thing of satisfaction. The families who have attached their waste water to gutter are higher and also increasing at significant rate, also is a thing of appreciation. But all these activities of the waste water management are inadequate in comparison with the total families in the village. This is not a proper management of the waste water

6. The number of households having sanitation pits is lesser in Jarandi village. The same is the case of the families who use waste water for gardening purpose. Even though, the number of families whose waste water is attached to the gutter is higher and showing a rising trend, but it is inadequate. This clearly shows incorrect and unsatisfactory management of the waste water in this village. This urgently demands to provide for the adequate facilities of waste water under management in the village.

7. It is observed from the above data analysis that, there are sanitation pits, but the number is meagre even it is increasing in Hivare village. There are some cases of families that use waste water for gardening purpose. The families whose waste water is attached to gutter is higher comparatively, and increasing significantly, it is also inadequate and insufficient. This poses the need for adequate supply of waste management facility. It

is not the proper management of the waste water in this village.

8. The number of families having sanitation pits is lesser, even though it is increasing in Bilashi village. The families using their waste water for gardening is very insignificant, and also shows a meagre growth. It is a thing of satisfaction that families whose waste water is attached to gutters is higher and also shows a considerable growth during the study period. It is not adequate so for as total number of families is taken into consideration. Thus, this village has no proper management of the waste water.

11. SUGGESTIONS:-Following are the different suggestions made for the better waste management in the rural area of Sangli district.

1. Boot and hand gloves etc. should be made compulsory to the workers engaged in the conservancy department of village panchayat.
2. The existing refuse collecting vehicles are not sufficient to collect the solid waste generated in villages. The additional refuse collecting vehicles may be provided.
3. The existing methods of disposal of solid waste are crude and unscientific. Some solid waste was burnt at road side, some solid waste water used to fill quarries in the rural area, and some was thrown at dump sides. Eco-friendly methods of disposal of solid waste like composting, vermin composting, disposal and incineration of hazardous waste can be accepted.
4. The leaves of trees and compostable part of the solid waste should not be burnt. Instead of that it may be collected and provided to the farmers to compost fertilizers. For this purpose collect and carry system may be implemented.
5. The nuisance of stray cattle, pickers, squatting around the dust bins should be controlled.
6. There is need of environmental education and civic sense. It should create the awareness about clean environment on local T.V., radio and new papers.
7. The financial positions of rural local bodies should be strengthened for the proper management of the waste.
8. The special grants from union and state government will be very much useful in financing of waste management in the rural areas.
9. The training and mechanism of recycling of waste should be provided for the proper waste management.
10. People’s active participations will enable in the proper management of the waste.

CONCLUSION:- The studying of waste management is very much important. Its importance further increases because of its study relating to rural areas. The above analysis reveals a unsatisfactory picture of the waste management in the rural areas of Sangli district. This study is a little bit attempts in that direction. There is a need for such number of studies, because it is a vast scope and very significant topic. Likewise, the present study is based on the secondary data only, which is not adequate; the use of primary data is also needed, which will disclose the number of new things relating to the waste management especially in the rural areas.

References:-

1. Syed S. (2006), “Solid and Liquid Waste Management.” Emirates Journal for Engineering Research, Riyadh (Saudi Arebia), pp. 19-36.
2. Sharholy Mufeed, Ahamad Kafeel, Mahmood Gauhar and Trivedi R.C. (2008), ‘Municipal Solid Waste Management in India Cities – A Review.’ 28 Science Direct Waste Management, New Delhi (India) pp. 459-469.
3. Abduli M.A., Samieifard, R and Jalili Ghazi Zade. M. (2008), “Rural Solid Waste Management.” International Journal Environ. Research. Autumn (Iran) pp. 425-430.
4. Shivsharanppa and Shrioao Milin M. (2012), “Solid Waste Management-A Case Study of Amravati City, Maharashtra.” International Journal of Green and herbal Chemistry, Gulbarga (India), pp. 245-255.
5. Annual Reports of Sant Gadgebaba Gramsvachhata Abhiyan 2006-07 to 2011-12.

Wani Muzafar Ahmad and Ahmad Shamim (2013), “Challenges Issues of Solid Waste Management in Himalyas: A Case Study of Srinagar City.” African Journal of Basic and Applied Sciences, Srinagar (India).

Role of SHG in Rural Women Empowerment A Study of Andhali Village, Tal- Palus, Dist. - Sangli.

Miss.Ashwini Raghunath Kadam, Research Student, Dept of Economics ,Shivaji University, Kolhapur

---

ABSTRACT:-The theme of the research paper is role of SHG in rural women empowerment a study of Andhali village. The main aims of the paper are to study the income, saving and expenditure of the members, before and after joining in SHGs and to study the problems of SHG members. This paper based on primary and secondary data. To collect the primary data, questionnaires are prepared and presented personally to 100 women members of SHGs. This paper analyzed the women empowerment through SHGs. It is observed that the monthly income of majority of SHG members have increased after joining SHGs. The paper concludes that the SHG contributes on a large scale for achieving the aim of women empowerment.

INTRODUCTION: Self-Help Group or in short SHG is now a well-known concept. It is now almost two decade old. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic development. SHGs have now evolved as a movement. Mainly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in elevating the economic status of their families. This has led boost to the process of women's empowerment. We can trace the origin of the concept of SHGs in Bangladesh. India has adopted the Model of Mehmud Yunus in a modified form. In 1991-1992 NABARD started promoting self-help groups on a large scale as bank linkage program. It was the real take-off point for the 'SHG Movement. In 1993, the Reserve Bank of India also allowed SHGs to open saving accounts in banks. The facility of availing bank services was a major boost to the movement.

Self-Help Groups in Andhali Village: 1st SHG was established at 15 October 1999 having name "Kranti Mahaila Bachat Gut". At starting of this SHG 16 women's joined this SHG and mainly this all women's from occupation filed such anganwadi workers, gram sevika, teachers, ladies sarpanch etc. And this SHG is controlled by bank of India, Palus branch. Bank of India, Palus branch is always plays vital role development of SHGs in Andhali village.

There are 1145 SHGs in Palus Taluka, Out of which 23 SHGs of women were from Andhali village. In Andhali village 2 groups are BPL women's and 21 groups are APL women's. Today there are up to 381 SHGs of women are from Andhali village in Palus Taluka. Initially of SHGs there is very less no's of women's are included in SHG of society. At starting of SHG majority of women members were from anganwadi workers, gram sevika's, teachers join SHG. initially response of women's who is only housewife not interested in joining SHG is working across the village and today now from all fields women's are member of SHG and this whole network is associate with various banks in Andhali village. Various banks having its own network of SHG in which mainly bank, state bank of India, Hutatma bank this banks are included and Palus is the branch of this banks.

Concept of SHG: Generally Self-Help Group consists of 10 to 20 women. The women save some amount that they can afford. It is small amount ranging from Rs.10 to 200 per month. A monthly meeting is organized, where apart from disbursal and repayment of loan, formal and informal discussions are held. On many social issues also women share their experiences in these groups. The minutes of these meeting are documented and the accounts are written. The president, secretary and treasurer are three official posts in any SHG. If the SHGs are connected with some NGOs they take part in other social activities of those NGOs. Of late, the organizational structure of various micro-financial groups is undergoing significant changes. There are thrift groups, credit management groups, income generating groups, self-help groups and mutual help groups. Sometimes the institute that promotes the SHG, it self provides loan facilities. It is called as Micro-Finance Institute.

REVIEW OF LITERATURE:

Galab S and Rao N. C.[1] (2003) Studied about, 'Women's Self-Help Groups, Poverty Alleviation and Empowerment'. The paper is based on the review of some relevant studies. In this article strategy for poverty alleviation and women empowerment has been discussed. Study found that government of Andhra Pradesh has provided considerable space for women's self-help groups.

Mahendra Varman P.[2]**,** (2005), studied about 'Impact of Self-Help Groups on Formal Banking Habits.' The theme of the article was impact of self-help groups on formal banking habits. The main objectives of the articles were to examine the impact of micro-financing SHGs on individual bank account holding status with respect to females. The paper concludes that the use in overall deposit accounts were due to the increase in deposit account holding of females.

Kannabiran V.[3] (2005) Studied about ''Marketing Self-Help, Managing Poverty'' The theme of the article is marketing self-help, managing poverty. In this article analyzed has the increasing participation of women in microcredit and formation of women's self-help groups have done little more than assuring short-term relief to ease immediate needs.

Kadam P.B.[4] (2006) In her Ph.D. Thesis "Assessment of the Contribution of Self-Help Groups to Women's Empowerment - A Study With Reference to Satara District." She has analyzed the work and scope of SHG movement

in Satara District. She observed that the maximum SHGs in Satara District. The number of SHG members varies between11 to 15. The monthly interest rate on internal loan of maximum SHGs in Satara District is 2 percent.

OBJECTIVES OF THE STUDY: The major objectives of present study are as below:

1) To study the income, saving and expenditure of the members, before and after joining in SHGs.
2) To study the problems of SHGs members.
3) To suggest various appropriate measures.

METHODOLOGY OF THE STUDY: The present study is based on the both primary as well as secondary data. To collect the primary data, questionnaires are prepared and presented personally to 100 women members of SHGs. The sample members are selected from 20 SHGs from in Andhali village, Tal Palus, Dist. - Sangli. The collected data are analyzed by classifying and tabulating. The secondary data were collected from, books, journals and internet etc.

ANALYSIS AND INTERPRETATION: In this study data collected from questionnaire is analyzed and interpreted in terms of following points. Information about SHG member's covers areas like age, marital status, type of the family, occupation, amount of internal loan taken, reasons for taking loan, repayment of loan by SHGs members, income level of the SHG members, saving of the SHG members, expenditure of the SHG members and problems of the SHGs members etc.

1. Age of SHG Members –Table No -1 Age Wise Classifications of SHG Members

Sr. No	Age Group	No. Of Respondents	Percentage
1	Less than 20	-	-
2	20-30	21	21
3	30-40	34	34
4	40-50	23	23
5	50-60	22	22
6	Above 60	-	-
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.) The table reveals that maximum number of SHG members that is 34 members from the age group 30-40 years, while minimum number of SHG members that is 21 members is from the age group of 20-30 years. From the above table it is observed that almost all SHG members are from active and productive age group.

2. Type of the family – Table No -2 Family Types –Wise Classification of SHG Members

Sr. No	Type Of Family	No. Of Respondents	Percentage
1	Joint	31	31
2	Nuclear	69	69
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.) From the above table it is observed that maximum SHG members are having nuclear size family and minimum SHG members are having joint family.

3. Occupations - Wise Classification of SHGs Members-

Table No – 3 Occupations–Wise Classification of SHG Members

Sr. No	Occupations	No. Of Respondents	Percentage
1	Housewife	15	15
2	Employed	4	4
3	Self-employed	33	33
4	Farmer	28	28
5	Laborer	20	20
6	Other	-	-
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.) From the above table it is observed that maximum SHG members are engaged in various income earning activities and only 15 SHG members are involve in only housewife occupation.

4. Reasons for Taking Loan - Table No – 4 Reasons for Taking Loan

Sr. No	Reasons For Taking Loan	No Of Respondents	Percentage
1	Agricultural	27	27
2	Medical	5	5
3	Marriage of son	5	5

4	House improvement	12	12
5	Personal reason	8	8
6	Business	41	41
7	Education	2	2
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.) Reasons for taking SHGs loan are given in above table. Out of 100 SHG members, 27 SHG members took this loan for agricultural reason. Another good thing is that maximum no of members take loan for business reason and their percentage is 41 percent. This indicates that loan has been primarily taken for productive purposes by members.

5. Internal loan taken by SHG members -

Table No -5 Classification of SHG Members According To Amount of Internal Loan Taken

Sr. No	**Loan Availed**	**No. Of. Respondents**	**Percentage**
1	Less than 5,000	42	42
2	5,000-10,000	29	29
3	10,000-15,000	14	14
4	Above 15,000	15	15
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.

Above table shows that majority of the SHG members have taken internal loans to meet their business, agriculture reasons. SHG members have taken internal loans to meet their domestic needs e.g. medical, school fees, house improvements. Some of them have taken loans for purchasing sewing machine, purchasing goats and hens etc.

6. Repayment of Loan by SHGs Members –

Table – 6 Repayment of Loan by SHGs' Members

Sr. No	**Repayment Schedule**	**No. Of Respondents**	**Percentage**
1.	Repayment in time	65	65
2.	Repayment in advance	21	21
3.	Repayment not in time	14	14
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.)

From the above table it is observed that good practice of the women SHGs in the study area is repayment of the loan in time.

7. Income Level of the SHGs Members –

Table No -7 Monthly incomes of the members before and after joining SHG

		Before Joining SHGs		**After Joining SHGs**	
Sr. No	**Monthly Income Rs**	**No. Of Respondents**	**Percentage**	**No. Of Respondents**	**Percentage**
1.	Less than 1000	12	12	1	1
2.	1000-2000	34	34	11	11
3.	2000-3000	37	37	25	25
4.	3000-4000	12	12	37	37
5.	4000-5000	4	4	19	19
6.	5000-6000	1	1	4	4
7	Above 6000	-	-	3	3
	Total	100	100.00	100	100.00

(Source: Primary Data.)

Above table no 7 shows classification of 100 members of SHGs according to monthly income of their families before and after joining SHG. Table indicates economic status of SHGs members before joining the SHG and after joining SHG. It is found that monthly income of majority of SHG members have increased after joining SHGs.

8. Saving of the SHG Members –

Table No – 8 Monthly Saving of the Members before and after Joining SHG

		Before Joining SHGs		After Joining SHGs	
Sr. No	**Monthly Saving Rs.**	**No. Of Respondents**	**Percentage**	**No. Of Respondents**	**Percentage**
1.	Less than 200	29	29	2	2
2.	200-500	48	48	27	27
3.	500-800	17	17	38	38
4.	800-1000	6	6	24	24
5	Above 1000	-	-	9	9
	Total	100	100.00	100	100.00

(Source: Primary Data.

Above table signifies that savings of the members of the SHGs have better with an increase in their income. This shows that the SHG movement is in the right direction towards eradicating the poverty.

9. Expenditure of the SHG Member's Family –

Table No – 9 Monthly family expenditure of the members before and after joining SHGs

		Before Joining SHGs		After Joining SHGs	
Sr. No.	**Monthly Expenditure Rs.**	**No. Of Respondents**	**Percentage**	**No. Of Respondents**	**Percentage**
1.	Less than 1500	18	18	4	4
2.	1500-3000	52	52	20	20
3.	3000-6000	28	28	50	50
4.	Above 6000	2	2	26	26
	Total	100	100.00	100	100.00

(Source: Primary Data.)

From above table we concluded that, the family expenditure has been increased due to positive changes in the SHGs member's income. The incremental income not only enhances the expenditure of the family but also promote the saving of the family after them joining SHG.

10. Empowerment of SHG Members after Joining SHGs –

Table No – 10 Empowerment of SHG Members after Joining SHGs

Sr. No	Response	No. Of Respondents	Percentage
1	Yes	95	95
2	No	5	5
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.)

It is possible to see from the above table that, 95 percent of the SHGs members respond that 'YES' they have empower after joining SHG. There are only 5 percent of the SHGs members respond that NO' they have not empower after joining SHG.

11. Problems faced by the SHGs Members- Table No.11 Problems of SHG Members

Sr. No.	Problems of SHG Members	No.of Respondents	Percentag e
1	Absence of qualified and committed chairpersons' and secretaries	2	2
2	Illiterate members	5	5
3	Delay in sanctioning the loan	22	22
4	Inadequate support from banks and line departments	17	17
5	Lack of awareness about monthly meetings	3	3
6	Non awareness about training	10	10
7	Lack of cooperation among members	7	7
8	Lack of entrepreneurship awareness	11	11
9	Poor saving	12	12

10	Lack of confidence	2	2
11	Others problems	9	9
	Total	100	100.00

(Source: Primary Data.)

In above table we can easily analyze that problem of SHG Members. 2 percent respondents have responded that they have problems regarding absence of qualified and committed chairpersons and secretaries in Self Help Group. Majority of respondents that is 22 percentages have expressed concern about delay in sanctioning the loan to from SHG. 17 percent respondents have responded that they have problems regarding inadequate support from banks and line departments. It is observed that SHGs members face lot of problems.

MAJOR FINDINGS OF THE STUDY:-In this section we have tried to collect and put together some of the major findings of this study.

1) Study found that out of the 100 sample women, 34 percent were belongs to the age group of 30 to 40 year, followed by the 23 percent in the age group of 40 to 50 year.
2) It is noticed that there are 69 percent of sample respondents have nuclear family system and 31 percent joint family.
3) It is observed that around 35 percent of sample respondents have joined SHGs for getting loan, 37 percent to promote savings and 21 percent for social status.
4) Majority of the SHG members have taken internal loans to meet their business, agriculture reasons. SHG members have taken internal loans to meet their domestics' needs e.g. medical, school fees, house improvements. Some of them have taken loans for purchasing sewing machine, purchasing goats and hens etc.
5) It is noticed that regarding the internal loan taken by the respondents' majority of them 42 percent members have taken loan less than Rs5, 000.
6) It was also found that about 65 percent of sample respondents have repaid the loan in time, 21 percent in advance, while 14 percent have repaid loan late.
7) Monthly income of majority of sample respondents has increased after joining SHGs.
8) It is found that SHG is helpful for inculcating habit of saving in women.
9) It was also found that, the family expenditure has been increased due to positive changes in the SHGs member's income.
10) It is observed that SHGs face lot of problems.
11) So the major and the most significant conclusion based on the survey is that SHG contributes on a large scale for achieving the aim of women empowerment.

SUGGESTIONS:-

1) Before starting of self-help groups' process it is necessary to know actual meaning and importance of SHG.
2) Various sample tests should be carryout for selecting president.
3) For systematic working of SHG president must be well trained.
4) Transparent working system is very important.
5) Various workshops associate with SHG must be conducted.
6) Bank officer, gramsevika should be guide to SHGs.
7) All SHGs members should do repayment of their loan within given time and help SHG.
8) All SHGs members must attain all meetings and participate in discussions.
9) SHGs should encourage to members for starting new business such as breeding business, poultry-farming, flour mill, noodles making, cloth shop etc.

REFERENCE:-

1. Galab S and Rao N.C. (2003), 'Women's Self-Help Groups, Poverty Alleviation and Empowerment' Published by 'Economic and Political Weekly' Vol –Xxx Viii No 12, 13.
2. Kadam.P.B. "Assessment-of the contribution of self-help groups to women's empowerment- a study with reference to Satara District. A Ph.D. thesis submitted to Shivaji University in 2006.
3. Kannabiran V. (2005), 'Marketing Self-Help Managin Poverty'' Published by 'Economic and Political Weekly' Vol -XL, No 34.
4. Mahendra Varman P, (2005), 'Impact of Self-Help Groups on Formal Banking Habits' Published by 'Economic and Political Weekly' Vol –Xl. No 17.
5. SHGs register of Andhali gram Panchayat, 2013-2014

Websites:-

1. ncw.nic.in/pdfreports/shg-maharashtra.pdf.
2. shodhganga.inflibnet.ac.in.

6.Sreeramulu G. (2006)' 'Empowerment of Women through Self-Help Groups' 'Published by, Kalpaz Publications, Delhi.

Websites:-1.ncw.nic.in/pdfreports/shg-maharashtra.pdf.
2.shodhganga.inflibnet.ac.in.

RURAL DEVELOPMENT SCHEMES IN SATARA DISTRICT CENTRAL CO-OPERATIVE BANK LTD.

Miss. Tarade Shital Shivaji Research Student, Department of Economics Shivaji University, Kolhapur

---

ABSTRACT : Satara District Central Co-operative Bank has established with the purpose of protects the farmers from money lenders and to provide loans in reasonable rates. Bank has provided various types of schemes to the farmers' welfare by carefully studying to life of farmers and agricultural queries. Bank has always given preference to agricultural development schemes by implementing its own high tech agricultural insurance. As well as bank takes into consideration the global market situation and the present India's economic strategies and provides loan to farmers as well as the other members of the society such as farm workers, business man, working people, and unemployed men, business woman. Bank has five times awarded by NABARD for the best work. Bank has number of schemes which think only about the socio economic development. Bank has brought flexibility in loan disbursed procedures and aims. I)

INTRODUCTION: The Satara District Central Co-operative Bank has established on 15th November 1949. Satara District Central Co-operative Bank Ltd. Satara being the economic power house of the Satara District. The bank always engaged in the work of the socio economic upliftment of the farmers since 1950.Today, it has emerged as a leading name in Co -operative banking. Core credit for this due must go to the great visionary minds of Ex- Deputy Prime Minister of India Hon'ble late Y. B. Chavan, Hon'ble late Balasaheb Desai & Hon'ble late Kisan Veer who with their dedication, hard work and team spirit have turned it into a success story in 62 years. Bank celebrated the year 2012 as the "International Year of Cooperatives 2012" by organizing the Programmes / Events.

II) OBJECTIVES OF THE STUDY

1) To know various rural development schemes implemented by bank.
2) To examine the role of the bank in rural development.

III) RESEARCH METHODOLOGY

The period for the study has selected, from 2001-02 to 2010-11. The analysis is mainly based on secondary sources at the data. The statistical data on relevant information will be collected from the annual report of Satara District central Co-operative Bank publication by the bank, additional information will be also collected from the reference books, Journals, Govt. Publications and Internet etc.

IV) HYPOTHESIS OF THE STUDY Satara District Central Co-operative Bank contributes to the overall economic development of the rural areas and more particularly economic upliftment of the weaker section of the society.

1) RURAL DEVELOPMENT SCHEMES OF SATARA DISTRICT CENTRAL CO-OPERATIVE BANK LTD -Bank also provides loan to businessman, and employed people for the amenities such as freeze, washing machine, T.V., mixer, stitching machine, Xerox, furniture, two wheelers, four wheelers, crash credit loan, over draft loan, house loan, house repairing loan etc. as per the NABARD's plan bank provides loan to all plants through Krishi Bank Kisan Credit Card scheme. Bank has provides loan for high-tech farming and in this way bank tries to improve the agricultural condition in Satara District. Green house, drip sprinkler and pipe line irrigation comes under the high-tech farming and bank provides for it middle and long term loan.

2) PURPOSE WISE SCHEMES 1. Self- Helps Scheme-It is necessary to form self-help groups to facilitate loans, advances and other banking facilities in a manner to eradicate poverty of peasants, landless, artisans, women's down trodden etc. bank has formed rules and policy to make financial assistance to self-help groups through primary agriculture credit society within minimum documentation.

2. Farmer Niwas Scheme-Satara District Central Co-operative Bank provides loan to the members of Vikas Seva societies for erection of house through the Shetkari Niwas Schemes.

3. Sheep farming-Sheep are mainly reared for milk and meat purpose. Apart from these wool and compost are the additional sources of income.

4. Goat farming-In rural area, where the cattle and buffalo farming is not possible due to lakh of green fodder, the goat farming should be preferred.

5. Gramin Godown Scheme-The main purpose of Rural Godown/Warehouse is to store agricultural produce carefully and safely, when market rate is down at that time farmers store their agricultural product e.g. jawar, wheat, soyabin, maize, bajra etc. in Rural godown. For this purpose our bank also gives loan, for warehouse construction. Loan sanction limit is Rs.1875/M.T. The loan sanction limit is depends upon the storage capacity of godown.

Table No. 1.1 **Rural Development Schemes (Rs. In lakhs)**

Rural Development Schemes		**2001-02**	**2002-03**	**2003-04**	**2004-05**	**2005-06**	**2006-07**	**2007-08**	**2008-09**	**2009-10**	**2010-11**
1) Self-Help-Group	Sanctioned Loan	6.78	20.88 (207.96)	53.00 (153.83)	65.35 (23.30)	260.56 (298.71)	206.78 (-20.64)	239.76 (15.95)	877.13 (265.84)	261.47 (-70.19)	352.70 (34.89)
	Disbursed Loan	5.44	18.88 (247.06)	44.13 (133.74)	59.09 (33.90)	243.65 (312.34)	177.28 (-27.24)	163.81 (-7.60)	833.93 (409.08)	154.83 (-81.43)	219.96 (42.07)
2) Farmer Nivas Scheme	Sanctioned Loan	234.35	365.84 (56.11)	440.50 (20.41)	827.43 (87.84)	1,973.07 (138.46)	2,918.38 (47.91)	1,166.80 (-60.02)	1,249.34 (7.07)	2,410.67 (92.96)	5,297.34 (119.75)
	Disbursed Loan	135.66	294.90 (117.38)	325.33 (10.32)	559.46 (71.97)	1,580.75 (182.55)	2,381.78 (50.67)	1,215.47 (-48.97)	898.82 (-26.05)	1,458.21 (62.24)	3,577.73 (145.35)
3) Sheep Farming	Sanctioned Loan	17.33	4.96 (-71.38)	25.40 (412.10)	31.94 (25.75)	26.26 (-17.78)	27.60 (5.10)	30.50 (10.51)	33.40 (9.51)	32.45 (-2.85)	35.75 (10.17)
	Disbursed Loan	27.63	2.23 (-91.93)	10.82 (385.20)	16.82 (55.45)	25.69 (52.73)	23.43 (-8.80)	25.60 (9.26)	28.53 (11.45)	29.63 (3.86)	33.45 (12.89)
4) Goat Farming	Sanctioned Loan	6.01	0.25 (-95.94)	28.30 (11220.00)	41.49 (46.61)	69.29 (67.00)	72.15 (4.13)	71.00 (-1.59)	75.60 (6.48)	79.65 (5.49)	81.53 (2.23)
	Disbursed Loan	26.35	1.97 (-92.68)	15.26 (674.62)	37.09 (143.05)	69.48 (87.33)	69.60 (0.17)	70.75 (1.65)	72.61 (2.63)	77.45 (6.67)	80.55 (4.00)
5) Gramin Godown	Sanctioned Loan	--	--	25.53	19.43 (-23.89)	1.88 (-90.32)	12.87 (584.57)	3.15 (-75.52)	3.15 (0.00)	11.29 (258.41)	10.30 (-8.77)
	Disbursed Loan	--	--	20.40	19.43 (-23.90)	2.56 (-90.32)	10.34 (584.84)	6.86 (-75.52)	6.86 (0.00)	6.29 (258.41)	7.60 (8.77)
6) Gold loan Scheme	Sanctioned Loan	--	1,893.00	1,800.00 (-4.91)	2,340.00 (30.00)	2,550.00 (8.97)	2,920.00 (14.51)	3,340.00 (14.38)	3,555.00 (6.44)	3,983.00 (12.04)	4,520.00 (13.48)
	Disbursed Loan	--	1,730.00	1,750.00 (1.16)	1,788.00 (2.17)	2,444.00 (36.69)	2,810.00 (14.98)	3,158.00 (12.38)	3,450.00 (9.25)	3,860.00 (11.88)	4,120.00 (6.74)
7) Governmental Scheme	Sanctioned Loan	--	--	--	22.77	11.33 (-50.24)	32.85 (189.94)	14.30 (-56.47)	11.30 (-20.98)	26.05 (130.53)	23.30 (-10.56)

	Disbursed Loan	--	--	--	9.79	14.35 (46.58)	9.30 (-35.19)	12.23 (31.51)	14.76 (20.69)	24.69 (67.28)	28.79 (16.61)
8) Sericulture	Sanctioned Loan	--	--	--	3.98	2.10 (-47.24)	2.96 (40.95)	18.65 (530.07)	25.45 (36.46)	11.60 (-54.42)	14.80 (27.56)
	Disbursed Loan	--	--	--	4.38	1.05 (-76.03)	2.96 (181.90)	14.12 (377.03)	22.82 (61.61)	10.84 (-52.50)	11.81 (8.95)
9) Sugar Industry	Sanctioned Loan	--	--	--	956.00	1,350.00 (41.21)	1,410.00 (4.44)	1,110.00 (-21.28)	723.00 (-34.86)	750.00 (3.73)	560.00 (-25.33)
	Disbursed Loan	--	--	--	944.00	1,101.00 (15.17)	1,176.00 (6.81)	976.00 (-17.01)	688.00 (-29.51)	688.00 (0.00)	400.00 (-41.86)
10) Dairy Venture Capital	Sanctioned Loan	--	--	--	--	--	125.56	15.24 (-87.86)	30.30 (98.82)	40.34 (33.14)	12.89 (-68.05)
	Disbursed Loan	--	--	--	--	--	46.70	6.96 (-85.10)	7.65 (696.88)	20.16 (163.53)	7.20 (-64.29)

6. Gold Loan Scheme-The bank provides gold loan. Gold loan scheme credit limit is Rs.2, 00,000 for individual. Repayment period is 1 year.
7. Governmental Scheme-In the present year through Swarn Jayanti Gram Swayam Rojgar Yojana. Bank has recommended Rs. 26.05 lakhs loan for 568 members of self-help group which are below the poverty line.
8. Sericulture- Sericulture is one of the important agro-based industries with great potential to create employment opportunities in rural sector. Silk has great demand for export. The soil and climatic conditions in the district are favorable for Mulberry cultivation.
9. Sugar Industry Bank provides loan for sugar industry.
10. Dairy Venture Capital Fund-This scheme provides a loan to farmers to purchase hybrid cows and buffalos from other state. Bank provides loan for Dairy venture capital fund is Rs.3 lakhs. This scheme applies only Karad, Patan, Phaltan, Khandala, Jawali, Mahabaleshwar and Wai.

3) ANALYSIS OF RURAL DEVELOPMENT SCHEMES Table no.1.1 shows that the amount of loan sanctioned and disbursed by Satara District Central Co-op. Bank for Rural development schemes under study during 2001-02 to 2010-11.

1) Self-Help Schemes:From the above table it seems that the amount of self-help schemes. Bank provides loans to the self-help groups after the 6 months of its establishment. Initially loans were provided on the capital accumulate and only after the number of groups were less but after the response it started increasing.Satara District Central Co-op. Bank sanctioned loan for self-help schemes was Rs.6.78 lakhs in accordance with that disbursed of loan was Rs.5.44 lakhs in 2001-02. In 2010-11 bank sanctioned loan have Rs.352.70 lakhs in accordance with that disbursed of loan have Rs.219.96 lakhs.The highest amount of sanction and disbursed loan is Rs.877.13 lakhs and Rs.833.93 lakhs in 2008-09.

2) Farmer Niwas**:** This table shows that the position of farmer niwas loan during the period of 10 years.The farmer niwas loan increased from Rs. 135.66 lakhs to Rs. 3,577.73 lakhs during 2001-02 to 2010-11. The highest growth rate of sanction and disbursed loan is 138.46% and 182.55% in 2005-06.

3) Sheep Farming:This table shows that bank provide loan for sheep farming increased constant from 2001-02 to 2010-11. In the year of 2001-02 the amount of disbursed on loan is Rs.27.63 lakhs and in 2010-11 it is increased up to Rs.33.45 lakhs. The maximum growth rate is 385.20% in 2003-04.

4) Goat Farming:This table shows that the position of goat farming loan. The amount of goat farming loan also increased during the study period. The amount of goat farming disbursed loan increased from Rs.26.35 lakhs in 2001-02 and Rs. 80.55 lakhs in 2010-11.
5) Gramin Godown Scheme:This table shows that bank has started provide loan for Gramin Godown scheme in 2003-04. Bank sanction loan for Gramin Godown scheme was Rs.25.53 lakhs in accordance with that disbursed of loan was Rs.20.40 lakhs in 2001-02. The amount of loan for Gramin Godown scheme in 2010-11 bank sanction loan have Rs.10.30 lakhs in accordance with that disbursed loan is Rs.7.6 lakhs.
6) Gold Loan Schemes:Satara District Central Co-operative bank provides loan under gold loan scheme is also increased during the period of 10 years i.e. 2001-02 to 2010-11. Because there is no such formality or paperwork to mortgage the gold so the loan on gold were increased. The number of borrowers was increased as the rate of gold was increased. The highest amount of sanction and disbursed loan is Rs.4, 520.00 lakhs and Rs.4, 120.00 lakhs in 2010-11. The maximum growth rate is 36.99% in 2005-06.
7) Governmental Scheme:This table shows that loan for governmental scheme were increasing constantly during study period. Satara District Central Co-op. Bank sanctioned loan for governmental scheme was Rs.22.77 lakhs in accordance with that disbursed of loan was Rs.9.79 lakhs in 2001-02. The maximum amount of governmental scheme is Rs.28.79 lakhs in 2010-11.
8) SericultureThis table shows that the amount of sericulture, in 2001-02 sanctioned and disbursed loan is Rs.3.38 and Rs.4.98 lakhs. Banks provide loan for sericulture is the sanctioned and disbursed loan is Rs.14.80 and Rs.11.81 lakhs in 2010-11.
9) Sugar Industry:This table shows that the position of sugar industry loan during the study period. The bank started provide loan for sugar industry 2004-05. The maximum amount of sanction and disbursed loan is Rs.1, 410.00 lakhs and Rs.1, 176.00 lakhs is 2006-07.
10) Dairy Venture Capital Funds:This table shows that position of dairy venture capital fund loan is in 2006-07 to 2010-11. The highest amount of dairy venture scheme was 46.70 lakhs in 2006-07.

4) FINDINGS

1) The bank also finance for various rural development schemes viz, Self- help scheme, Farmer niwas scheme, Gramin Souchalaya scheme, Sheep farming, Bhagyalaxmi scheme, Gramin Godown scheme etc.
2) The bank also helps to improve living standard of rural people with providing various types of agriculture and rural development schemes.

5) CONCLUSION

It has been that Satara district central co-operative bank has played very consequence role in rural sector. This bank has also financially helped rural people with various schemes i.e. self-help scheme, sugar industry, sericulture etc. the bank also finance for weaker section.

V) References:

1) Annual report of Satara District Central Co-operative Bank Ltd. Satara. (2001-02 to 2010-11)

"A STUDY OF INDIRA AWAAS YOJANA IN SANGLI DISTRICT"

Miss. Latavade Sarika Jalindar,Research Student,Deptof Economics,Shivaji University, Kolhapur
Email : sarika.latavade@gmail.com

ABSTRACT:-Government has implemented many programs in India for reducing the poverty and for developing the rural area. One of the most important programs is the Indira Awaas Yojana. Poverty is one of the major problems in India. The recent (2013) estimation of planning commission shows that there are total 22 percent Indians still living below the poverty line. The objective of Indira Awaas Yojana is primarily to help construction / up gradation of dwelling units of members of scheduled castes and scheduled tribes, freed bonded laborers, minorities in the Below Poverty Line, Non-SC's and Non-ST's rural households by providing them a lump sum financial assistance. The present paper is an attempt to find out the role of Indira Awaas Yojana in Sangli district and to identify the various problems being faced by IAY for implementation of the sch

Keywords:- Role of Indira Awaas Yojana in Sangli district, Problem faced by IAY.

1. INTRODUCTION:-Indira Awaas Yojana was started in 1985 as a part of the Rural Landless Employment Guarantee Program (RLEGP), Indira Awaas Yojana (IAY) was subsumed in Jawahar Rojgar Yojana (JRY) in 1989 and has been operating as an independent scheme since 1996. From 1995-96 the scheme has been further extended to widows or next-of-kin of defense personnel killed in action. Ex-serviceman and retired members of the paramilitary forces who wish to live in rural areas as long as they meet basis eligibility criteria. The following housing facilities provided by government i.e. Fuel Efficient Chullahs, Drinking Water Supply, Sanitation and Sanitary Latrines, Environmental Improvement and Social Forestry, Environmental Improvement and Social Forestry, Inventory of Houses.

Silent Features of Indira Awaas Yojana The objectives of Indira Awaas Yojana is primarily to help construction of dwelling units by members of scheduled casts / scheduled tribes, freed bonded laborers and also non-SC / ST rural poor below the poverty line. It had a definite pattern of funding to maintain transparency in all the dealings associated with the project and also had a definite gender perspective. All the basic units of Local Administration such as Gram Sabhas, village Panchayats and DRDA are actively involved in the implementation of the program.The target groups for houses under the IAY are Below Poverty Line households living in the rival areas belonging to Scheduled Casts / Scheduled Tribes, Freed Bonded Laborers and Non-SC / ST BPL rural households, widows and next of kin to defense personnel / paramilitary forces killed in action residing in rural areas (irrespective of their income criteria), ex-serviceman and retired members of paramilitary forces fulfilling the other conditions. The funding of IAY is shared between the center and States in the ratio of 75:25. In the case of North Eastern States and UT's involves assigning 75 % weight age to housing shortage and 25% to poverty ratio.

The allocation amongst districts is based on 75% weight age to housing shortage and 25% weight age to SC/ST component. Further, 60% of the IAY allocation is meant for benefiting SC/ST families, 3% for physically handicapped and 15% for minorities. Also the IAY houses are expected to be invariably allotted in the name of women. 5% of the central allocation can be utilized for meeting exigencies arising out of natural calamities and other emergent situations like riot, arson, fire, rehabilitation and others.

2. REVIEW OF LITERATURE:- Talat Naaz, Lovely Kumari, Rashmi, Pushpa sinha (2010) have examine the major problem in the implementation is that the beneficiaries are not getting the exact allotted fund, despite all regularities more than 12,000 houses were constructed in the Pothia block and the success level was over 90% with some modification made and by doing away with the problems of corruption and generation public awareness. Tapas K. Sen, H.K. Amarnath, Nita Choudhary and Surjit Das(2010), have observed in the study nearly 9.70 lakh householders are living without houses and half of them do not even have land to construct the house. Dr. Amiya Mohapatra (2013) has conclude that the emphasis of rural housing should be mostly on inclusiveness and on quality improvement. It helps in giving him a self-identity. Prakash Chandra Mathur (2008) has find out that the guidelines have been mostly followed with regards to selection of under preference to some beneficiaries by Pallisabha. Cost of IAY, effective when compared with similar structures built by PWD (Public Works Department).

3. OBJECTIVE OF THE STUDY:-The present study has following objectives:

1.To study the role of Indira Awaas Yojana in Sangli district.

2.To identify the problem faced by IAY for implementation of the scheme.

3.To give suggestion for solving the problems identified.

4. HYPOTHESIS OF THE STUDY:-A government criterion is followed by Sangli Zillah Parishad for Indira Awaas Yojana of Rural development Program. It has helped to improve the standard of living of economically and socially poor classes particularly SC, ST and OBC communities by providing housing facility which is one of the basic need.

5. RESEARCH METHODOLOGY:-The work is based on secondary data. Data is collected from Zillah Parishad, Sangli DRDA Office, other publication and internet website and references. For the analysis of data various statistical tools are used such as simple growth rate, compound growth rate and other suitable techniques. Study has covered 6 years period from 2006-07 to 2011-12. Area of study is confined to Sangli District.

6. DATA ANALYSIS:-Table 1 Year Wise and Tehsil Wise Houses Sanctioned In Sangli District

Year	**Tehsils**									
	Atpadi	Jath	Kadegaon	K.M.	Khanapur	Miraj	Palus	Shirala	Tasgaon	Walava
2006-07	157	360	190	186	157	430	188	208	251	383
2007-08	185	1524	185	186	192	630	213	239	253	203
2008-09	195	630	182	322	241	663	219	216	284	493
2009-10	470	970	355	434	338	817	333	238	599	861
2010-11	270	1309	108	371	256	1044	161	183	543	434
2011-12	247	1420	185	202	283	955	314	381	780	594
Total	1524	6213	1205	1701	1467	4539	1428	1465	2710	2968
Average	**254**	**1036**	**201**	**284**	**245**	**757**	**238**	**244**	**452**	**495**
C.G.R.	**13**	**21.57**	**-0.3**	**8.27**	**12.58**	**17.73**	**6.32**	**6.86**	**28.24**	**15.46**
% to total sanctioned district houses	**13**	**21.57**	**-0.3**	**8.27**	**12.58**	**17.73**	**6.32**	**6.86**	**28.24**	**15.46**

Source:-DRDA Office ,Sangli District Sangli and Statistical Report of Sangli District 2006-07 to 2010-12

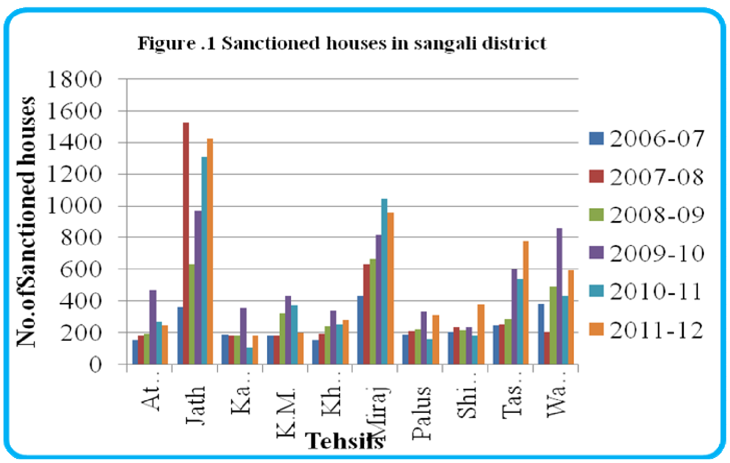

Figure .1 Sanctioned houses in sangali district

The table 1 and figure 1 shows the taluka wise number of houses sanctioned in Sangli district from 2006-07 to 2011-12. The total 25220 houses were sanctioned in the district during the period of 6 year i.e 2006-07 to 2011-12. Out of these total sanctioned houses, how the distribution has been taken place among the different tehsil that has been tried to analysis through this table.The highest average number of houses sanctioned to the Jath tehsil i.e 1036 followed by Miraj and Walava i.e 757 and 495 respectively during the study period. On the contrary the lowest average houses were sanctioned to the Kadegaon tehsil i.e 201 followed by Palus i.e 238.

The percentage share in total sanctioned houses of the district, of the Jath tehsil is 24.63, which indicates unequal distribution of sanctioned houses. As there are total 10 tehsils in the district, the aggregate share of just four tehsils namely Jath, Miraj, Tasgaon and Walava in total district sanctioned houses is 65.14 percent. It means that more than 65 percent beneficiaries are from just four tehsils and 35 percents from remaining six teshils. The same fact has been seen from the compound growth rate, which is highest of 28.24 percent in

case of Tasgaon followed by Jath i.e 21.57 percent. In the year 2009-10 the highest total houses were sanctioned in the district i.e 5415 followed by year 2011-12 with 5361.If we consider the year wise distribution of total sanctioned houses among the different tehsils then we come to know that there are only two tehsils which received highest portion of the total sanctioned houses in every year. These tehsils are Jath and Miraj.

Table: 2 Social category wise number of IAY houses Sanctioned

Year	Backward	VJ & NT	Minority	Open	Total
2006-07	1165 (49.63)	104 (4.43)	105 (4.47)	973 (41.45)	2347 (100)
2007-08	1635 (49.89)	157 (4.79)	480 (14.64)	1005 (30.66)	3277 (100)
2008-09	1178 (37.09)	560 (17.63)	505 (15.90)	933 (29.37)	3176 (100)
2009-10	1076 (21.73)	1524 (30.78)	690 (13.93)	1660 (33.53)	4950 (100)
2010-11	1075 (25.67)	1014 (24.21)	539 (12.87)	1559 (37.23)	4187 (100)
2011-12	1434 (27.03)	572 (10.78)	457 (8.61)	2841 (53.56)	5304 (100)
Total	7563 (32.54)	3931 (19.91)	2776 (11.94)	8971 (38.59)	23241 (100)
Mean	1261	655	463	1495	3874
CV	17.91	82.24	41.86	48.89	29.38
CGR	-0.88	54.038	25.72	23.01	16.2

Source: - DRDA Office, Sangli District Sangli

Notes:1. Figure in bracket shows percentage to total of corresponding year. (Backward and Minority class - as per the Government classification)

2. Although the total sanctioned houses in the district are 25220, out of that 23241 sanctioned and remaining 1979 houses are pending for sanctioning.

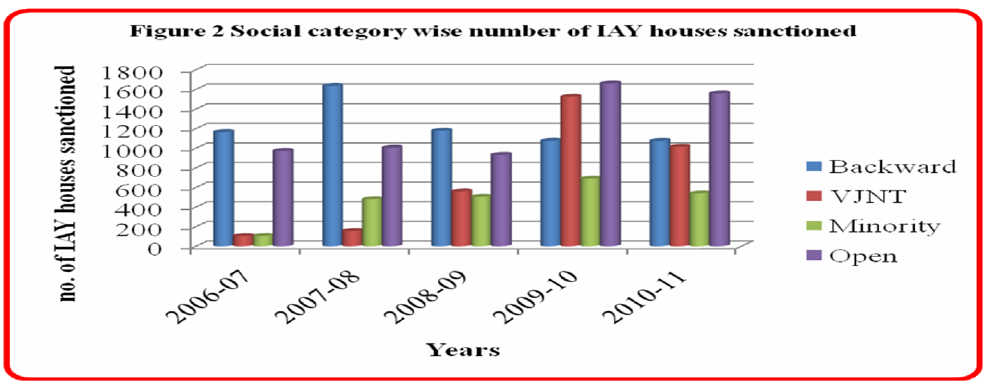

Above table 2 and figure 2 shows that social category wise houses sanctioned in Sangli district. It reveals that the percentage of backward and open category in total sanctioned houses is highest. During the study period, 32.54 percent of houses were sanctioned to backward caste and 11.94, 19.91 percent of houses sanctioned minority and VJ & NT classes respectively. The percentage share of the open category is 38.59 in total sanctioned houses during the study period. It is clear from the statistics that open category people are getting housing benefits significantly under IAY scheme so far as its average position in concerned. If we considered the CV then it shows highest in case of VJ &NT which is followed by open category i.e 82.24 and 48.89 percent respectively. Thus in brief it can be concluded that still minority and VJ & NT social groups are less benefited by the IAY scheme.

7. PROBLEMS OF INDIRA AWAAS YOJANA:-

i. Lack Of Earning Sources:- The main problem of BPL peoples is lack of earning sources since they are belong to “Not to have” category. Though in recent times government has undertaken several steps

for employment generation, it will take some time to get desired result.Thus in order to break vicious circle of poverty Government has to provide employment opportunities so they can earn adequate income.

ii. Political Interfere:-At grass root level government in India is defected by the subjective forces. As a result of that a person or family which is really in the need of house cannot get house but the person or family who have already possessed can get it easily. Local political leaders are enormously interferedin the implementation of Government welfare schemes so benefit do not reach to proper peoples. Thus it is very essential that the local Government has to avoidinterference of the political leaders.

iii. Problem of Landless People:-Mostly to BPL peoples are landless so they deprived from the IAY schemes benefit because the scheme eligibilitycriteria isbeneficiary must have own land for construction of house. Because of onlythis criteriaso many needy peoples are deprived from the benefits of IAY.There should be simple criteria for any Government welfare schemes which should be convenient and easy to the below poverty line people.

iv. Corruption in Schemes: Corruption is one of the very burning issue in field of public sector in India.Hardly any government scheme we found without corruption. IAY is not exception for it.The Governments officers making corruption while sanctioning and releasing grant amount.This is one of the causes for unsuccessful and slow growth of IAY scheme. The Government has to keep eyes on fair transaction for the successive governmental schemes.

v. Selection of Beneficiaries:-In the process of selection of beneficiaries are local political leaders are interfere partially. So the implementation body of Grampanchayat cannot select the proper and eligible beneficiaries and need people are deprived form the benefit of the scheme. Therefore Government has to frame the proper and efficient line and length procedure for the selection of beneficiaries.

8. FINDINGS:-

8.1 Findings based on District Aggregates Position of IAY: The study has observed the working of Rural Development Program specially Indira Awaas Yojana in Sangli district for the rural area. On overall district aggregates of IAY following findings can be drawn.

1.Study reveals that the total 25220 houses were sanctioned in the district during the period of 6 year i.e 2006-07 to 2011-12.

2.The highest average number of houses sanctioned to the Jath tehsil i.e 1036 followed by Miraj and Walava i.e 757 and 495 respectively during the study period. On the contrary the lowest average houses were sanctioned to the Kadegaon tehsil i.e 201 followed by Palus i.e 238.

3.The percentage share in total sanctioned houses of the district, of the Jath tehsil is 24.63, which indicates unequal distribution of sanctioned houses. As there are total 10 tehsils in the district, the aggregate share of just four tehsils namely Jath, Miraj, Tasgaon and Walava in total district sanctioned houses is 65.14 percent. It means that more than 65 percent beneficiaries are from just four tehsils and 35 percents from remaining six teshils.

4.In the year 2009-10 the highest total houses were sanctioned in the district i.e 5415 followed by year 2011-12 with 5361.If we consider the year wise distribution of total sanctioned houses among the different tehsils then we come to know that the Jath and Miraj tehsils which received highest portion of the total sanctioned houses in every year.

8.2 Social category wise sanctioned houses under IAY

1.Study found that social category wise houses sanctioned in Sangli district are biased. It reveals that backward and open category sanctioned houses are highest.

2.The percentage share of the open category is 38.59 in total sanctioned houses during the study period. During the study period 32.54 percent of houses were sanctioned to backward caste and 11.94, 19.91 percent of houses sanctioned minority and VJ & NT classes respectively.

3.It is clear from the statistics that open category people are getting housing benefits significantly under IAY scheme so far as its average position in concerned. If we considered the CV then it shows highest in case of VJ& NT, which is followed by open category i.e 82.24 and 48.89 percent respectively.

4.Still minority and VJ & NT social groups are less benefited by the IAY scheme.

9. SUGGESTIONS:-The Category wise Sanctioned Houses:-In general the present study found biasness in the category wise sanctioned houses. Based on data it can be asserted that the open and backward class

peoples are most benefitted by the IAY and other communities like VJ, NT and minority are less benefitted**.** So considering this fact it can be suggested that this type of unequal allocation of the houses should be eliminated.

Utilization of fund:-The study reveals that there is no problem with availability of fund but the allocation and utilization of the fund. Most of the times unutilized fund goes back to the Government, only due to inefficient administration and political interferences. Thus, it can be suggested that there are still many more peoples who are in the need of house in Sangali district, so the government has to make survey of these family and sanction houses to them. Thus instead of refunding unutilized fund the local and district level government have to be utilized this amount properly.

CONCLUSIONS:-

1. The present research study concludes that the number of allotted houses is highest in drought prone tehsils namely Jath, Atpadi and Kavathe Mahankal.
2. The tehsils like K.M, Palus, Kadegaon,Atpadi, Shirala and Khanapur were less benefited from the IAY.
3. It is also concluded that caste wise allotment of sanctioned houses is seen to be biased. The more houses were sanctioned to the open and backward category and VJ & NT and minority classes remains neglected.

References:-

1. Directorate of Maharashtra (2011), Scio-economic survey of Sangali district(2011), Government of Maharashtra.
2. http:// planning commission.nic.in, Indira Awaas Yojana in India.
3. http://iay.nic.in, IAY pdf. Indira Awaas Yojana in India.
4. DRDA Office Sangli District, Sangli.
5. Statistical Department Sangli.
6. http://iay.pdf / iay report.htm
7. www.rural.nic.in

"A Study of Female Agricultural Labours in Palus Taluka"

Miss. Patil Ashwini Tanaji, Research Student, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur
Email: patilashu.patil96@gmail.com

ABSTRACT:-The main objective of this article is to analyses the social condition of the female agricultural labours in the some selected villages of Palus Taluka (Dist-Sangli). Also this study highlight the most important characteristics related to the social conditions of the female agricultural labours in Palus Taluka. Economic conditions decides the living standard of the agricultural labours which depends upon who many periods of year they get employment, their income source and expenditure, savings, borrowing. To understand economics of agricultural labours have to study their income expenditure and savings. From this we concluded that the female agricultural labours social condition and living conditions are very poor (economically as well as in society) all labours belonging to middle class family, and there is need to do something to improve their life style and economic condition for the betterment of life.

Keywords: -Problem of agricultural labour, Socio-eco condition,Female agricultural labour in Palus Taluka.

INTRODUCTION: Agriculture is most important sector in India. One of the most feature of the rural economy. In India Agriculture is the backbone of the country and is regarded the largest sector of the country. Agricultural is very important role in industrial development of our country and agricultural is supply of raw materials for many industries. Agriculture is the science of forming, including cultivation of the soil for the growing of crops and the rearing of animals to provide food, wood and other products. Agriculture and related products are the main economic drivers of thirds world counties as opposed to manufacturing in developed nations. Agricultural laboures is one who is basically unskilled and unorganized and has little for its livelihood other than personal labour. Labour is one of the primary factors of production in our country. Agricultural labours is mostly landless, poorest and poverty in India. They are basically unskilled and unorganized in agriculture sector. Agricultural labours are engaged growth in the number of cultivators and agricultural labours in crop production. The number of agricultural labours has increased in India. Overall situation of agricultural labours is not satisfactory in Indian agriculture. In few states their socio-economic condition is good. Agricultural labours are the other necessary involved in farming. Agricultural labours number is very large and rapidly growing. They live in poverty and among the poorest in the country. In rural the largest employer and the most of the workforce is Agricultural in developing country. And this is countries, wage differences between male and female are seen in Agriculture. The phenomena of under employment, underdevelopment and surplus population are all simultaneously clear in the daily life and income and living condition of agricultural labours in the country. They get unusually low wages, their condition at work place are not good. The employments are getting very irregular in periods of unemployment.

2. STATEMENT OF THE PROBLEM: The statement of the main problems of the study is "A study of agricultural laboures in Palus taluka." The main aim of the study is to analyze the socio-economic condition, wage, income, saving, expenditure, and poverty of female agricultural in some villages of the Palus taluka of Sangli district. As we know that the difficulties faced by women in rural area was unpredictable, the humble condition of agricultural labour, and many other, and to find the reasons behind this status of women in society, the study of agricultural laboures most important and which help to develop the condition of women, also the solution for all these problems faced by the female workers.

3. REVIEW OF LITERATURE: Jha Shailendra (1990), Writer has this book it find to study the problems of agricultural labour of Bihar in the context of small region. The author has this book important of legislation on bonded labour, productivity in agriculture and the measures taken by government. His conclude that the development of agricultural sector depends on the development of agricultural workers. Nayak P.B. (May 1991), It is also observed that the female employed in the agricultural sector as they are not protected by legislation on working condition and wage resulting in wage discrimination and working long hours beyond the stipulated hours of work. The finding of the present study depicts that the living condition of the agricultural labours is not satisfactory. Alha Akhil and Yonzon Bijoyata (Nov 2011), this paper discussed by the agricultural sector is India has been characterized with high supply of labour than demand. The study has suggested that there is a need to implement MGNEGA & other public work schemes with full potential to improve the economic conditions of vast pool of agricultural workers who have been living in distressed condition for many decades. Goswami Chandrama (February 2013), in this article find out the contribution of women agricultural workers to family income in the farm households of Assam. Author observed that a large percentage of women are engaged in agricultural because agriculture in an occupation.

4. OBJECTIVES OF THE STUDY:1. To study socio-economic condition of female agricultural labours in Palus taluka .2.To study the sources of income and expenditure of female agriculture labours in the study area. 3. To examine the problems of the female agricultural labours and provide remedial measures on the problems.

5. HYPOTHESIS: 1. The socio status of female agricultural labours is very low. i.e. the level of education in agricultural labours is very low.
2. Female agricultural labours are paid wages less than male labours for the same work.

6. RESEARCH METHODOLOGY:
Primary Data: Researcher will collect primary data by using personal interviews with female agricultural labour in the study area the schedules will be filled in the view of objective of the study.
Secondary Data: The secondary Data will be collected from various Government report, census report, internet & Grampanchayat, Panchayat Samiti Office of sample taluka and also from Bar. Balasaheb Khardekar Library,Shivaji University Kolhapur.
Sampling Technique: We have selected 6 samples out of 35 villages from Palus Taluka of Sangli District. This type of study has not been carried out in the Palus Taluka. So this study will fill up the research gap. Researcher has visited each sample village personally and got the list of female agricultural labour from Talathi and Grampanchayat Office.
7. DATA ANALYSIS: **Socio-Economic Profile** Table 1 gives a socio economic profile of the sample of agricultural labours. As can be seen from the table, percentage of age is high at 35.0%. The percentage of illiterate population is high at 62.5 per cent. The sample also had a graduate as an agricultural worker.

Table 1 Age

Sr. no	Age of respondent	Frequency	Percent
1	15 to 30	17	14.2
2	31 to 40	33	27.5
3	41 to 50	42	35.0
4	51 to 60	14	11.7
5	61 to 70	12	10.0
6	Above 70	2	1.7
	Total	**120**	**100.0**

Source: interview survey

Table 2 Education

Sr. no	Education of respondent	Frequency	Percent
1	Illiterate	75	62.5
2	Primary	8	6.7
3	Secondary	37	30.8
	Total	**120**	**100.0**

Source: interview survey

Table 3 Land owners

Sr. no.	Land owners response	Frequency	Percent
1	Yes	38	31.7
2	NO	82	68.3
	Total	**120**	**100.0**

Source: interview survey

Table 4 Female paid lower wages rather than male wages

Sr. no.	Do you paid lower wages rather than male wages	Frequency	Percent
1	Yes	120	100.0

Source:interviewsurvey

Table 5 Income

Sr. no.	Income of respondent	Frequency	Percent
1	5,000 to 20,000	3	2.5
2	21,000 to 30,000	57	47.5
3	31,000 to 40,000	54	45.0
4	41,000 to 50,000	6	5.0
	Total	**120**	**100.0**

Source:interview

Table 6 Saving

Sr. no.	Saving of respondent	Frequency	Percent
1	Yes	113	94.2
2	No	7	5.8
	Total	**120**	**100.0**

Source:interview

Table 7 Expenditure

Sr. no.	Expenditure of respondent	Frequency	Percent
1	500 to 1,500	17	14.2
2	1,600 to 2,500	30	25.0
3	2,600 to 3,000	18	15.0
4	3,100 to 4,500	29	24.2
5	4,600 to 6,000	26	21.7
	Total	**120**	**100.0**

Source: interview

The shows table that the majority of respondent 42 (35.0 percent) of the female agricultural labours are belongs to the age groups of 41-50. Out of total number of 120 samples female agricultural labours large number of respondent 75 (62.5 percent) are illiterate. The table shows that the all the labours are not land owner about 38 (31.7 percent) respondents are land owner. All the female agricultural labours get lower wages than male wages because land owner thought that male labours are hard worker than female worker. Comparing capacity male labours are capable to do work fast than female labours in agriculture. Therefore female agricultural labours paid lower wages than male wages. It is found that 47.5 percent labours earn from Rs. 21,000 to 30,000 which is maximum percentage of respondents. Majority of the 94.2 percent respondents are complete their basic needs remaining money in saving accounts maximum labours save money regular. Monthly expenditure different for different families maximum 25 percent respondents expend Rs. 16, 00 to 2, 500 monthly for living,

8. FINDING

1.The majority of respondent 42 (35.0 percent) of the female agricultural labours are belongs to the age groups of 41-50, followed by the respondent 33 (27.5 percent) of female agricultural labours are to fit in the age group of 31-40, respondent 14 (11.7 percent) in the age group of 51-60 and respondent 12 (10.0 percent) in the age group of 61-70 also work as female agricultural labours. Female agricultural labours are also about 17 (14.2 percent) in the age group of 15-30.

2. Out of total number of 120 samples female agricultural labours large number of respondent 75 (62.5 percent) are illiterate, followed by the educational respondent 37 (30.8 percent) are secondary class. Only 8 (6.7 percent) female agricultural labours of respondents have completed their primary education.

3. It was also observed that 100 percent selected villages are without labour union.

4. Just 58 (48.3 percent) respondent have health problems and about 62 (51.7 percent) respondent have neglected health problem like weakness.

5. It is found that 47.5 percent labours earn from Rs. 21,000 to 30,000 which is maximum percentage of respondents. Secondly 45 percent respondents have income between Rs. 31, 000 to 40,000. About 2.5 percent respondents have very low income in between Rs. 5,000 to 20,000.
6. The majority of the 94.2 percent respondents are save money regular and some female labours have irregular savings, but 5.8 percent respondent can't save money.
7. Maximum 25 percent respondents expend Rs. 16, 00 to 2, 500 monthly for living, 24.2 percent respondent expend Rs. 3, 100 to 4, 500 monthly, about Rs. 4, 600 to 6, 000 expenditure of 21.7 percent respondents , 15 percent respondents spend Rs. 2, 600 to 3, 000 for livelihood. Only 14.2 percent respondents have very less expenditure from the Rs. 5 00 to 1, 500 in the showing table no. 5.20. (Table no. 5.20).

9. SUGGESTIONS:

1. In our society the view to see toward women's is narrow minded people thinks that women's are made only for 'Chul and Mul' they never work equal to men because they are weak and less efficient in works other than household work. Mostly agricultural working women's have not status in society. First and essential steps in improvement women status are to make our view larger and broad.
2. The most important think is 'The principle of Equal Wages for Equal Work may be applied in the villages.
3. There is great need to agricultural labours union to help themselves and for solving their problems. These unions can fight for equal pay for equal work, and the wages and other problems.
4. Governments must need to regulations of working hours for the agricultural labours and also look at on its implementation. It is in agricultural sector the most important think is 'Minimum Wages Act' should be implemented strictly.
5. Government should provide grant for side business like poultry projects, husbandry.
6. By establishing the Mahila Mandal or through self-help groups especially for female agricultural labours, which must be encouraged to subsidiary jobs like production of jams, papad - tiny industry etc.
7. To improve the socio-economic condition of agricultural labours they should be participation in the political events and community development programmes.
8. Some transport facilities should be made available because female agricultural labours have to walk for 4 to 5 miles to reach their work place, so that women get tired and they become less efficiency.
9. Government should development programme for improve leadership quality, working skill, awareness about general knowledge.
10. Government should give training to inspire and start side business like hitching, show piece.

10. CONCLUSION:

The studying of female agricultural labours is very much important. It is important further increases because of its study relating to rural areas. The problems and living conditions of agricultural labours in the palus Taluka represents same as all states in our country. Above this observation and suggestions played important role to improve the condition of these labours through the implementation of above suggestion does not result into immediate solution but it helps us lead into right directions and we will have fruitful results to solve these problems of female agricultural labours in the Palus Taluka.

REFERENCE:

1. Abira T. and Sireeranhan A. "Analysis of Women Labour Participation in Agricultural Production in Valikamam area, Jaffna District, Sri Lanka." published by 'The International Journals, Research Journal of Economics & Business Studies.' Dept of Agricultural Economics, Faculty of Agriculture, University of Jaffna. Vol – 01, No. 8 June 2012.
2. Akhil Alha and Bijoyata Yonzon, "Recent Developments in Farm Labour Availability in India and Reasons Behind its Short Supply" Vol – 24, PP – 381-390.Nov - 2011.
3. B. M. Sale, "A Socio-Economic Study of Agricultural Labour in Sangli District." Ph.D Dissertation Submitted to Shivaji University, Kolhapur. June 2006.
4. Chandrama Goswami, "Female Agricultural Workers in Assam: A Case Study of Darrang District", published by 'International Journal of Scientific and Research Publications', ISSN 2250-3153 Volume 3, Issue 2, February 2013
5. Damodar Panda, "Labour in Organized sector" published by Manik Publication Pvt. Ltd, New Delhi. (1999).
6. Jiwitesh kumar singh, 'Labour Economics' published by Deep and Deep publications Pvt Ltd. (1998).
7. K. Shanti, "Female Labour Migration in India: Insights from NSSO Data." Published by Madras School of Economics Gandhi Mandapam Road, Chennai. 600025 India. Feb-2006.
8. Momoria C.B. "Agricultural Problems of India" published by Allahabad, (1960).

GENDER DISCRIMINATION, ROLE OF SOCIAL REFORMERS AND FEMINIST MOVEMENT IN INDIA

Sachin Dattatraya Bhosale , Research Student,Dept of Political Science, Shivaji University, Kolhapur

---

Abstract: Gender is a common term where as gender discrimination is meant only for women, because females are the only victims of gender discrimination. This paper is deals with gender discrimination in India and its outcome in the form of legislation. Indian reforms it movement had positive approach towards womens freedom we can have a list of social reformers such as Rajaram Mohan Roy, Lokhitwadi Gopal Hari Deshmukh, Gopal Ganesh Agarkar Mahadev Govind Ranade etc. These reformers always put forward the issues of woman freedom in social reforms. After independence, the feminist movement in India can be divided in to two phases from 1970-72 and the second phase 1985 to 90. However we see the emergence of feminist thoughts in our reformist movement which is discussed in the paper. In this paper recommended as remedies like Education, Employment, Economic Independence, Empowerment, Self-Confidence, Decision Making etc these remedies are important for abolish the gender discriminati

Introduction: Gender is a common term where as gender discrimination is meant only for women, because females are the only victims of gender discrimination. In theoretical words 'denial of equality, rights and opportunity and supplement in any form on the basis of gender is gender discrimination' India is a male dominant society and gender discrimination is customized habitually. India has a unique multicultural society. Indian society has been divided into different castes & classes. So, the question of Gender discrimination again has many facets. Feminist movement in India has been working for gender discrimination since from the British Rule. We also see the roots of Indian feminism in Indian mythology. This study deals with gender discrimination in India and its outcome in the form of legislation.

Historical background:

We can the references of thought of women emancipation right from Indian mythology. Before Vedic period the pattern of society was matriarchal and in the course of time it changed to patriarchal in Vedic period and it is continued to date. In this society woman were supposed as property themselves as there. Women were s supreesment by evil customs like child marriages, dowry, sati, tonsure, opposition to window remarriages. Thought in begning these were not custom but in the course of time. They become rigid practices. We can see the examples of woman rebels like Ella the daughter of Manu and Droupati in Mahabharat who tried to revolt against valuation of Rights. We also have examples Saint Bahinabai Pandita Ramabai, Ramabai Ranade, Savitribai phule, Anandatai Joshi in reference to recent decades. Thus we can see the wrote of feminism in India mythology its nourishment in pre-independence period in it its florishment in post independence. Thought supreesment of woman changed according to the changing nature of society, the problem of exploitation & subordination of women are the common features which lead to gender discrimination.

Status of women in India:-

Exploitation and subordination of women are underlined issues not only in India society but also western society and this has lead to gender discrimination status of women in India :- the clearest indicator of discrimination against Indian women selected in sex ratio there were only 927 females per 1000 men's in India . (the world is 990 woman per 1000 man) according to the 1991 census. Provisional figures for census 2001 indicate that the trend has been slightly arrested, the sex ratio at 933 females per 1000 males, with kerala at 1058 females (www.censusindianet) this is welcome news.

Yet cause for concern remains. The sea ratio of the 0-6 age group has declined sharply from 945 in 1991 to 927 in 2001. One reason for the adverse juvenile sex ratio it is the increasing reluctance to have female children.

In 1951, shortly after Independence the census recorded that that only 25 percent of man and 7 percent of woman indicate able to read writes still 245
Million Indian women cannot read or write comprise the world's largest number of unlettered woman

The average Indian females has only 1.2 years schooling, while the Indian male spends 3.5 years in school more than 50 percent India drop out by the time they are in middle school.

The woman's movement has repeated called upon the government to fulfill its pledge to invest 6 percent of the country GDP in education but in fact there as of difference in actual expenditure.

Most of the work that woman do, such as collecting fuel fodder and water growing vegetables or keeping popularity for domestics consumption, goes unrecorded in the census counts many women and girl who work family land are not record as workers.

Woman gets on average 30 percent lower wages than man. The total employment woman in organized sector is only 4 percent a study by SEWA of 14 trades found that 85 percent of woman earned only 50 percent of the official poverty level income

Crime against woman has been rising with each year, violence, both outside and within the household is a grim reality of woman's levels between 1990 and 1996 crimes against woman the extent of trafficking woman is unknown however one official study admits to 100,000 prostitutes in sex metro cities of this is 15 percent one girl below the age of 15 cross border trafficking is common.

Thus above description shows the disparities in woman and man ratio in different fields. The woman's movements India have always tried to attract the attention towards these issues.

This study will try to concentrate on gender discrimination and the development of feminist movement in India from the pre independence period to post independence

Role of social reformers in per and post independence period:-

Indian reforms it movement had positive approach towards women's freedom we can have a list of social reformers such as Rajaram Mohan Roy, Lokhitwadi Gopal Hari Deshmukh, Gopal Ganesh Agarkar Mahadev Govind Ranade etc. These reformers always put forward the issues of woman freedom in social reforms. They were of opinion that woman education can only be the way towards society base on equality and they worked for these cause in their own ways. However their efforts were limited to family and upper castes that is they wanted woman to be given freedom within the limits of established values of society

Rajaram Mohan Roy did a lot of efforts to remove the evil custom of 'sati' and law against this custom. In 1829 law against 'sati' was passed and from that point woman problems become the part of independence movement. Reformers had a view that independence is meaningless without social reforms. They were aware of fact that man and woman discrimination is more serious issue than casts and class differences. However their thought of women freedom was limited to women in upper class. Their intention behind women education was also related to their own statues in the society. There for we can say that this stream did not help much in elevation of women status in society.

However we see the emergence of other streams of reformers which attacked on the establish values of society. Mahadev Govind Rande, Gopal Ganesh Agarkar or Bal Gangadhar Tilak always talked about reforms in Hindu context however Pandita Ramabai tried to analyze and examine the Hindu religion from the woman point of view and she understood that woman education is not the only way towards woman elevation but this issues should be studied in a through way. Her conversion from Hindu religion to Christianity was her effort to find other ways of elevation of her status as a woman but she felt that these efforts are also futile.

The more revolutionary stream emerged which was represented by reforms like Tarabai Shinde, Jyotirao Phule, Dr. Babasaheb Ambedkar etc. They attacked exploitation by male dominance except only male dominance. They had a view that women are exploited by caste system, class system and patriarchy. Tarabai Shinde in her "Stri Purush Tulana" criticized male dominance and women exploitation. In this book she tries to examine men who are considered God on the moral grounds. Further Mahatma Jyotirao Phule & SavitriBai Phule contributed a lot in elevation of women status by providing them education. They opened a school even for women in down honed castes. They also worked for Brahmin women. Especially Brahmin Widows. Phule opened an Ashram for them to provide roof for them as well as a place where they could give birth to their babies. Phule strongly opposed evil custom of tonsure he always criticized evil practices in Hinduism and was in opposition to class and caste system. Therefore he may be called as first realistic reformer. He be lived that education is a weapon in the hands of women to get equal position in society. Equality between men & women was the base of his Styashodhak Dharma. The oaths during the marriage in Satyashodhak Dharma reflected equality Principal Dr. Babasaheb Ambedkar also talked about exploitation of women by men domination he analyzed the sexual limitation imposed by society on upper caste women and use of sex of lower caste women by upper caste man. He said that lower caste women should nat allow use of their sex in such a way. He also gave importance to education for women to abolish the discrimination.

Lohia considered that treatment as slaves to women and the casts system are the two main reasons for the fall of Indian society Indian women were restrained by the big ideals like virginity purity, holiness created. By so called Indian culture. He always urged for man and women equality in the all the fields that is from home to the work station. Violence valence in man and women relations is related to virginity. Though Gandiji not considered as feminist thinker he always gave importance to the role played by woman in family and in the society. He gave way to the participation of women in Independence movement women's education was also of great importance to him and was a way to educate society.

Constitution was prepared on the basic of man and woman equality. To establish this equality in Indian society in real sense the feminist movement worked hardly. Feminist workers like Hemprabha Bharai (Assam) Laxmidev and Shindhudevi Rijvani (Punjab), Visited from village to village to make people aware of the cause. SNDT University arranged conference on 25/26 Oct 1980 to discuss issues rape and other atrocities face by women Shrimati Pramila Dandavati also tried to attract attention of member of Parliament in Lokasbha She also contributed towards the establishment women's commission. In 1980 question to unorganized women labour got attention in Pune. In Nagpur Dr. Rupa Kulkarni established an organization of housekeeping women worker on the points of

conditions of work and humanitarian before treatment. The issue of Devdasi of Maharashtra and Karnataka brought people by Baba Adhav, Seema Sakhare contributed a lot in handling issues of Abandoned and oppressed women.

Thus we can see that all the social reformers wanted to establish a society. Where man and women will be treated as equal and there will be no discrimination. To achieve this they recommended the ways such as education equality of opportunities etc. (which are later discussed in conclusion) which have reflections in the laws passed by the Government.

Feminist Movement in India:

The feminist movement in India can be divided in to two phases from 1970-72 and the second phase 1985 to 90. However we see the emergence of feminist thoughts in our reformist movement which is discussed in the paper.

The women's movement in India goes back to more than a hundred years but its composition, its agenda, its form and style, its outreach, its inclusiveness have been changing over the years. The social reform movement before independence first addressed the woman's condition within Hindu society but this was restricted to the women in the upper castes and exposed illiberal traditions such as that of treatment of widows and child marriage and was largely sponsored by men who saw threats to Hindu society by colonial powers' criticisms and hence wished to safeguard their cultural edifices by reforming what they thought were mere aberrations but left the patriarchal social structure un touched. Subsequent events were induction of women in the nationalist movement, the Constitution's promise of gender equality; 1974's Towards Equality Report prepared by the Committee on the Status of Women; international women's movements and The Convention on the Abolition of all Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). Have these instruments been successful in liberating Indian women from patriarchy?

The 19th century saw the birth of a new consciousness that looked at women's rights. The first campaign against purdah, women's health, literacy and other subjects were all launched at this time. It was led by a mixture of prominent women leaders such as Annie Besant, Margaret Cousin, Kamladevi Chattopadhay, Sarojini Naidu, Pandita Ramabai and also male leaders including Rammohan Roy and Jyotiba Phule.

The movement's impact was regional. Kolkata in Bengal , Pune and Mumbai in Maharashtra and Chennai were big centres of social reform. Karnataka was a centre of the early trade union movement. Punjab came a little later. What was significant was that it helped open options, which in turn made it possible for a professional class to emerge. By the late-19th century this had started in full swing. Women's colleges had been set up and women had begun to enter the workforce. The independence movement was a great leveller because it allowed women to come into the political sphere.

The women's and social reform movements of the late-19th and early-20th century were all development-focused --- they dealt with women's health and education, eradication of purdah, dowry and sati, working conditions, and by the early-20th century also included political rights (to franchise and representation)

Post-1970s women's movement

The post-1970s women's movement did not focus on rape and dowry alone -- the urban women's groups were actively unionizing women, both in established unions like CITU and in new unions such as SEWA for unorganized women's labour. And the rural women's groups actively mobilized rural women, especially landless labour (later some of these groups were to help elect the first women's panchayats in India). Also the mainstream women's groups, those affiliated to the Congress, left and socialist parties, were very active against rising prices, and on issues like housing and water.

To cite an example, the declining water table has had grim consequences, especially for rural women who have to traverse greater distances to collect fuel, fodder and water. This increasing workload has had a detrimental effect on their health and it is against this depressing backdrop that the Chipko and Appiko movements arose. Closely linked to the Chipko movement in Garhwal and Kumaon was the anti-alcohol movement, which has spread to many parts of India .

The difference is perhaps that the new, explicitly feminist, women's groups that were formed in the late-1970s were able to bring together a wide coalition of women's groups, including those affiliated to political parties, to campaign on issues of violence against women, such as rape and dowry, which in any case got a lot more media attention than unionising women.The main point of the women's movement was to highlight the issue of human development, and especially to gender it. That is, to gain widespread acceptance of the principle that economic and national development will surge only if it is based on human development, freedom from hunger, disease and attack, education, opportunity, and equal rights to all. The Indian women's movement also drew attention to the urgent need for child development -- protection of the girl-child, healthcare for infants, declining sex ratios, etc.

Legislation for Women (before and after Independence) to remove gender discrimination:

In India, Several laws, legislations, policies and institutional reforms have been enacted to carry out the gender action plan for the development of women. Legislation is an important instrument for bringing about a change in the unequal economic and social status in India. In pre-independent India, few laws were passed in response to social

demands and on the basis of humanitarian consideration. They are Bengal Sati Regulation Act of 1829 and similar Anti-Sati laws in Madras and Bombay, Hindu Widow remarriage Act 1856, the Hindu women's right to Property Act in 1937, (The Muslim Personal Law) the Shariat Act 1937 and the Dissolution of Muslim Marriages Act 1939.

After Independence, there have been important changes in legislation and litigation which have facilitated the increased participation of women in political activities as well as in the social-economic development activities and the increase appear to be more likely at the lower level than at the highest centres of decision making.

Article 39 (a) emphasizes that the citizens men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood, in Article 39(d) it says that the state should secure equal pay for equal work for both men and women and in Article 34 it provides that the state shall make provision for securing just and humor humane for work and for maternity relief.The 73rd and 74th Amendments of Indian Constitution in 1993 are the milestone in the history of India, which provides lot of powers for the local bodies. It paves the way for decentralization, empowers the poor people as well as women.

According to these amendments not less than one third of the seats, meant for direct election of members at each tier of Panchayats are to be reserved for women and not less than one-third of the seats of chairperson at any level reserved for women.Thus we see that the reformist movement has greatly contributed the feminist movement in India. The issues highlighted by them are even relevant today. Their thoughts have always provoked legislations by the government. The issue of gender discrimination could be solved only by providing equal opportunity to women in all fields. We can conclude with following E4SD fields. Which can be recommended as remedies?

1. Education develops the skills, imparts knowledge, changes the attitude and improves the self confidence.
2. Employment gives the income and improves the economic position of the women.
3. Economic independence will free the women from the slavery position and boost the self confidence.
4. Empowering women with the help of laws, education and employment will make the society to accept the women as an equal gender like male.
5. Women need self confidence to fight against all the atrocities against her and to live self esteemed life. Hence, boosting the morale and delf confidence of the women is the key to eliminate the inferior complex of her.
6. To end gender discrimination women must empower with decision making power.

Conclusion:

Thus after discussing this issue in the above paper we can conclude that the gender discrimination is the root cause of emergence of feminist movement not only in India but all over the world and so some remedies are recommended to overcome this discrimination and only after the fulfillment of this can expect equality based society.

Reference:

1. देवगावकर एस. जी., देवगावकर षैलजा, डुमरे जयमाला(2009) 'सामाजिक चळवळी' साईनाथ प्रकाषन नागपुर
2. Rao M.S.A (Ed), (2008), Social movement in India: New Delhi manohar Publication
3. Jayal Geopal, Bhanu Mehta (Ed) (2010) 'The politics in India' New Delhi oxford university press
4. Marimuthu Sivakumar: Gender discrimination and womens development in IndiaMunich personal rape Archive
5. Modhok Sujata: women Backround & perspective
6. प्रा. पाटील भारतीः स्त्रीयांचा सत्तेतील सहभाग सबलीकरण प्रकीयेतील महत्वाचा टप्पा
7. Geosh Pragati by : Essay on gender discrimination in India
8. www.censusindianet

India's Foreign policy through Constitutional Perspective

Prof. Dr. P.L.Dhengle Head Dept. Of Pol. Sc. S.B College Aheri.

The Republic of India is the second most populous country and the world's most populous democracy and have a largest constitution. Constitution of India constitutes India in to a Sovereign Socialist, Sovereign and democratic, republic Nation. Socialist Nation Which allows an individual to collect wealth subject to reasonable restrictions with regard to the rights Wealth less people to have opportunity to develop them.In the very concept of socialism an attempt is made out to strike a judicious balance between the capitalism and communism.

This constitutional mandate of socialism rightly directed India's foreign policy for around Four decades of independence. I this period we had closed economy at home with object of achieving self reliance in food production as well as industrial growth which will guarantee employment to masses. This policy of self development rightly kept away India from capitalist European And America States.But with the fall of Soviet of Russia in late1990,the international support of India's economic policy withered away, which results in to temporary set back to our slow but sustained all inclusive growth at home. This ultimately forced India to adapt major changes in India's foreign Policy India open its huge market for multinational company from capitalist countries and to facilitate them government of India beside to adapt disinvestment in public sector units which results into transfer of wealth from public /people to a few corporate houses individuals. Here we started side lining the constitutional spirit of socialist nation and make moves towards a capitalist country. This shift was so swiftly incorporated by India's policy makes that only gloomy side of this shift was visible and dark side was intellectually covered under the carpet.Rightly after adapting this change in policy India came closer to the countries having capitalist set up. Many individuals and corporate and Houses from India also started imprinting their marks in Forbs list of riches men on the earth, we can Name a few Ambani Brother, Bharti Mittal, etc.

Collection of wealth by a Handful of a few is misunderstood by this country as a development of the nation when majority of the population of this country is not at all part of this capitalist growth. India is developing but Bharat is loosing its existence and countrymen of Bharat are increasing committing suicide across length and breadth of this country. One this is crystal clear in this model of growth that India is shifting from a socialist country to a capitalist Nation.Big question is, whether this shift is constitutionally permissible? Answer to this question is in negative and can easily found in the letters and words of the constitution of India.Starting from the preamble to the Chapter of fundamental Rights which allow every individual to adapt and carry on any business trade or calling bu allows the Government to create monopoly in its favour and to have control national wealth in the interest of public. More particularly in part four of the constitution which speaks of Directive principles of state policy specifically directed government of India to adopt and design policies which will keep India's socialist fabric intact , and model of growth must be based on the inclusive growth, inclusive of all literate and illiterate, poor and rich farmers and businessmen, and exclusive of poor and downtrodden. Our commitment to these constitutional goals directed India's Foreign policy till 1990s.

India should be very much careful in carving and implementing its foreign policy as it has direct correlation with the well being of the people of this country. Countrymen here are not homogeneous socially, economically and politically, still there exist a wide gap amongst the people of this country as to their economic status, upbringing and understanding. India needs few ore year to bring its majority living in villages to the mainstream of this country. Only and only after that we can adopt a foreign policy, which Government of India Prematurely adopted today. Moreover capitalism shall never be a dominating factor while designing foreign policy for this country. My honest submission before august gathering of experts of Law and polity is

1 There is an urgent need to reconsider India's foreign policy from constitutional perspective
2 Goals set out under Part III and Part IV of the constitution must be respected and achieved will all efforts
3 India's foreign policy must not ignore major stake holder of this country i.e. a farmer
4 India must not do away our Gandhi an Philosophy Of Self reliance and all inclusive growth
5 In the development of India we shall nor forget Bharat

References:

1.Swaminathan India's foreign policy
2.Bahroo Laxman 2008, India's foreign Policy Challenges

Glimpse on Vatsarāja's Samudramanthana

Anuru Mishra ,Research Scholar,Deccan College, Pune.

Introduction – Vatsarāja a poet of 12th century A.D., is the author of the treatise called Samudramanthana (SM.), which is a '*samavakāra*' type of drama. It is one of the ten types of dramas (Nāṭaka, Prakaraṇa, Bhāṇa, Prahasana, Ḍima, Vyāyoga, Samavakāra, Vīthī, Aṅka and Īhāmṛga) expounded by Bharata in the Nāṭyaśāstra (NŚ.). Vatsarāja was a minister and the court poet under the kings Paramardideva and Trailokyavarman of Kāliñjara, in the Candel dynasty. Like Bhāsa, he has written diverse nature and different varieties of dramas, i.e. Rukmiṇiharaṇa an Ihāmṛga; Tripuradāha a Ḍima; Samudramanthana a Samavakāra; Karpuracarita a Bhāṇa; Hāsyacuḍāmaṇi a Prahasana and Kirātārjuniya a Vyāyoga.

Samavakāra is derived from '*sam + ava + √kṛ*, means 'to scatter completely over', cover entirely or overwhelm with (Monier Williams, vol. II, p.1690, col.1)'.

Avaloka, the commentary of the Daśarūpaka, states that Samavakāra is that in which the various themes are scattered (*samavakīryante'sminnarthā iti samavakāra*). Thus, it indicates that the acts of Samavakāra are not connected with each other.

The story of the SM., is basically described in Śrīmadbhāgavatapurāṇa (8.6-11), the Mahābhārata (Ādiparva, Āstika Upaparva) and Viṣṇupurāṇa (Prathamāṁśa) etc. The story is very short, relates to the churning of the ocean by gods and demons and marriage of Viṣṇu with Lakṣmī.

The present article proposes to discuss various principles of Samavakāra defined by Bharata and their application in the SM. in order to justify the genuineness of its category.

The Rules of the Nāṭyaśāstra (XX.8-9,61-74,XXI.42) – 1) The Samavakāra should have the story of gods and demons. The hero should be well known (*prakhyāta*) and exalted (*dhirodātta*) type. Again, there should be three acts, three deceptions (*kapaṭa*), three flights (*vidrava*), three types of erotics (*śṛṅgāra*). 2) It should have twelve heroes (*nāyaka*) and eighteen stalks (*nāḍika*) for the action. 3) Every act should contain ancillaries of *vīthies*, humour (*prahasana*), flight (*vidrava*), deception (*kapaṭa*) and the first act should be with twelve stalks (*nāḍikas*) because of the presence of a desirous female character. 4) The second act will be done with four stalks (*nāḍikas*) and the third act with two stalks (*nāḍikas*) where the plot ends. 5) One stalk (*nāḍika*) is equivalent to half a moment (*muhūrta*). So it should be used accordingly in every act. 6) The story of Samavakāra does not follow the mutual relation in between the acts. That is why the meaning of Samavakāra is 'scattered over'. 7) The erotic (*śṛṅgāra*) is of three types are righteous love (*dharmaśṛṅgāra*), love with finance inspiration (*arthaśṛṅgāra*), and love with sensual desire (*kāmaśṛṅgra*). 8) The metres like Uṣṇik, Gāyatrī should be used in Samavakāra. Instead of these, other composite meters may also be used. 9) The poet should compose the Samavakāra with the help of many types of sentiments. 10) It should have four Junctures (*saṁdhi*). There should not be pause (*vimarśa*) Juncture. 11) It should be without gay style (*kaiśikīvṛtti*).

The rules followed by the drama – The Nāṭyaśāstra states the plot of Samavakāra should be related to the gods and demons, and the heroes should be well known and exalted. Vatsarāja's SM. has been described in the Epic and Purāṇas such as the Mahābhārata, Bhāgavata Purāṇa and Viṣṇu Purāṇa etc., so it is a well known (*prakhyāta*) type of plot and the story is based on the gods and demons. Since the gods are the heroes, so they are exalted (*dhīrodātta*) type of heroes.

Further, the second rule states that Samavakāra should consist of three acts and it should describe three types of flights (*vidrava*), three types of deception (*kapaṭa*), three types of love (*śṛṅgāra*) and there should be twelve heroes. Vatsarāja's SM. is having three acts and twelve heroes, i.e. Vāsudeva, Bṛhaspti, Indra, Brahmā, Maheśa, Varuṇa, Vāyu, Kuvera, Samudra, etc.

The application of three types of loves:

Righteous love (*dharma śṛṅāra*) – When the result of love comes through the vows, fasts, penance and some restrictions like social, legal and political is called righteous love. In the SM., it is applied in the first act, when Lakṣmī comes to the beach forest with friends to worship Indrāṇī, in the mean time, Padmaka has given Kṛṣṇa's portrait and after watching the portrait, she immediate falls in love and worships Kṛṣṇa with flower.

Love with gain (*artha śṛṅgāra*) – When the result comes for the first person through the second person's attainment of woman, is called love with gain. In the SM., it is applied in the second act, when Kṛṣṇa takes the disguise form of a beautiful girl called Mohinikā and Bali falls in love seeing him. Here Kṛṣṇa's intention was to bring back ambrosia pot. If he was not doing so, the demons could be immortal having even a single drop of it. Therefore, he did it for the sake of all the gods. It was the goal of the gods.
Love with sensual desire (*kāma śṛṅgāra***) –** When the seduction of a maiden and sexual union with her happens openly or secretly, is called love with sensual desire. Vatsarāja has not used erotic sentiment directly in the SM. He has given the reflection of it, in the third act, making the union of Kṛṣṇa and Lakṣmī, after the churning of the ocean. Then again, it is applied at the end when Kṛṣṇa gets the hands of Lakṣmī.
The application of three types of flights: The cause of three types of flights (*vidrava*) is war, flood, fire, typhoon, elephant runs out of control and the siege of the city.
Flight in the first act – In the SM., when Lakṣmī comes to the beach forest with her friends, to worship Pārvatī, she faces a tropic storm, which disturbed and forced her to return in to the ocean.
Flight in the second act – When Bali is emotionally engaged with the beautiful maiden Mohanikā, the disguised form of Viṣṇu, the voice came from behind the curtain that gods have taken away all things got from the ocean, defeating demons in the war.
Flight in the third act – Again in the third act a typhoon appears and tries to wash away the things have got from the ocean by churning.
The application of three types of deception: The cause of three types of deception (*kapaṭa*) is pleasure and pain, viz. it (deception) occurs even without fault if another deceives someone, the fate goes against him and the deception done in revenge.
Deception in the first act – It is applied, when Kujambha takes away ambrosia in the form of Agni by the order of Bali in front of Maheśa and Kṛśṇa.
Deception in the second act – It is applied when Viṣṇu and Vainateya enter with disguised form of Mohinikā and Nipuṇikā respectively to collect ambrosia from Bali.
Deception in the third act – In this act it is applied, when Śukra tries to take back ambrosia from Kṛṣṇa and comes in the disguised form of Śiva but he fails to do so.

Further, Nāṭyaśāstra states that the first act should be twelve stalks (*nāḍikas*) and there should be a feminine character, which is desirous for sensual act. In the first act of the SM., the leading feminine character is Lakṣmī, who wants to marry Kṛṣṇa and indicates the same.

The Nāṭyaśāstra defines, the meters like *uṣṇik, gāyatrī, viṣama and varṇārdhasama* should be applied in the Samavakāra. Vatsarāja has applied the meters like *varṇārdhasama, viṣama* etc., but he has not applied *gāyatrī* and *uṣṇik* meters.

Further, the NŚ. States that Samavakāra should include *vīthyaṅgas*. Vatsarāja has used some of the subdivisions of *vīthī*, such as *avalagita*, *prapañca*, *trigata*, *chala*, *vākkeli*, and *adhivala*.
Avalagita (Continuance) **–** Avalagita is that where experts to bring out the desired effect transfer the idea to another. In Prologue, when Sūtradhāra asks Sthāpaka that in which way we twelve brothers will be successful to get wealth all at once (*dvādaśāpi bhrātaraḥ kathamiva vayaṃ yugapat kṛtakṛtyā bhavāmaḥ*). This idea indicates the success of twelve heroes (gods) in the SM.
Prapañca (Compliment) **–** Prapañca is the mutual praise resorting to falsehood between two characters in order to achieve the goal of one giving a coming relief. In the second act of the SM., the conversation of Mohanikā and Bali shows a good humour, but there is a goal to collect the pot of ambrosia. Therefore, it is called *prapañca*, because there is cleverness or cheating. Others are also found in different contexts in the drama.
01. Sentiments in the drama – According to the rule, Samavakāra should consist of many sentiments. In Samudramanthana Vatsarāja has applied the sentiments such as heroic (*vīra*), pathetic (*karuṇa*), laughter (*hāsya*), horrific (*bhayānaka*), erotic (*śṛṅgāra*) and marvelous (*adbhuta*). For example the **heroic**sentiment is applied everywhere in the drama particularly more in the first act. Gods are cleaver; they snatched everything from demons by force and fights for ambrosia. In the first act the arguments between Indra, Varuṇa and Bṛhaspati shows how they are proud to prove their greatness. In second act, when Bali listens

about the war, he leaves everything behind even the beautiful girl like Mohanikā and valuable thing ambrosia without being greedy, because of his heroic nature. Similarly, other sentiments are applied in the various contexts in the drama.

02. Application of the Junctures – According to the rules of the Nāṭyaśāstra and Daśarūpaka, Samavakāra should have four Junctures, i.e. Opening (*mukha*), Progression (*pratimukha*), Development (*garbha*) and Conclusion (*nirvahaṇa*). These are created by the combination of the elements (*arthaprakṛties* i.e. *bīja*, *bindu*, *kārya* and *prakarī*)and actions (*avasthās* i.e. *ārambha*, *prayatna*,*prāptyāśā* and *phalāgama*). The Pause (*vimarśa*) is not necessary for the Samavakāra, because it is having many heroes, their results are many and the story is scattered one, so it is very difficult for seed to be reflected by the causes like grief, passion, anger etc. There are three acts in the Samavakāra and the first act is the bigger one, which contains two Junctures called Opening and Progression Junctures.

Opening Juncture – The Juncture is created by the combination of germ (*bīja*) and beginning (*ārambha*). The germ is originated here with many purposes and sentiments. Since the Samavakāra is having many heroes, so their result are many and different. In Samudramanthana though there are many heroes and they have different results, still the main result is the marriage of Lakṣmī and Kṛṣṇa. The germ is the churning of the ocean and getting various things with Lakṣmī. (*surāsurā'pi vividhalābha samutsukā madhumathanapramathanāthabramhabhiḥ saha mantrayitvā mandaramanthānena jaladhimathanakṛtaniścayāḥ samvṛttāḥ, tatraphaliṣyati lakṣmyā madhumathane premakalpalatā* -1st Act after the verse no. 4). The Opening Juncture continues up to the reaching of gods and demons to churn the ocean in the first act. This portion has various purposes. In prologue, Sūtradhāra indicates that there are twelve heroes in the play, through his eleven brothers want to be prosperous all at once. His co-actor Sthāpaka gives idea to take help of the king Paramardideva, he will solve your problem, because all types of hope get success by him, he is like Samudra or the ocean. Then from the ocean, gods have been succeeded to get their hopes. Lakṣmī's penance for Kṛṣṇa and wish to get him is *dharmaśṛṅgāra*, which is also a type of purpose. This *śṛṅgāra* is also called *prahasana* because it creates laughter through the conversation of Dhṛti and Lajjā. Then the conversation between Padmaka and Niṣṭhuraka is the main laughter scene. There is also the purpose because Padmaka wants to cure his wife suffering from the fever by the magical power of Niṣṭhuraka. Then the Progression Juncture (*pratimukhasaṁdhi*) and others junctures are also found applied properly in this drama.

03. Styles (Vṛttis) – Styles or Vṛttis are the mother of the drama, which are primarily known from the conduct of the hero and the sentiment. According to Bharata Samavakāra should be done without gay style or Kaiśikīvṛtti. It means there should be other three styles i.e. Verbal style or Bhāratīvṛtti, Grand style or Sāttvatīvṛtti and Violent style or Ārbhaṭīvṛtti. These styles are related to the sentiments like Vīra, Adbhuta, Raudra, Bhayānaka, Bībhatsa and Karuṇa (NŚ.XXII.63-65). But it depends on the poet that he may use these styles or some of these styles according to his plot. Vatsarāja's SM., has used the heroic or Vīra as the principal sentiment and others as subordinate sentiments because it has the descriptions of the incidents like fighting (between gods and the demons) illusion, altercation, typhoons, separation, astonishment etc. These incidents are the features of the Sāttvatī and Ārbhaṭīvṛttis. Again Bhāratīvṛtti is compulsory for all types of drama because the elements of Bhāratīvṛtti are seen in the Prologue (*prastāvanā* or *āmukha*) of the drama. It has four elements i.e. Prarocanā, Āmukha, Vīthī and Prahasana. Both Vīthī and Prahasana have been omitted because they are included in ten types of drama (*nāṭaka*, *prakaraṇa* etc.). Then Prarocanā has been included in Pūrvaraṅga and rest is Āmukha, is also called Prastāvanā. Again, Āmukha is divided into four parts i.e. Udghātyaka (accidental interpretation), Kathodghāta (story caught up), Prayogātiśaya (excess of representation), Pravṛttakam (change of action) and Avalagītam (continuance). According to Bharata, Āmukha should mention at least one of these varities. Out of these, SM. has used three of them i.e. Udghātyaka and Avalagita.

Udghātyaka – When a character enters the stage taking up a specific remark of the Sūtradhāra is called Udghātyaka. In SM., Padmaka enters taking up the word *samudra*, which is used by the Sūtradhāra for the king Paramardideva, who possesses wealth like Samudra.

Avalagita – When experts, transfer an idea to another, to bring out, the desired effect is called *avalagita*. In the SM., it is applied when Sthāpaka transfers his idea that Sūtradhāra should take the help of the king Paramardideva, who may help him to become wealthy all at once with his eleven brothers.

04. The Technical Aspects – So far the technical aspects of this drama are concerned the text contains all the minimum required technical aspects like Benediction (*nāndī*), Prologue (*prastāvanā*), Intimation scene (*nepathya or cūlikā*), Aloud (*prakāśam*), Aside (*svagatam*), Confidence (*apavārita*), Episode indication (*patākāsthānāṅkam*) and Epilogue (*bharatavākya*). For example the Benediction (*nāndī*) is recited by the Sūtradhāra (*gaṅgādharo…….vardhayatu śryam vaḥ*-SM.1), for the welfare of the audience and the actors. Similarly, the other aspects can be found elsewhere in the Samavakāra.

05. Conclusion – It has seen, Vatsarāja has tried to follow the rules, prescribed by Bharata. In some cases, he is not agreed with Bharata. In this situation, either he has followed the rules of Daśarūpaka or he has done his own way.

For instance, Bharata states that Samavakāra type of drama should be composed through the meters like *uṣṇik* and *gāyatrī* but Vatsarāja has not applied such meters. Instead of these meters he has applied *varṇādhasama*, *viṣama* etc.

Further, Bharata does not mention about sentiment, which should be applied in the Samavakāra. He has clarified that Samavakāra should apply many sentiments. Vatsarāja has applied the sentiments according to his plot, such as heroic (*vīra*), pathetic (*karuṇa*), laughter (*hāsya*), horrific (*bhayānaka*), erotic (*śṛṅgāra*) and marvelous (*adbhuta*).

We observed that Vatsarāja's attempt for the Samavakāra type of drama is tremendous. However, he is not interested in the technique of the drama. He wanted something different, which could distinguish from others. His language is very soft, smooth and wrath-less. His style is not less than other dramatists are. He has not used hard language and words to bring gracefulness forcefully, which could make him rich.

REFERENCES

1) Nāṭyaśāstra of Bharata, Translated by N. P. Unni, 2003, 2nd Ed., Vol.III, Nag Publisher, Jawahar Nagar, New Dehli-110035.

2) Rūpakaṣṭkam, Ed. By Cimanlal D. Dalal, 1918, Central Library, Boroda.

3) Daśrūpaka, Hajarinath and Prithivinath Dvivedi,1963, 1st Ed., Rajkamal Prakashan, Patna.

4) Surendranath Shastri, 1961, The Laws and Practice of Sanskri Drama, Caukhamba Sanskrit Series, Varanasi-1.

5) Bhāgavata Purāṇa, 2009Edt., Com. By Sri Paṇḍita Ramateja Pandeya, Caukhamba Sanskrit Pratisthana, 38 U.A., Jawahar Nagar, Banglow Road, Delhi-110007.

6) Williams, M. Monier., Ed. And Revised by Pandit Ishwar Chandra, 2nd Reprint Ed., 2011, Parimala Publications, Shakti Nagar, Delhi-110007 (INDIA).

Three Unique Examples of Prādi-compounds From The Fifth Maṇḍala Of The Ṛgveda

KIRTI SAMEER KULKARNI , Sanskrit & Lexicography Department, Deccan College, Pune

---

In Sanskrit grammar, Prādis play important and unique role. Prādis are basically Nipātas, i.e. indeclinables. They can be added to the roots or to the nouns or they can stand as a separate entity, i.e. as a single meaningful unit in a sentence. That is why Prādis have different categories named such as [1]Gati, [2]Karmapravacanīya, Kriyāviśeṣaṇa, Pādapūraṇa¸ Svārthī Avyaya and obviously [3]Upasarga. Therefore it is more complicated and challenging to deal with the Prādis for determining their exact category.

It is well-known that in the Vedas, except in Prādisamāsa, Prādis occur separately from roots and nouns and occur anywhere in the hemistich or Pāda of a Mantra. Therefore it is quite confusing and difficult but still essential to study the Prādis with their different categories in the light of Vedic language.

Let us discuss, the problem of repeated, i.e. Abhyasta, Prādi-compounds - from the fifth Maṇḍala of Ṛgveda. The repeated occurrences of the words are named by western scholars as iterative compounds. In the entire fifth Maṇḍala of Ṛgveda there are only three occurrences of iterative compounds of Prādis. The focus of the paper is to study these compounds thoroughly with a view to understand the exact grammatical status of them which will further reveal the meaning intended to the seer.

Let us first see these examples in detail along with the translations and commentaries.

1) The *ṛk* 5.5.5 is – we will see tha Padapāṭha.

devīḥ । *dvāraḥ* । *vi* । *śrayadhvam* । *supra'ayanāḥ* । *naḥ* । *ūtaye* । ***prá'pra*** । *yajñam* । *pṛṇītana* ।

This is Āprīsūkta of the fifth Maṇḍala. The seer is Vasuśruta and metre is Gāyatrī.

The general meaning of this *ṛk* is - 'Oh Doors Divine, open yourselves and make our sacrifice successful.'If we check the available translations and try to understand how the scholars have analysed the repeated occurrence of Pra in the second *pāda* of the *ṛk*, we find it as follows -

- Griffith translates it as 'fill more and more the sacrifice.'
- Velankar states 'fully fill our sacrifice.'
- [4]Oldenberg states 'fill the sacrifice (with bliss) further and further.

While the traditional commentators

- Sāyaṇa glosses it as – *yajñaṁ yajamānaṁ pra-pra pṛṇītana pūrayata kāmair yajñameva vā phalaiḥ*.
- Here Skandaswāmī and Mudgala says nothing.
- Veṅkaṭamādhava glosses – '*yajñaṁ ca prapūrayata*' and nothing else.

2) The next *ṛk* is 5.34.3.

The Padapāṭha is - *yaḥ* । *asmai* । *ghraṁse* । *uta* । *vā* । *yaḥ* । *ūdhani* । *somam* । *sunoti* । *bhavati* । *dyumān* । *aha* । ***apá'apa*** । *śakraḥ* । *tatanuṣṭim* । *ūhati* । *tanūśubhram* । *maghavā* । *yaḥ* । *kavāsakhaḥ* ।

The seer of this *ṛk* is Prājāpatya Saṁvaraṇa, Devatā is Indra and metre is Jagatī.

General meaning of this *ṛk* is - 'Indra is the friend of good people and he drives away worst people from them. In short he takes care of good people.' Regarding this *ṛk* -

- Griffith translates the second line of the verse as - The mighty Maghavan who is the sage's friend advanceth more and more his beauteous progeny.
- Velankar states - The powerful Maghavā drives far very, far away that extravegent man.
- Sāyaṇa comments as – *śakraḥ tatanuṣṭim . . . tanūśubhram . . . apa ūhati* । *aparo'paśabdaḥ pūraṇaḥ*

---

[1] *gatiś ca* । P. i.4.60.

[2] *karmapravacanīyāḥ* । P. i.4.83.

[3] *upasargāḥ kriyāyoge* । P. i.4.59.

[4] Vol.2, pg.377.

- Veṅkaṭamādhava comments – *apa ūhati śakraḥ tatanuṣṭim tatasya dharmasantānasya dāhakaṁ dharmsantānādapetaṁ . . . yaḥ . . . na yajate tamiti* I He says nothing about second Apa nor does he state any Pāṇinian rule.
- Mudgala comments - *śakraḥ tatanuṣṭim . . . tanūśubhram . . . ayajvānam apa ūhati* I *aparo'paśabdaḥ pūraṇaḥ* I (without any other comment regarding Pāṇinian rule.)
- Skandaswāmī has not commented anything.

3) The third example occurring in this Maṇḍala is from the following *ṛk* 5.58.5.

Padapāṭha reads - *arāḥ'īva* I *it* I *acaramāḥ* I *ahā'iva* I ***prá'pra*** I *jāyante* I *akavāḥ* I *mahaḥ'bhiḥ* I *pṛśneḥ* I *putrāḥ* I *upa'māsaḥ* I *rabhiṣṭhāḥ* I *svayā* I *matyā* I *marutaḥ* I *sam* I *mimikṣuḥ* I

The seer is Śyāvāśva, Devatā is Marut and metre is Triṣṭubh.

In general the meaning of this *ṛk* is - 'Maruts spring forth in multitude, strong in their glories and shower the earth.' We find the translations and commentaries in this regard as follows -

- Griffith translates the first hemistich as - They (Maruts) spring forth <u>more and more</u>, strong in their glories, like days, like spokes (of a wheel) where none are last in order.
- Velankar understands the repetition of Pra as about that specific occurrence - They go on multiplying like days.
- Sāyaṇa comments – *acaramāḥ avikṛṣṭāḥ . . . aheva ahānīva divasā yathā . . . mahobhiḥ tejobhiḥ prapra jāyante prakarṣeṇa prādurbhavanti* I *ekaḥ prasamupodaḥ pādapūraṇe* (P. 8.1.6) *ityupasargābhyāsaḥ sa ca pūraṇaḥ* I It seems to treat one Pra as expletive and the other as preposition.
- Skandaswāmī comments - *ekaḥ praśabdaḥ pādapūraṇaḥ* I *pāprasamupodaḥ pādapūraṇe* (P. 8.1.6) *iti* I *aparaḥ prakarṣārthaḥ* I *prakṛṣtā jāyante* I *pratidivasam vardhamānaprakarṣā bhavantītyarthaḥ* I
- Mudgala says '*prapra jāyante prakarṣeṇa prādurbhavanti'* without any comment regarding Pāṇinian rule.
- Veṅkaṭamādhava keeps silence in this regard.

❖ **Observations** :-

The details noted above lead us to enumerate some observations as follows :-

1. In Padapāṭha, Śākalya, the first commentator of the Vedas, has separated both the Prādis by *avagraha.*

2. Regarding the accent, we observe that in all the three cases, first Prādi is *ādyudātta* while the second one is *sarvānudātta*.

3. Translators seem to treat both the Prādis as connected with the finite verbal form.

4. The renowened traditional scholars like [5]Yāska,Viśvabandhuśāstrī, [6]Sūryakānta and Grassmann also connect both the Prādis with the verb.

5. Sāyaṇa and other traditional commentators like Veṅkaṭamādhava, Mudgala etc. treat these occurrences as repetitions, i.e. Abhyāsa or Dvitva. They construe one of the Prādis as preposition, i.e. Upasarga with the finite verb while they treat the other Prādi as expletive, i.e. Pādapūraṇa.

6. These commentators quote there as a support, the Pāṇinian rule '*prasamupodaḥ pādapūraṇe*' (P. 8.1.6) which means [7]'Pra etc. are repeated, when by so doubling, the foot of the verse is completed.'

These observations give rise to some queries like :-

---

[5] Nirukta, 6.19, *apohati apohati* I

[6] Suryakanta, The Practical Vedic Dictionary, pg. 465.

[7] Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 1495.

1. Can we treat these occurrences as compounds as they are separated by Avagraha in Padapāṭha ? If so, then further the question arises whether it is a compound of -

either - two Upasargas,

or - two Pādapūraṇas,

or of- one Upasarga and one Pādapūraṇa.

2. Is this merely a case of repetition ? If so, then is it a repetition of -

either - two Upasargas,

or - two Pādapūraṇas,

or whether they stand as - one Upasarga and one Pādapūraṇa.

3. What is the exact meaning of the Pāṇinian rule '*prasamupodaḥ pādapūraṇe*' (P. 8.1.6) ? This rule states that the second, i.e. the repeated Prādi has the sense of Pādapūraṇa but it does not make clear whether the former one can be treated as either Upasarga, Karmapravacanīya, Kriyāviśeṣaṇa, Svārthī Avyaya or Pādapūraṇa.

We will try to find out justifying answers to these queries one-by-one with the help of the tools like Padapāṭha, rules of accents, commentaries and translations.

1. If we consider these occurrences as the compound of two Upasargas, then they will be Gatis also. With the rule '*gatirgatau*' (P. 8.1.70), which means [8]'a Gati becomes unaccented, when followed by another Gati'. If we apply this rule in the examples, the first Prādi, i.e. Gati will be unaccented, which is not observed here.

If it is a compound of either two Pādapūraṇas or of one Upasarga and one Pādapūraṇa, then it will be a Tatpuruṣa compound and therefore [9]Antodātta.

All these things will be contradictory to our examples having the second member totally unaccented or Sarvānudātta. So it seems proper to state that these occurrences are not of compounds, but just of Ekapadas.

2. Now let us check whether it can be a case of repetition. The commentators in this regard, state the rule *prasamupodaḥ pādapūraṇe* (P. 8.1.6). It follows the Adhikāra of the rule *sarvasya dve* (P.8.1.1) which means [10]'the whole word is repeated'. There is another rule *tasya paramāmreḍitam* (P.8.1.2) which states that [11]'of that which is twice uttered, the latter word form is called Āmreḍita' and the rule *anudāttaṁ ca* (P. 8.1.3) states [12]'that which is called Āmreḍita is gravely accented'.

Since the second Prādi is accented, in the examples under discussion, we can accept these occurrences as the case of repetitions.

Now regarding the repetition, the query arises - whether it is a repetition of - two Upasargas or two Pādapūraṇas or one of them is Upasarga and other Pādapūraṇa ?

2a. If it is a repetition of two Upasargas to strengthen the meaning of the verbal form or to indicate the excessiveness, then the rule *prasamupodaḥ pādapūraṇe*, which is the basis for determining the repetition, will stand out of the context.

2b. If it is a repetition of two Pādapūraṇas, then it will affect the meaning of the Ṛk. Semantically we need at least one Prādi here as Upasarga to fulfill the sentence-meaning. Also this will be a great fault on the part of the seer from the point of poetic view, to use such repeated Pādapūraṇas.

2c. As mentioned above, we need at least one Prādi as Upasarga to express the meaning clearly, completely, we can say that one Prādi is Upasarga to be construed with the finite verbal form and it is repeated under the same syntax and meaning. This repeated Prādi, i.e. Upasarga does not convey any additional meaning and that is why it is colourless, of no consideration due to which it can be stated as Pādapūraṇa.

---

[8] .Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 1527.

[9] *samāsasya* | P.vi.1.223.

[10] Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 1491.

[11] Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 1491.

[12] Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 1491.

So we can say that these are the cases of repetition where one Prādi can stand as Upasarga while other as Pādapūraṇa.

3. The discussion above clearly reveals the meaning of the rule '*prasamupodaḥ pādapūraṇe*'. The meaning will be - 'Pra etc. can be repeated under the same meaning as that of Upasarga and after repetition, it, i.e. the second one stands as Pādapūraṇa'.

We are treating here the first Prādi as Upasarga. But can it be of the status of Karmapravacanīya or adverb or Svārthī Avyaya, and then it gets repeated? That is -

(1) The example '*prapra yajñaṁ pṛṇītana*' (5.5.5) can be glossed as '*prakṛṣṭaṁ yajñaṁ pūrayata*'; means 'fill this excellent sacrifice'. Here Pra can be taken as Svārthī Avyaya under the meaning of 'excellent', 'good' etc. and then it gets repeated by the rule '*prasamupodaḥ pādapūraṇe*'.

(2) The example '***apá'apa*** | *śakraḥ* | *tatanuṣṭim* | *ūhati* | *tanūśubhram* | *maghavā* | *yaḥ* | *kavāsakhaḥ* |' (5.34.3) can be understood as '*śakraḥ . . . tatanuṣṭim tanūśubhram apāpa varjayitvā . . . (sādhūn) ūhati*'; means 'Indra regards good people having excluded worst people.' In this regard Griffith also translates the *ṛk* in the same way. Here Apa can be stated as Karmapravacanīya with the rule *apaparī varjane* (P. i.4.88) which states that [13]'The words apa and pari are Karmapravacanīya when meaning 'exclusion''and then it gets repeated. Only we have to state here that Apa governs accusative instead of [14]ablative.

(3) In the example '*prapra . . . jāyante*' (5.58.5), when it is glossed as '*prakarṣeṇa jāyante*', Pra can be stated as adverb and then it gets repeated. And it is glossed as '*prakṛṣṭā jāyante pratidivasaṁ vardhamānaprakarṣā bhavantītyarthaḥ*'. Here Pra can be stated as adjective. That time it cannot be connected with the verbal form and therefore cannot be stated as Upasarga but Svārthī Avyaya.

❖ Conclusion :-

In this way, we can give satisfactory answers to the queries mentioned above and give maximum justice to the meaning intended to the seer as well as to the poetic norms.

And therefore it can be stated that though western scholars call such occurrences of Prādis as compounds, they are not the examples of traditional compounds but merely of the repetitions, having one Prādi as preposition, i.e. Upasarga and another Prādi as expletive, i.e. Pādapūraṇa

---

[13] Vasu, Aṣṭādhyāyī Of Pāṇini, pg. 204.

[14] *pañcamyapāṅparibhiḥ* | P. ii.3.10

'PERFORMANCE PROFILING IN ATHLETICS'

BELLAD KANCHAN BABURAO , Director of Physical Education Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College, Nesari.Tal Gadhinglaj, District –Kolhapur

---

Abstract *Where sport psychology is concerned, it is often assumed that performers either have what it takes or are – and forever will be – somewhat lacking in mental skills. To spend a considerable amount of time in trying to convince both coaches and athletes that mental skills can be learned in much the same way as physical ones can – through systematic training. Think about how often to hear players attributing their success or failure to confidence, motivation or concentration. Then think about how much time athletes who attribute their failures to mental factors spend on mental training and trying to address areas that could be improved. You may assure that there is little correlation between recognition of the problem and application of the appropriate remedy. A key problem for coaches seeking to address such issues is how to work out what the problem is when they cannot observe what is going on in their athlete's mind. A direct question does not always provide the full facts since athletes can be reluctant, at least initially, to discuss such things. An approach that is becoming popular in sport is Performance Profiling.*

Key words *:Performance Profiling,self-assessment. Athlete.*

INTRODUCTIOA key problem for coaches seeking to address such issues is how to work out what the problem is when they cannot observe what is going on in their athlete's mind. A direct question does not always provide the full facts since athletes can be reluctant, at least initially, to discuss such things. An approach that is becoming popular in sport is Performance Profiling.Performance profiling is a fantastic way for coaches and athletes to identify and understand areas which require improvement and maintenance. It enables individuals to look at skills and qualities which they believe are essential for athletic performance. Performance profiling engages with the athlete as it allows them to have a more active role in the decision making process. It is an effective process in raising an individual's awareness about their current state and how they can implement intervention programmes to improve it. As well as this it allows the coach and other staff to understand the individual's self-perception of what they think their current rating is and how well they believe they are performing.

What is Performance Profiling?

The Performance Profiling is a coaching tool for pinpointing strengths and weaknesses, designing training and building better communication with athletes.

Objectives of Performance Profiling

Performance Profiling has become a new tool in the athlete & coach's armoury. Performance Profiling has three major purposes:1.To aid in identifying an appropriate intervention

2.To maximise the athlete's motivation and adherence to the program

3.To monitor any changes over time

Process of Performance Profiling. Performance Profiling comprises of four steps:

Step 1 - Coach outlines the Performance Profiling process

Step 2 - Athlete identifies the characteristics of an elite athlete for his/her sport/event

Step 3 - Athlete rates each in terms of level of importance and self-assessment

Step 4 - Athlete and Coach analyse the results and agree a way forward

Coach outlines the Performance Profiling process

The first step is for the coach to introduce to the athlete the idea of Performance Profiling and how it can help to direct training to areas of specific need. The athlete needs to be made aware that the performance profile can help to direct training to areas of specific need. This process can be aided by a sense of mutual trust, and it should be made clear that any information gained about the athlete will remain strictly confidential.

Athlete identifies the characteristics of an elite athlete for his/her sport/event

The qualities or characteristics that the athlete feels are important and it should be identify. If an athlete finds this difficult, the coach may help, but it is for the athlete to decide on what characteristics are chosen, such as strength,

speed, agility, balance etc. In this step, the athlete should try to identify 15 to 20 characteristics.

Athlete rates each in terms of level of importance and self-assessment

The next step is for the athlete to rate each of the identified characteristics.On a scale of zero (not at all important) to 10 (extremely important), the athlete rates the perceived importance of each characteristic for an elite performer in their particular sport/event.The athlete uses the same zero to 10 scale to rate their current perception of themselves in relation to an ideal state of 10. A calculation is then carried out to determine the 'Discrepancy' value. The higher discrepancies indicate areas that may need to be addressed through training or other intervention.

Athlete and Coach analyse the results and agree a way forward

The table below provides an example of these calculations for part of an athlete's performance profile.

Characteristics identified by the athlete	*Athlete's perceived level of importance (API)*	*Athlete's self assessment (ASA)*	*Discrepancy (10-ASA) × API*
Confidence	10	8	20
Concentration	9	6	36
Control	10	7	30
Commitment	9	8	18
Refocusing after errors	9	5	45
Enjoyment	8	8	16

For this particular performer, it would appear that refocusing after errors and concentration are key concerns that could be addressed via intervention strategies such as thought-stopping, self-talk or a quick set routine, depending on the exact circumstances and preferences of the individual. Once the profile has been completed, the results should be placed into a visual format for easy display, which can form the basis of dialogue between you and the athlete. The athlete can be encouraged to offer further information relating to key constructs and invited to work on these as a means of improving performance.Reassessment should always relate to the same characteristics identified in the initial profiling process and be conducted every four to eight weeks.

BenefitsPerformance Profiling can help coaches develop a better understanding of their athletes by:

1.Highlighting perceived strengths and weaknesses

2.Clarifying the athlete's and coach's vision of the key characteristics of elite performance, and highlighting any differences

3.Highlighting differences between the athlete's and coach's assessment of performance

4.Providing a means of observing progress

Conclusion In summary, then, the performance profile appears to be a tool that is particularly useful for aiding the design of specific mental, physical and technical training programmes. The central involvement of the athlete in the process is a key strength that may boost motivation and promote adherence to any intervention strategies devised. It may also facilitate the coach-athlete relationship by promoting dialogue and addressing any perceived discrepancies. Additionally, the profile can be used as a monitoring device to assess the effectiveness of any interventions and highlight areas of good and poor progress.

References

Butler, R. (1989). *Psychological preparation of Olympic boxers.*

Deci, E. -R. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behaviour.* New York: Plenum Press.

MACKENZIE, B. (2003, march 9). *Performance Profiling*. Retrieved from Brainmac: http://www.brianmac.co.uk

The Sport Psychologist. (n.d.). *6*, pp. 253-264.

The Sport Psychologist. (n.d.). *7*, 160-172.

MANAGING AND ESTABLISHING E-RESOURCES IN E-LEARNING ENVIRONMENT

Dr. Ravindra D. Sarode
Assistant Professor
Department of Library & Information Science,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Smt. Sunita Laxman Jadhav
M. Com. MLISc.
Research Scholar
Library & Information Science

INTRODUCTION

E-learning is a continuous process when the learner is unable to attend the traditional methods of learning; the distance mode of learning was introduced. The student need to learn and syllabus with nearby libraries or materials send by the course organizer. Modern media such as radio and television were also used in distance mode of learning process. Therefore, managing e-resources and services is not an easy task. The responsibility to managing these e-resources will be on the librarian's shoulder (Donald, 2008).

The educational resources are accessible to students. Learner needs are increasingly seen to be continuous throughout the working life. The person who acquire and apply the knowledge and skills will be sustained in the future. One should require learning for updating their knowledge, skills and competencies. The e-resources has grown to comprise of library online catalogue list of CD-ROM, online journals, e-journals, databases, newspaper, reference materials, open access journals, e-books amounting to the electronic resources (Ashraf, 2004).

1. DEFINITION AND CONCEPT

1.1 E-Resources

Today e-resources are increasing online, on the web, and in CD-ROM format. This phenomenon is due to the rapid development of information technology including the interest and digitizing techniques.

Any electronic product that delivers collection product, delivers a collection of data, it may be text referring to full text database electronic journal images collations and other multimedia collection referred as e-resources. There may be delivered on CD-ROM on type via the Internet www and on a high speed multimedia personal computer that has also the e-resources. E-resources as any resource that are available over the internet can be called on e-resources (Patterson, 2005).

1.2 E-Learning

The term covering the wide set of applications and processes such as web based learning, computer base learning and virtual classrooms. It includes the delivery of content via Internet, intranet, Extranet (LAN/WAN), audio & videotapes, satellite broadcast or CD ROM etc. (Arora, 2003). E learning is developed to apply IT applications to education.

2. E-LEARNING AND LIBRARIES

Libraries and librarians are very important to E-learning. They are face to face to education. Library professionals need to understand the mechanics and concepts of E- learning to provide effective distance library services. In e-learning environment the learning takes place at the location of student or from the institutions (St. Clair, 2011)

E-learning is a mixture of technology, education and e-resources. Instructional designing is bridging the concepts between content, technology and e-resources. It is a systematic approach to planning and producing effective instructional materials (zdnetindia.com, 2014).

3. ROLE OF LIBRARIAN IN E-LEARNING SYSTEMS

Librarian plays vital role in managing e-resources, various services and the overall product in the system. Systems require a highly skilled manpower having specialized expertise such as instructional designers, content creator/course writers, reviewer, graphic designers, graphic analyzers and information professionals.

3.1 Role as an instructional designers

Instructional design is a systematic approach to course development and is an iterative process that requires ongoing evaluation and feedback. In the course development there is strong need to use e-resources in large number.

3.2 Course writer or content creator role

Presentation of concepts and explanations is most effective manner is most important factor. Guidelines given in the subjects are must for content creation. The developments of contents require a mature level of subject knowledge as well as the technical tools available for presentation. Text forms of content are monotonous where as multimedia content is more impressive.

3.3 Role as a reviewers or auditor

In this process of E learning the review or audit is much important. Reviewers should have a good understanding of instructional design principles. The persons in quality review or quality auditors require for this job.

3.4 Role in graphic designing/content designing

These peoples are programmers, they have formal training in multimedia creativity and it is very much required for this kind of people. They should insert the audio video and graphic feature while designing.

3.5 Role as knowledge managers

Knowledge management is very important to share the knowledge and retrieve it for effective use. Library and information professional will have to be closely associated and also be contributing information to network or number of networks. Traditional knowledge organization techniques are no longer effective and useful for dissemination of information on the other hand libraries are in track with latest developments and application of information technology skill is getting more importance. Hence it is need for the library and information professionals should reorient their skills.

3.6 Managing and establishing distance librarianship.

When establishing the services for e-learning, traditional library standards and procedure can apply as a guide. Library services in the e-learning environment to provide most intended to provide traditional library services such as consultation, reference and bibliographical searches and course reading materials.

4. AIMS OF E-RESOURCES AND SERVICES

The basic aims of e-resources and services in e-learning environment are;

- Access to information resources, such as texts, supplementary reading and reference services via electronically.
- Access the library and information service needs of distance education program in consultation with distance education with course teams, faculty and possibly a student survey.
- Determine the best media and delivery methods for e-learning services such as audio video tape print or online, materials to be distributed through traditional mail, fax e-mail or down from websites.
- Determine costs for setting up library to provide e-services in e-learning environment.

4. Developing E-services in E-learning Environment.

Rapid spread of information communication technologies, recent reduction in technology costs and increasing PC awareness in learner are very much attractive. Many libraries are in the process of delivering the information services and resources through the online chat rooms, e-mail service, free or paid online databases and reference services, teleconferencing and toll free numbers.

4.1 Access to e-resources

Student at remote sites must get the information sources supporting their learning. Computer search services should be extended with full text document delivery. Library should provide full text documents (Kumar, 1987). Digital library will break all the barriers of data transfer. It can storage a large amount of information in various forms i.e. text, audio, video, graphic materials. Learners can make effective search for the information in digital libraries with sophisticated search engines and download their personal systems.

4.2 Consultation Services

Consultation can be conducted through e-mail, toll free telephone service, pre-packaged mail out information or scheduled remote site visits.

4.3 Reference services

In the distance education program learner can use forms to make research queries electronically. Reference services on the Internet gaining more popularity. Reference librarian with the help of Internet can provide both short

range and long-range information services. The ready reference services in the form Frequently Asked Questions (FAQ) are most convenient for the learner.

4.4 Inter-library loan and Consortia sharing

Today there is one or the other form of network or cooperation exists in the form of associations or consortia. Such as INFLIBNET, DELNET, CALINET etc. Further each of the member libraries possesses the computer, online systems and networks (Jaspal, 2011). The effective electronic transmission of document demand helps quicker inter library loans and information services.

4.5 Issues in E-learning

Now E-learning is considered as alternative tools of empowering knowledge and skills. It is also treated as alternative means for classroom teaching. Now with the help of Internet it is possible to deliver the information with highest degree of precision, which is not possible with the traditional skills (Arora, 2003). It has overcome several constraints of traditional learning systems, but still there are some issues such as-

4.6 Interaction between learner and experts

There is a lack of interaction between learner and subject specialist. It may possible for subject expert availability. But teacher may be possible to access via e-mail. Some time face-to-face interaction can be making possible through online conferencing.

4.6 Capacity of network

To access the learning materials it is very much required to connect Internet. As e learning involves multimedia files, higher speed of network with sufficient bandwidth is required.

4.7 Financial support

Considerable infrastructure such as hardware, software and manpower requires heavy investments. Organizations who want to start E-learning systems should have enough funding.

4.8 Quality of the e-services

For the higher quality of the e-services to its user regular survey is required to test the materials and they should be repackaged on periodical basis.

4.9 Copyright issues

Copyright issue is an important factor because in an e-learning environment there is probability of violation of Copyright Act. Libraries need to the distribute copies of the same information to the e-learners (Davis, 2010). So librarian must be familiar with the sufficient rights to acquire intellectual property.

5. PROBLEMS IN ACCESSING E-RESOURCES

Management of e-resources and make available for use is a challenging job. Though there are lots of benefits few are the problems in accessing e-resources.

- Acquisition and collection development issues
- Budgetary and staffing restraints
- Geographic barriers
- Lack of awareness about information resources
- Lack of information literacy
- Lack of user-friendly e-learning models
- Problems in interlibrary loan and document delivery process
- Technological barriers

6. CONCLUSION

To maintain the quality of e-learning is a journey through deep forest. It is difficult to crossed but not impossible. In E-learning process the future libraries will emerge as active bridge between the learners and the information. The librarian can help in creating and developing repositories and content management. E learning helps learner to acquire education quickly and economically. The library services are much efficient and effective than the traditional services.

Managing e-resources is a continuous process in the library (Herman, 2009). However, e-learning are only the tool and its effectiveness will depend on the quality of the content including the learning e-resources and the use made by learners?

REFERENCES

1. Anadikrishnan, M . "E-learning : substitute or supplement?" paper presented in XXIATLIS national Conference. Madras< Chennai, 21-23 Nov. 2003, pp.123-129.
2. Arora J. 'Developing Digital Collection', caliber 2003.
3. Ashraf Tariq, 'Open University System and Library Services: Impact of new information Technology. Tariq Ashraf, in electronic Environment Changes, Challenges, Issues and Strategies, New Delhi, Kaneri Books, 2004.
4. Davies, D. " Virtual University: a learning University", MCB Journal of work place learning, v 10 (4), 2010 (online Edition)
5. Donald J. Water, "What are digital Libraries", Council on library and information resources No. 4 July 2008.
6. Herman E, End user in academia, 'Meeting the information needs of university researchers in an electronic age', part -1 ASLIB proceeding 53(9) 2009.
7. Jaspal Kaur Bhatiya, 'Use of library and Information Technology Nov. 2011. Vol. No.3.
8. Kumar, P.S.G., 'Computerization of Indian libraries,' New Delhi, BRPC, 1987.
9. Patterson, G. "The learning university", MCB learning organization, 6(1), 2005 (online edition).
10. St. Clair, Guy, Victoria Harriston, and Thomas A Pellizzi. Towords World class knowledge services: Emerging trends in specialized research libraries. (Part Two: The customer perspective) Information outlook, 7(7), June 2011, pp.11.
11. Why E learning is so powerful? Viewed at 30th December, 2014 from www.zdnetindia.com/specials/elearning.

''ग्रामीण व शहरी भागातील युवतींचा जोडीदाराविषयीच्या अपेक्षांचा तुलनात्मक अभ्यास''

प्रा. सौ.सुजाता विक्रम सानप .राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना

सारांश :- माणुस हा पृथ्वीवर गेल्या दहा लाख वर्षापासून एक दुस-यासोबत जगण्याचा प्रत्यत्न करतो आहे. गेल्या पाच हजार वर्षापासून लग्नसंस्थ्येचा प्रयोग करातो आहे. ज्या पध्दतीच्या लग्नसस्थेमध्ये आपण जगतो आहे. ती पध्दत सतत बदल आहे. मानवी जीवनात काही महत्त्वाचे निर्णय घेतले जातात. आणि त्यापैकी एक महत्वाचा निर्णय म्हणजे जोडीदार निवड करणे हा होय. आधुनिक काळात केवळ आईवडीललाचीच पसंती महत्त्वाची ठरत नाही. तर युवक युवतींची पसंती पण जोडीदार निवडीसाठी महत्त्वाची ठरते जोडीदार निवडताना दोघांच्या आवडीनिवडी आणि सामाजिक स्तर कौटुंबिक पार्श्वभूमी एकमेकांशी असणा-या अपेक्षा,इच्छा,हुंडाबदलाच्या अपेक्षा, शिक्षण या सर्व बाबी पहिल्या जातात. आजच्या काळामध्ये मुली उच्च शिक्षण घेत असल्यामुळे त्यांना घरात कमीत कमी कामे सांगीतली जातत. मुलगी मेरीटमध्ये आली पाहिजे किंवा पुढे नोकरीही केली. पाहिजे यामुळे तिला घरातील कमीत,कमी कामे सांगीतली जातात. सासरी गेल्यावर नवीन घर,ननीन वातावरण, नवीन माणसे अशा सर्वाच्या बरोबर तडजोड करून संसार करणे तिला स्वीकारावे लागते तिला सगळी नाती जपावी लागतात. लग्नानंतरच जीवनाचा खरा संघर्ष स्त्रीच्या आयुष्यात होता.

प्रस्तावना :- आपल्या मुलीचा विवाह ठरवणे ही समस्या प्रत्येक आई-वडीलांना वाटते मुलगी जन्माला आल्या बरोबर पहिला विचार जर कुठल्याही आई-वडीलांच्या मनात येत असेल जर तो तिच्या लग्नाचा मध्यमवर्गीय कुटुंबात मुली खुप शिकतात ब-याच पदव्या संपादन करतात आणि नोकरीही करतात स्वतः खुप शिकलेल्या असत्यामुळे प्रत्येक मुलीला उच्च शिक्षित नोकरी करणा-या पती हवा असतो. स्वतः जरी कमावत असली तरी बेकार तरूणाबरोबर कोणतीही मुलगी विवाह करणार नाही. मुलीची जात घराण्याची प्रतिष्ठा सांपत्तीक स्थिती, पत्रिका हे सर्व पाहुनच लग्न ठरविले जाते. पुर्वीच्या काळी घरातील वडीलाधारी मंडळी एकमेकांना शब्द देउन मुला-मुलीचे विवाह पक्के करत असत. यामध्ये मुलामुलीच्या म्हणण्याला, संमतीला, त्यांच्या दृष्टीकोनाला कोणतीही किंमत नव्हती फार तर दाखवण्याचा कार्यक्रम करून लग्न पक्के होत असे पत्रिका पाहुन गुण जुळवणे आणि लग्न करून टाकणे असेही कधीकधी होत असे, मुलीला आयुष्यभर वागवायाचे या करीता मुलीकडच्यांनी हुडयाच रूपात मुलाकडच्यांना एक ठरविक रक्कम देउन तिच्या पुढील आयुष्याची तंजवीज करून ठेवणे हा प्रकार फार पुर्वीपासुन चालु आहे घरात आई थकलेली आहे त्यामुळे कामाला कोणीतरी पाहिजे म्हणुन विवाह करणे हा प्रकारसुध्दा मान्यता पावला आहे. घरात हक्काची चोवीस तास काम करणारी कामाचा पैसा न मागणारी स्त्री आणणे हाच फक्त एकमेव उददेश अशा लग्नामध्ये असतो

उदिदष्टे :-
१ आपल्या जोडीदाराविषयी शरिरिक रूप व सौदर्याच्या काय कल्पना आहेत हे जाणून घेणे.
२ जोडीदार निवडताना सामाजिक, आर्थिक, स्तराला महत्व दिले जाते. का हे शोधणे.
३ शैक्षणिक पात्रता व जोडीदाराची निवड याचा संबंध जाणून घेणे.
४ जोडीदार संयुक्त अथवा विभक्त कुटुंबपध्दतीतील असावा, या बददलच्या अपेक्षा जाणुन घेणे.
५ जोडीदार निवडताना नोकरी करणारा अथवा व्यावसायीक असावा याबददलचे मत जाणुन घेणे.

गृहितके :- ग्रमीण व शहरी भागातील युवतीच्या जोडीदाविषयीच्या आपेक्षाबाबत फरक आहे.

मर्यादा :-१संशोधन जामखेड शहर व साकत या ग्रामीण भागापुरतेच मर्यादित आहे.

२सदरील संशोधनासाठी साकत या ग्रामीण भागातून ५० व जामखेड शहरातील ५० युवती अशा एकूण १०० युवतीची निवड नमुना म्हणून करण्यात आली मुलाखत व प्रश्नावली या तंत्राच्या साहयाने संशोधनासाठी आवश्यक असणारी माहिती जमा करण्यात आली.

विवाहाचे बदलते स्वरूप :-समाज हा परिर्वनशील आहे. समाजातील प्रत्येक गोष्टीत बदल हा सतत घडतच असतो कोणत्याही समाजात सातत्याने परिवर्तन होते याचाच परिणाम म्हणजे विवाह सस्थेत अनेक परिवर्तने झालेली आहेत परपरागत विवाह पध्दतीत धर्म प्रजा व रती हे विवाहाचे प्रमुख उददेश होते. व्यक्ती जीवनाकरीता विवाह हा अनिवार्य मानला जात होता हिंदु धर्माप्रमाणे पुत्रप्राप्ती शिवाय मोक्ष नाही. आणि पुत्र प्राप्तीसाठी विवाह होणे अनिवार्य आहे. त्याचप्रमाणे आंतरविवाहास्त म्हणजे स्वतःच्याच जातीत विवाह केला पाहिजे असे बंधन असल्याने जोडीदार निवडीचे क्षेत्र मर्यादित होते.आज आधुनिक काळात मात्र या विवाहाच्या आदर्श पध्दतीत अनेक बदल होताना दिसून येत आहेत. याचे कारण म्हणजे औधोणिकरण, पश्चिमात्याकरण,नागरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रभाव, नवीन कायदे इत्यादी. प्रभावामुळे विवाह संस्थेत बदल घडून येत आहेत हा आढावा खालीलप्रमाणे.

विवाहाच्या संस्कारात्मक स्वरूपात बदल :-पारंपारीक सामजव्यवस्थेत विवाह हा एक पवित्र संस्कार मानला जात होता. विवाहसंबंधी धार्मिक विधीना अत्याधिक महत्वाचे स्थान होते.विवाह हा परमेश्वराच्या मर्जीनेच होतो. व्यक्ती निमित्तमात्र असतात अशी धारणा होती. परंतु आज जोडीदाराची निवड ही परमेश्वराच्या मर्जीवर नसून व्यक्ती च्या इच्छेवर अवंलबून आहे. त्यामुळे विवाह ठरविणे हे संबाधित वधुवराचे काम आहे हा विचार रूढ झाला आहे.

वधु-वर निवडीतील बदल :-विवाहसाठी वधु-वर निवडताना आपल्या पसंती आवडीपेक्षा कुटूबातील व्यक्तीची पंसती आधिक महत्त्वाची मानली जाई. किंबहुना विवाह होण्या अगोदर वधू किंवा वर एकमेंकाना पाहत सुध्दा नव्हते आपले नातेवाईक ठरवतील त्या मुलाशी किंवा मुलीशी विवाह केला जात असे. मात्र आज या पध्दतीत मोठया प्रमाणात बदल झालेला दिसून येतो. वधू-वर निवडताना आज वडीलधा-या व्यक्तीपेक्षा मुला-मुलींच्या आवडी निवडीला शिक्षण, व्यवसाय इ. ना अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

बहिर्विवाह निर्बधात बदल :-व्यक्ती ज्या जातीचा आहे. त्याचे त्यात जातीत विवाह करावा. त्याला दुस-या जातीत विवाह करता येत नाही.

असे समाजाने विर्बध लादले होते कोणत्याही व्यक्तीस स्वतःच्या जातीबाहेर विवाह करण्याची परवानगी नव्हती, या नियमाचे उल्लघन करणा-या व्यक्तीस समाज बाहेष्कृत करीत आहे असे. मात्र कायदयाने आज आंतरजाती विवाहास मान्यता आहे. तो स्वतःच्या जातीतच केला पाहिजे असे बंधन राहिले नाही.

बालविवाहास विरोध :-पंरपरगत समाज व्यवस्थेत बालविवाह हा समाजमान्य होती. एखादया मुलीचे वय अधिक झाले तर तिच्या वडीलांना समाजाकडून विविध प्रकारची बोलणी खावी लागत असे समाज त्यांच्याकडे संशयी नजरेने पाहत होता. त्याचा परिणाम बालविवाह पध्दतीमुळे समाजात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या उदा :बालमृत्यु प्रमाणात वाढ. सती प्रथा देवदासी विधवा विवाह इ समस्यांवर उपाय म्हणजे इ.स. १९५५ ला विवाह विषयक कायदा तयार करण्यात आला. या कायदाने बाल विवाह बेकायेदीर ठरवला व विवाहासाठी मुली मुलीचे वय काय असावे हे ठरवून दिले.

विधवा विवाहास मान्यता :-परंपरागत समाजात विधवा विवाहास परवानगी नव्हती. शिवाय विधवा स्त्रीयांवर अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली होती. त्यांना पशूपेक्षा हीन दर्जाचे जीवन जगावे लागत असे. यास धर्माची मान्यता होती. परंतू आज विधवा विवाह हा समाजमान्य झाला आहे. अनेक सुशिक्षित पुरूष स्वतः प्रढकार घेउन समाजात विधवा पुर्नविवाह घडवून आणत आहेत.

घटस्फोटास मान्यता :-हिंदू धर्म नावप्रणाली नुसार विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे. आणि पती हा परमेश्वर आहे. एकदा विवाह झाल्यानंतर तोच पती हा परमेश्वर आहे. एकदा विवाह झाल्यानंतर तोच पती सात जन्मी मिळावा म्हणून वट सावित्री पोर्णिमाच्या दिवशी स्त्रिया वडाची पुजा करतात. एकदरीत विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा पवित्र असून विवाह विच्छेदनास समाजाचा सहजासहजी मान्यता मिळत नसे मात्र भारतात इ.स. १९५५ च्या हिंदू विवाह कायदयामुळे घटस्फोटास मान्यता मिळली. जे पती - पत्नी सुखी व समाधानी जीवन जगू शकत नाहीत त्यांना बंधनातून मुक्त होता येते व दोघेही परस्पर विवाह बंधनातून मुक्त होता येते व दोघेही पुर्नविवाह करू शकतात.

स्त्रियांच्या दर्जात बंदल :- विवाहानंतर स्त्रीचे कार्यक्षेत्र निश्चित स्वरूपात ठरलेले असे. तिला घराबाहेरील कामे स्वरूपात ठरलेले असे. तिला घराबाहेरील कामे करण्याची परवानगी नव्हती. घरातील कामे स्त्रीने व घराबाहेरील कामे पुरूषांनी केली पाहिजे असा संकेत होता. मात्र आज या पध्दतीत बदल होउन स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने किंबहुना पुरूषांच्या पुढे जाउन विविध क्षेत्रात कार्य करीत आहेत.

हुडा प्रथेच्या प्रमाणात वाढ :- आद्योगिकरण व नागरीकरणाच्या प्रभावातून समाजाच्या भौतिकवादी तत्वज्ञानात वाढ कमी होण्याऐवजी वाढत असल्याचे दिसून येते. परपरागत समाज व्यवस्थेत पत्नीच्या नातेवाईकाच्या मर्जीची बाब म्हणुन हुडयाकडे आवश्यक किंवा आनिवार्य बाब बनली आहे. हुंडा अभावी विवाह होईलच हे निश्चितपणे सांगता येण कठीण आहे. हुंडाविरोधी कायदा असून देखील याकडे कोणीही लक्ष देत नाही.

प्रेम विवाह :-जुनी मानसे नवीन गोष्टीस स्विकार करण्यास थोडा वेळ लावतात वधूवरांच्या प्रेमाचा पाया जर मजबूत असेल तर त्यांनी आपल्या वडीलाधा-या माणसांना विश्वासात घेउन त्याचा मान राखुन निवडलेल्या जोडीदाराबाबत संपूर्ण माहिती दिली आणि त्यांना राजी केले. तर ही जुनी वडील मंडळी मुलांच्या निवडीचा स्विकार करण्यास प्रवृत्त होतील. पंरतू एखादयावर प्रेम बसले की माणुस त्या प्रेमात आंधळा होतो प्रेम करणा-या स्थिती शैक्षणिक योग्यता शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य स्वभाव आवडी निवडी इत्यादीसंबंधीच्या फरकाचा विसर पडत प्रेमविवाह करण्या अगोदर एकमेकांच्या प्रेमाची तपासणी करणे आवश्यक आहे.आज आधुनिक समाज व्यवस्थेत प्रेमविवाहच्या संस्थेत कामालीची वाढ झालेली दिसून येते. प्रेम विवाहा बरोबरच आंतरजातीय विवाहाच्या संस्थेत वाढ होत आहे. आधुनिक युगात स्त्रिया, पुरूषाच्या संख्येत वाढ होत आहे. आधुनि युगात स्त्रिया,पुरूषाच्या बरोबरीने सर्व कार्यक्षेत्रात सहभाग घेतांना दिसत आहेत. त्यामुळे एकाच ठिकाणी किंवा वेगवेगळया ठिकाणी पण एकाच क्षेत्रातील अथवा एकाच क्षेत्रात नसणा-या या मुला-मुलीचे दररोज कामाच्या निमित्ताने भेट होत असते. तेव्हा त्यांच्या कामाच्या दररोजच्या ठिकाणी घेत असणा-या भेटीतून किंवा मैत्रीतून त्यांचे प्रेमसबंध जुळतात व या भेटीतूनच किंवा मैत्रीतून त्यांचे प्रेमसंबंध जुळतात व या भेटीतुनच मुलगा व मुलगी एकमेकाचे विचार भाव-भावना जाणून घेतात. अशावेळी मुलगा व मुलगी एकाच जातीचे व धर्माचे असो वा आंतरजातीय असो ते कुटूंबातून विरोध पत्करून देखील विवाहबध्द होतात.

साहित्य आणि कार्यपध्दती

अध्ययन क्षेत्र :-ग्रामीण व शहरी भागातील युवतीच्या जोडीदाराविषयीच्या अपेक्षांचा तुलनात्मक अभ्यास हा अभ्यास करण्यासाठी जामखेड शहर व साकत ग्रामीण या भागापुरताच मर्यादित आहे. यासाठी १०० युवतीची नमुना म्हणुन निवड करण्यात आली त्यातील ५० युवती ग्रामीण व ५० युवती शहरी भागातून निवडण्यात आल्या.

नमुना निवड पध्दती :-कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास नमुना निवड करणे अत्यंत महत्तवाचे असते. नमुना निवड पध्दतीत पुढील बाबीचा समावेश करण्यात आला.

१ सोमत या ग्रामीण भागातील ५० व जामखेड शहरी भागातील ५० युवती अशा एकूण १०० युवतीची नमुना निवड करण्यात आली

२ ही माहिती जमा करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना निवड ;त्ंदकवउ`उचसपदह डमजीवक द्ध या पध्दमहचा वापर करण्यात आला.

३ ही माहिती प्रत्याक्ष युवतीकडे जाउन समोर बसून भरून घेतली आहे. .

व्यक्तिमत्त्वाबददलच्या अपेक्षा टेबल क्र.१

अ.क्र.	अपेक्षा	ग्रामीण			शहरी		
		होय	नाही	सरासरी	होय	नाही	सरासरी
V	मलिकेतील नायकाचा आदर्श मानून	26%	74%	100	40%	60%	100

C	गेरा रंग	40%	60%	100	54%	46%	100
D	सौदर्य	48%	52%	100	70%	30%	100

ग्रामिण भागातील युवतींना जोडीदार निवडतांना सौदर्याला प्राधान्य दयाल का ? असा प्रश्न विचारला असता १०० पैकी 52% युवतींना नकार दिला आणि ४८ः युवतींना जोडीदाराच्या सौदर्याला प्राधान्य देणार असे म्हटले हा प्रश्न शहरी भागातील युवतीला विचारला असता १०० पैकी 70% युवतींनी होकार दिला तर 30% युवतींनी नकार दिला. यावरून ग्रमीण भागातील युवतीपेक्षा शहरी भागातील युवतीचे जोडीदाराच्या सौदर्याला महत्त्व देण्याचे प्रमाण अधिक आहे असे दिसून येते. ग्रामीण भागातील युवतींना जोडीदार निवडतांना एखादया चित्रपटातील /मालिकेतील नायकाला आदर्श मानून जोडीदार निवडाल काय असे विचारले असता १०० पैकी ७४% युवतीना नकार तर 26% युवतींनी नकार व 40% युवतींनी होकार दिला.

जोडीदाराबाबतच्या सामाजिक अपेक्षा टेबल क्र.२

अ.क्र.	अपेक्षा	ग्रामीण			शहरी		
		होय	नही	सरासरी	होय	नाही	सरासरी
ट	समाजातील प्रतिष्ठात	44%	56%	100	70%	30%	100
ठ	कर्तृत्वाल प्राधान्यदेणारे	88%	12%	100	92%	8%	100
क	राजकीय क्षेत्रात	38%	62%	100	52%	48%	100
ड	समाजिक क्षेत्रात सहभागी	74%	26%	100	58%	42%	100

३.आर्थिक/व्यावसायीक अपेक्षा टेबल क्र. ४.३

अ.क्र.	अपेक्षा	ग्रामीण			शहरी		
		होय	नाही	सरासरी	होय	नाही	सरासरी
ट	नोकरी करणारा	44%	56%	100	64%	36%	100
ठ	व्यावसायीक असल्यास शिक्षणास प्राधान्यदेणारे	26%	74%	100	60%	40%	100
क	समव्यावसायीक असावा	28%	72%	100	70%	30%	100
ड	संगणक साक्षर असणे	70%	30%	100	100%	00%	100
ठ	करीयरला प्राधान्य देणारा	64%	36%	100	94%	6%	100
ई	सुप्त गणांना वावदेणारा	62%	38%	100	84%	16%	100

४.

जोडीदाराच्या कार्यक्षेत्राबाबत अेपेक्षा. टेबल क्र. ४

अ.क्र.	कार्यक्षेत्र	ग्रामिण	शहरी
१	वैद्यकीय	10%	20%
२	ठंजिनिअर	18%	25%
३	वकिल	12%	15%
४	शेती	28%	22%
५	इतर व्यावसाय	28%	22%
६	नेकरी	22%	22%
७	स्रासरी	100%	100%

५.सास्कृतिक अपेक्षा टेबल क्र.५

अ.क्र.	अपेक्षा	ग्रामिण			शहरी		
		होय	नाही	स्रासरी	होय	नाही	सरासरी
१	स्वजातीय	94%	6%	100%	60%	40%	100%
२	भारतीय संस्कृती मानणार	100%	0%		94%	6%	
३	पाश्चात्य संस्कृती	0%	100%		20%	80%	
४	शहरात स्थायिक	54%	46%		84%	16%	

६ कौंटुबिक अेपक्षा टेबल क्र.६

अ.क्र.	अपेक्षा	ग्रामिण			शहरी		
		होय	नाही	सरासरी	होय	नाही	सरासरी
१	पालकांच्या मताना महत्त्व देणारे	96%	4%	100%	92%	8%	100%
२	पालकांना मित्रत्वाच्या नात्याने अपेक्षा सागंणारे	74%	26%		100%	0%	
३	जन्मपत्रिकेला महत्व देणारे	34%	66%		64%	36%	
४	श्रीमंत नसेल व एकुलाता एक असावा.	28%	72%		38%	62%	

निष्कर्ष :–प्रत्येक संशोधन कार्यात निष्कर्ष हा महत्वाचा असतो. निष्कर्षा शिवाय संशोधन कार्य पूर्ण होत नाही. ग्रामिण व शहरी भागातील युवतींच्या जोडीदाराविषयीच्या अपेक्षांचा तुलनात्मक अभ्यास या सर्वेक्षणातून पुढील प्रमाणे निष्कर्ष आलेत.

१. शहरी भागातील युवतींनी जोडीदाराच्या सौदंर्याला ग्रमीण भागातील युवतीपेक्षा अधिक महत्व देल्याचे स्पष्ट केले.

२. जोडीदार समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तीच असावा अशा अधिक अपेक्षा ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील तरूणीकडून व्यक्त झाल्या.
३. जोडीदार निवडीसाठी आर्थिक बळकटीपेक्षा कर्तृत्वाला अधिक प्राधान्य देण्याचे प्रमाण दोन्ही भागातील किशोरीकडून सारख्याच प्रमाणात व्यक्त झाले म्हणजेच जोडीदार निवडताना केवळ त्याची आर्थिक परिस्थिती पाहूनच निवड केली जाते.
४. जोडीदार हा समव्यवसायीच असावा असे अधिक मत ग्रामीण मुर्लीची मते व्यक्त झाली ग्रमीण भागातील मुर्लीना संगणका बददल पूर्ण ज्ञान व त्याचे फायदे माहित नसल्यामुळे जोडीदार संगणक साक्षरते बददल उत्सुकता नसल्याचे जावते शहरी भागातील युवती शिक्षणासाठी घराबाहेर पडल्यानंतर त्यांच्या मित्र मैत्रीणीच्या संपर्कात येतात व यातुनच एकमेकांच्या विचारांची देवाण–घेवाण होउन वैचारिक पातळी रूंदावली जाते व परिणामतः त्यांच्या विचारात परिवर्तन होउ लागते एकंदर शहरी भागातील मुलींच्या जोछीदाराविषयीच्या सर्वच अपेक्षा ग्रामीण भागातील युवतीपेक्षा काही बाबतीत थोडया उंचाबलेल्या आहेत तर काही बाबतीत बराच फरक दिसून आला आहे.

५. संदर्भ सुची :

१ ए.पी.जे. अब्दुल कलाम : अग्नीपंख राजहंस प्राकशन सदाशिव पेठ पुणे, प्रथम आवृत्ती– १ मे १६६६ चौदावी आवृत्ती आक्टोबर २००८ पृष्ठ क्र १७०,१७१
२ टालोनी विवके व बोधनकर सुधीरः सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन,नागपूर १६६३
३ भाडारकर पु.ल. सामाजिक संशोधन पध्दती महाराष्ट्र संघ निर्मिती मंडळ विधी महाविद्यालय परिसर महात्मा गांधी मार्ग नागपू
४ प्रा.बेडदे धनंजय आप्त संबंध,विवाह कुटुंब आणि इतर सामाजिक संस्था भावना प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती २६ जुलै २००२ पृष्ठ क्र.२४–२७,३७–३६
५ Chavan R.S. Marriage&family in the modern world Thomas crowell company New York 1834:4th Edition

६ चितळे श्यामला : विवाह गंथाली ज्ञानयज्ञ, गॅट रोड, मुंबई प्रथम आवृत्ती ५ डिंसे २००३ पृष्ठ क्र.१६,२२

कोरकू जनजातीतील ‘लमजाना‘ प्रथा

कु. पल्लवी धनंजय इंगोले एम. ए. (समाजशास्त्र) धारणी. जि, अमरावती

प्रस्तावना :महाराष्ट्राच्या अमरावती जिल्हयातील सातपुडयाच्या पर्वत रांगांमध्ये धारणी आणि चिखलदरा हे दोन आदिवासीबहुल तालुके वसलेले आहेत. या सवंग परिसराला मेळघाट असे म्हणतात. या मेळघाटमध्ये कोरकू या आदिम जमातीबरोबर गोंड, भिलाला, ओझा, भिल्ल, पारधी, बंजारा, इत्यादी जनजातीही वास्तव्यास आहेत.. मेळघाट मधील ‘गाविलगड‘ व ‘आमनेर‘ हे दोन गडकिल्ले, चिखलदरातील भिमकुंड, किचकदरा, विराट राजाची नगरी म्हणजे आजचे वैराट गाव मेळघाटचे प्राचिन व पौराणिक संदर्भ उजागर करतात. पुरातत्व विभागाने या भागाचे भौगोलीक संशोधन केल्यास आजही येथे पौराणिक आणि ऐतिहासीक काळातील कितीतरी अवशेषांचा शोध लागु शकेल.

मेळघाटातील कोरकू हि मुख्य आदिवासी जमात आहे. कोरकूंच्या वंश परंपरेबाबत संशोधकांची वेगवेगळी मते दिसुन येतात. हिरालाल रसेल यांच्या मते कोरकू हे मुंडा वंशाचे आहेत. रविद्र मुखर्जीच्या मते कोरकू हे ऑस्ट्रीक परिवाराचे व ‘निग्रीटो‘ वंशाचे आहेत. स्टेफन फच यांनी देखील कोरकू हे मुंडा वंशाचीच शाखा म्हणुन स्विकार केला आहे. डॉ. ग्रीयर्सनच्या मते जैम ज्ञवतान तम जीम मेजमतदउवेज डनदकं ज्तपइम असे म्हटले आहे. कोरकूंचे राठ केस, जाड ओठ, काळा रंग, यावरून ब-याच मानववंश शास्त्रज्ञांनी त्यांना निग्रीटो वंशाचे संबोधीले आहे. मेळघाट मधील कोरकूंमध्ये अनेक प्रकारच्या प्रथा - परंपरा रूढ आहेत. आजच्या विज्ञान युगातही त्या प्रथा परंपरा ते जोपासुन आहेत. ‘लमजाना‘ ही त्या प्रथा परंपरेतीलच एक लक्षणीय अशी परंपरा आहे. इतर अन्य आदिम जनजातीतील वैवाहिक परंपरेतील प्रथेपेक्षा कोरकूंमधील लमजाना ही प्रथा भिन्न स्वरूपाची आणि वैशिष्टयपुर्ण अशी आहे.

मेळघाटातील कोरकु स्वत;ला अति प्राचिन मानतात. कोरव- कोरो कोरकु अर्थात कौरवांच्या सैन्यातील एक तुकडी परतत असतांना जंगलामध्ये स्थिर झाली ती जमात म्हणजे कोरकु. या व्युत्पत्तीच्या अनुषंगाने एकीकडे कोरकु स्वत;ला अनार्य समजुनही दुसरीकडे मात्र स्वत;ला कुरूवंशाचे समजुन आर्य संस्कृतीशी आपले नातेही जोडतात. हा एक विलक्षण विरोधाभास या ठिकाणी जाणवतो. कोरकुंचे पुढील प्रमाणे चार समुह ;उपजाती) आहेत. १) रूमा २) पोतडया ३)ढुला-या ४) बोदई या चारही समुहामध्ये रोटीबेटी व्यवहार होत नाहीत कोरकुंमध्ये गोत्रपंरपरा आहे. या गोत्रपरंपरे संदर्भत एक दंतकथा प्रचलीत आहे.

मनुष्य जीवन सृष्टीचे निर्माण झालेले होते सुरूवातीस काही मर्यादीतच जोडे बनविले गेले. कालक्रमाने त्यांच्यात विषयवासना जागृत झाली परंतु हे मर्यादीत जोडे एकत्र निर्माण झाल्यामुळे आणि एकत्र राहील्यामुळे त्यांच्यात परंसपरामध्ये बहीण-भावाचे नाते बनुन राहीले. शेवटी कामवासनेने पिडीत एकदा जंगलामध्ये संचार करीत असतांना तपचर्येस मग्न असलेल्या भगवान शंकराकडे हे लोक गेले. तपचर्येतुन जागृत असस्थेत येताबरोबर शंकराने रौद्र रूपा मध्ये वाघाचे रूप धारण करून मोठी डककाळी फोडली. भींतीने भयभित झालेले हे लोक जंगलामध्ये सैरावैरा पळुन जेथे जेथे जागा मिळेल तेथे तेथे लपुन बसले काही जण वेगवेगळया वृक्षांवर, काही डोंगराच्या कपारीत, काही पाण्यात उडया मारून तर काही गवतात लपुन बसले काही वेळाने सर्व काही शांत झाल्यानंतर ते सर्व एकत्र जमुन पुन्हा भगवान शंकराकडे गेले. आणि जीवनाबदल आम्हास मार्गदशन करा अशी याचना करू लागले. भगवान शंकराने त्या सर्वांना तुम्ही कोठे-कोठे लपुन बसला होता ते मला सांगा सर्वांनी मग आपआपल्या लपण्याच्या जागा शंकराला सांगितल्या. त्या वरून शंकराने जो-जो ज्या-ज्या ठिकाणी लपुन बसला होता. त्या-त्या जागांचीच नावे त्यांच्या गोंत्राना बहाल केली. शंकरजीने त्यांचे गोत्र निश्चित करून दिल्या नंतर सगोत्र विवाह निषीध्द माना आणि भिन्न गोत्रांनमध्ये विवाह सबंध प्रस्थापीत करून मानव जातीची वृध्दी करा असे मार्गदर्शन केले. वरील दंतकथेवरून कोरकुंमध्ये गोत्र परंपरा निर्माण झाल्याचे दिसुन येते. गोत्रा संबधीचे ही दंतकथा मोठी रोचंक, गंभीर आणि आदिमानवाच्या संसारकथेचे जसे रहस्य प्रकट करते तसेच स्त्री-पुरूषा मधील कामवासने संबधाची मर्यादाही निश्चित करते. म्हणुनच कोरकु जनजाती स्त्री-पुरूष संबधाला पवित्र मानते. व मुक्त काम प्रवृत्तीला ते निषिध्द मानते.

कोरकुमध्ये काही गोत्र पुढील प्रमाणे आहेत.

बेथे - भिलावावृक्ष	जांबु - जांभळवृक्ष
झारा- गवत	कोल्या-कोळसा
ताती- दुबगवत	धिकार,चेथुर,भुलोरी,धोदरी- विशीष्ट प्रकारचे वृक्ष
कासडा- चिखलपाणी	अखंडी - पडीत जमीनीचे कगार
साकोम -झाडपत्ती	चिलाटी- चिलाटी नावाचा वृक्ष

मुरीराना,भुसुम,सोसो, टाखेर, चांडत,सेलु,रूमा ई. या गोत्राच्या नावांचा संदर्भ वरील दंतकथेमधील वृक्षवल्लरी, डोंगरकपारी. झाडे झुडपे ईत्यादीशी निगडीत आसल्याचे दिसुन येते. कोरकुजनजातीमध्ये विवाहा संस्थेला अतिशय महत्व आहे. त्यांचे मध्ये सगोत्र टाळुन भिन्न गोत्राशी विवाह जोडले जातात. विवाह जोडण्यास मध्यस्थी करणा-यास ‘चिटुल्ल्या‘ असे म्हणतात. लग्न समारंभात त्याचा फार मोठा मान असतो. कधी-कधी तरूण-तरूणी परस्परांकडे आकर्षित होवुन तरूण हा तरूणीला पळवुन नेतो अशावेळी कोरकु समुदायामध्ये ‘जातपंचायत‘ भरते. हा समुदाय जातपंचायतीला न्यायालयाइतकेच महत्व देतो. जातपंचायतीमध्ये पळवुन जाणा-या तरूण-तरूणीच्या पालकांना व नातेवाईकांना बोलाविले जाते. या अपराधासाठी त्या तरूणाच्या वडीलाला जातपंचायत दंड करते व ‘गोनुम‘ ;हुंडा) ठरवुन तो वधुपित्याला देण्यास बाध्य करते. त्यानंतर त्या तरूण-तरूणीचे लग्न लावुन दिले जाते. फागुन पर्वामध्ये आणि दिवाळीच्या पाडव्याला भरणा-या ‘भोंगडु‘

बाजारामध्ये असे पळवा-पळवीचे खुप प्रकार घडत असतात. मग अशाच जातपंचायती भरून 'गोनुम' ठरवुन आणि दंड घेउन जातपंचायत या विवाहाला मान्यता देते.

कोरकु जनजाती ही दरिद्री, निरक्षर जरी असली तरी असंस्कृत मुळीच नाही त्यांची परंपरागत संस्कृती आहे, आपल्या देव देवता. कुलदैवते या बरोबरच ते चंद्र.सुर्य यांनाही देव मानतात. रावण, मेघनाथ, कुंभकर्ण यांचीही ते उपासना करतात. रावण हा शिव भक्त होता. व आपणही शिवाचे भक्त आहोत म्हणुन ते त्यांची उपासना करतात व स्तुतीपर गीतेही गातात मेळघाटमधील आदिवासी कोरकू समुदाय हा अजुनही परंपरागतरीत्या आपले जीवन जगत आहे. रूढी, प्रथा- परंपरांना हा समुदाय अतिशय महत्व देतो त्यांच्यात प्रचलीत असणा-या प्रथा परंपरापैकी लमजाना हि वैवाहिक जीवनासंबधीची महत्वपुर्ण प्रथा आहे. कोरकू प्रमाणेच गोंड, बैगा, बिरहोर, व भिल्ल, या आदिम जमातीमध्ये सुध्दा हि प्रथा अस्तीत्वात आहे. या पध्दतीमध्ये वर वधुमल्य देउ शकत नसल्यामुळे वधुमुल्य परत करीपर्यंत वधुपित्याकडे सेवा देतो. वधुमुल्य देणे संपल्यानंतर वधुपीत्याच्या संमत्तीने विवाहास परवानगी दिली जाते. गोंड समाजात या प्रथेनुसार सेवा करणा-या युवकाला लामानई, बैगा या आदिम जामातीमध्ये लामसेना, वारली मध्ये खंदाडया किंवा घरजावाई आणि कोरकूमध्ये त्यास लमजाना असे म्हणतात. इव्हास प्रीचार्ड ने केलेल्या १४१ आदिवासी जामातीपैकी ३० जमातीं मध्ये हि प्रथा आढळुन आली आहे.

कोरकूमधील लमजाना प्रथा

विवाह हा स्त्री पुरूष संबधाचे प्रतीकच नव्हे तर सुष्टीच्या भावी विकासाची आधारभुमी सुध्दा आहे. भारतीय समाजामध्ये सनातन काळापासुन विवाहाला पवित्र धार्मिक संस्कार मानले आहे. विवाह हा मानवजातीतील असा एक संस्कार आहे. कि जो भावी संततीला जन्म देतो तसेच सृष्टीच्या विकासाचे कार्य प्रशस्त करतो सुसंस्कृत समाज व उच्चतम जातीप्रमाणेच कोरकू आदिवासीमध्ये सुध्दा विवाहाला पवित्र संस्कार म्हणुन स्विकारण्यात आले आहे. कोरकू आदिवासीमध्ये विवाहाच्या संदर्भात पुर्ण विधी-विधान व संपुर्ण रितीरिवाज अस्तीत्वात आहेत. कोरकू समुदायात मुला मुलीचे विवाह साधारणता १५ ते २० वर्षाच्या कालावधीत केले जातात. आजच्या अर्थप्रधान व आधुनिक भारतीय समाजामध्ये हुंडापध्दतीमुळे मुलीचा जन्म एक अभिशाप मानला जातो.. या उलट कोरकु समुदायात मुलीच्या जन्माचा आनंदाने स्विकार केला जातो. विवाहाचे वेळी वरपक्षाकडुन वधुपक्षाला 'गोनुम'(वधुमल्य) दिले जाते. या गोनुमचे स्वरूप धान्य, ५०० ते ६०० रूपये, १० मण धान्य एक मुडो (धष्टपुष्ट)बैल असे असते. ज्या युवकाचे आईवडील ते देण्यासाठी सक्षम आहेत ते वधु पक्षाला 'गोनुम' देतात. जे सक्षम नाहीत ते आपल्या मुलाला वधुपक्षाकडे लमजाना (घरजावाई) म्हणुन पाठवितात हा कार्यकाल साधारणता १२ वर्षापर्यत आसतो. योग्य वेळी नंतर त्यांचा विवाह करून देण्यात येतो. त्यानंतर तो युवक वधुला घेउन आपल्या आई वडीलांकडे सुध्दा येउन राहू शकतो. किंवा स्वतंत्र घर करून कोठेहि राहू शकतो. या प्रथेवर सामाजिक नियमाचे नियंत्रण असते या व्यवस्थेमध्ये मुलतःसहकार्य व आर्थिक स्थिती सुधारण्याची भावना असते. तसेच या प्रथेव्दारा कोरकू आदिवासी मध्ये सहयोगाची नवीन दिशा निर्माण झालेली दिसुन येते व त्याच बरोबर गरिब कुटुबांची प्रतीष्ठा पण कायम राहते गरिबीमुळे गोनुम देणे अशक्य असल्यामुळेच कोरकू समुदायामध्ये लमजाना प्रथा अस्तीत्वात आली पुर्वीच्या गोनुम पध्दतीमध्ये प्रगत समाजाच्या संपर्कामुळे बदल झालेला दिसुन येतो. आता हे लोक पैशाच्या स्वरूपात जसे ५ हजार, १० हजार, २० हजार, अशा प्रकारे मुलीचे गोनुम घेतात. कोरकू समुदायातील लोक निर्धन असल्यामुळे व गोनुम देणे आवश्यक असल्यामुळे बरेचदा हे लोक कर्जबाजारी होवुन गोनुम देतात.

तात्पर्य अत्यंत दारीद्रयामुळे आपली सहचारीनी मिळविण्यासाठी कोरकूमध्ये ही प्रथा आजही जीवंत आहे. सतत १२ वर्षेपर्यत वधुपित्याकडे राबराबुन कष्ट उपसने वधुपित्याच्या बरहुकूम ते लादतील ती कामे करणे ही एक प्रकारची सामाजीक गुलामगिरीच मनावी लागेल. आजच्या विज्ञान युगात प्रगत समाजामध्ये कायदयाने बंदी असुनही चोरून हुंडा दिला - घेतला जातो. तो कधी रोख स्वरूपात तर कधी वंस्तुंच्या स्वरूपात असतो. काही ठिकाणीतर स्थावर जंगम, मालमत्ताही त्याचे स्वरूप असते. परंतु कोरकू समुदायामध्ये अत्यंत गरीबीमुळे हया हुंडयाची जागा 'लमजाना' प्रथेने घेतलेली दिसते. एकुन कुठल्याही जातीजमाती वा समाजात असो हया प्रथा अत्यंत जिवघेण्या अशाच आहेत. समाजातुन याचे उच्चाटन होणे अत्यंत निकडीचे आहे. हे मान्य करावेच लागेल.

संदर्भग्रंथ -

१) Tribe and cast of the- central Province of India – Hiralal & Rasel

2) मानवशास्त्र की रूपरेखा - रविंद्र मुखर्जी

३) सामाजीक मानवशास्त्र - डॉ. भा. कि. खडसे

४) वैदर्भीय आदिवासी - डॉ शैलजा देवगावकर

५) भारतीय आदिवासी - गुरूनाथ नाडगोंडे

६) कोरकू लोकगीतोका साहित्यीक अध्ययन -डॉ अजीतसिंह पवार

७) कोलाम - डॉ भाउ मांडवकर

महिलाच्या सबलीकरणाचे बदलते टप्पे

डॉ. संदे संजय हिंदुराव सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते पाटील महाविद्यालय, रहिमतपूर, जि. सातारा

प्रस्तावणा.. टोळयांकडून होणारे आक्रमण, लैगिक हिंसाचार यामुळे स्त्रीला पुरुषाच्या मदतीची गरज भासू लागली. या परिस्थितीचा गैरफायदा उठवत हिंदु पुरुषप्रधान संस्कृती स्त्रीला आधार देण्यासाठी विविध नियमांच्या जोखंडात आडकवले गेले. आज ही हिंदुसंस्कृतीची जाचक जोखंड फेकुन देण्यास तीला मर्यादा येता हेत कारण या व्यवस्थेला धर्मसंस्थेचा आधार आहे.

या लिंगभेदधिष्टित व्यवस्थेने स्त्रीला माणूस म्हणूनच नाकारलेले आहे. या व्यवस्थेला छेद देण्याचे कार्ये महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छ. शाहू महाराज, राजाराम मोहनराय, महर्षि कर्वे, न्यायमुर्ती रानडे, बाब पद्मनजी यांनी हिंदूच्या भेदयुक्त चालीरीती, विधवांच्या स्थितीचे विदारक चित्रण, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकिय, आर्थिक क्षेत्रात पुरुष समान न्याय हक्क मिळवून देण्याचे क्रांतीकारक कार्य केले त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रीयांच्या सबलीकरणाला प्रारंभ झाला आहे. त्यामुळे समाजव्यवस्थेत अनेक स्थित्यांतरे झाली ती पुढील प्रमाणे.

गृहितके १महिलांच्या सामाजिक दर्जाचा आढावा घेणे

२सामाजिक परिवर्तनाची चिकित्सा करणे

३सामाजिक बदल व स्त्रीयांचा सहभाग याचा आढावा घेणे

४महिला सबलीकरण धोरणाचे यश व अपयश पडताळणे

समाजव्यवस्थेत झालेले बदल :- हिंदू समाज व्यवस्थेत स्त्रीयांना सक्तीचा बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, सतीचीचाल पुनर्विवाहास बंदी, विधवेचे केशवपन, विधवानी कोणत्याही मंगलकार्यास सहभाग घ्यावयाचा नाही, हुंडा पद्धती, अशा अनेक अनिष्ठ प्रथा परंपरागत जीवन व्यस्थित करणे हाच स्त्रीजीवनाचा धर्म होय. या जाचक निर्बधाना समाजसुधारकांनी कडवा विरोध केला पण हिंदू पुरुषप्रधान व्यवस्थे समोर हतबल ठरले पण महात्माफुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, राजाराम मोहन रॉय, महर्षि कर्वे यांनी सामाजिक रचनात्मक बदल घडवू सामाजिक क्षेत्राच्या सर्व बाबतीत स्त्रीला पुरुषांच्या समान दर्जा प्राप्त करुन दिला आहे परिणामी आज सर्वक्षेत्रात स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात कार्यरत आहे.

शिक्षण व्यवस्थेतील बदलः- हिंदू समाज व्यस्थेच्या प्रथेनुसार स्त्रीने शिक्षण घ्यावयाचेच नाही. चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित तिचे क्षेत्र ठरवून पुरुषाची दासी बनुन आयुष्य व्यथित करणे असा कडक निर्बध होता. महात्माफूले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व शाहूमहाराज यांच्या अथक प्रयत्नांनी आज बहुजन समाजातील स्त्रीया सन्मानाने सर्व शिक्षण प्रक्रियेच्या सर्व शाखेतील उच्चशिक्षण घेत आहेत. तसेच भारतात साक्षर महिलाचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर वाढ झाली आहे.

भारतातील साक्षर व निरक्षरतेचे प्रमाण - १९५१-२०११

जनगणना वर्ष	साक्षरतेचे प्रमाण	पुरुष	स्त्री	पुरुष आणि स्त्रीयांच्यामधील साक्षरतेतील फरक
१९५१	१८.३३	२७.१६	८.८६	१८.३०
१९६१	२८.३०	४०.०४	१५.३५	२५.०५
१९७१	३४.४५	४५.९६	२१.९७	२३.९८
१९८१	४३.५७	५६.३८	२९.७६	२६.६२
१९९१	५२.२१	६४.३१	३९.२९	२४.८४
२००१	६४.८३	७५.२६	५३.६७	२१.५९
२०११	७४.०४	८२.१४	६५.४६	१६.६८

संदर्भ जनगणनाः-२०११

साक्षरता हे विकास मोजण्याचे महत्वाचे साधन आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकुण साक्षरतेचे प्रमाण ७४.४% आहे त्यामध्ये पुरुष साक्षरता ८१.१४% इतकी आहे तर स्त्री साक्षरता ६५.४०% इतकी आहे. परंतु पुरुष व स्त्री यांच्यामधील फरक अजूनही कमी झालेला नाही तो १९५१ साली १८.३०% होता व २०११ साली १६.६८% झाला. वरील तक्त्यावरुन असानिष्कर्ष निघतो की, स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या साक्षरतेपेक्षा अजूनही कमी आहे पण बद्दल आशावादी आहे.

भारतातील उच्चशिक्षणाची सद्यस्थिती

भारतात महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे प्रमाण हे दिवसेदिवस वाढत असून महिला साक्षनिकरणासाठी हे महत्वपूर्ण पाऊल आहे. त्याची वाटचाल दर्शविणारे माहितीचे कोष्ठक

भारतात उच्चशिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्याची संस्था २००४ -२००५ कोष्टक क्र-०२

अ. क्र.	शैक्षणिक पदवी	मुले	टक्केवारी	मुली		एकुण
१	पी.एच.डी./डी.एस.सी. एम.फिल	३२५२६	५८.७६	२२८२६	४१.२४	५५३५२

२	एम. ए.	२५०५४६	५३.३६	२१८७४५	४६.६१	४६६२६१
३	एम.एस.सी.	१०७८४१	५४.२७	६०८७८	४५.७३	१६८७१६
४	एम.कॉम	८०८१६	६५.६४	४१६४१	३४.०६	१२२२५७
५	बी.ए.	२११७६३७	५६.१४	१६५४५७६	४३.८६	३७७२२१६
६	बी. एस. सी.	६१०४४०	६१.०७	५८०३४५	३८.६३	१४६०७८५
७	बी. कॉम	६२८१८१	३.३६	५३६८४७	३६.६४	४६५०२८
८	बी.ई.ध्बी.एस.सी.इंजि. आर्कि	५३१२०७	७६.२६	१६५४०२	२३.७४	६६६६०६
९	मेडिसिनध्डेटिस्ट/फार्मसी/ नर्सिंग आयुर्वेद/होमिओपॅथी	१६७६६	६५.३२	८६०५२	३४.६८	२५६७४८
१०	बी.एड/बी. टी.	८७१४३	५६.१५	६८०४६	४३.८५	१५५१९२
११	ठतर	१९२१८८७	६२.०६	११७३२१२	३७.९१	३०९५०९९
१२	एकुण उच्चशिक्षण होणारे विद्यार्थी	७१२५७२०	६०.५९	४६४१५७६	३९.४१	११७७७२९६

Education Statistics .२००४.०५

❖ इतरमध्ये विद्यपीठ व दूरशिक्षणामधील विद्यार्थी दर्शविलेले आहेत.

वरील कोष्टकावरुन महत्वपूर्ण असा निष्कर्ष निघतो की, उच्चशिक्षणामध्ये मुलीचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण ३९.४१ टक्के आहे तर मुलांचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण ६०.५९ टक्के आहे. हे उच्चशिक्षणाचे प्रमाण स्वागतार्ह असले तरी मोठया संख्येने पदवी प्राप्त केलेल्या स्त्रीयांनी नोकरीच्या अल्पसंधी उपलब्ध आहेत.

१. **न्याय व्यवस्थेतेतील बदलः-** भारतीय न्याय व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान व्यवस्था व धर्मव्यवस्थेच्या हातात असल्याने स्त्रीयांना न्याय देणे म्हणजे धर्मव्यवस्थेच्या नियमांचे उल्लंघन करणे या प्रथेने स्त्री फक्त मुलांना जन्मदेणारी प्रसंगी जुगारात साधन म्हणून वापरावयाची वस्तू अशी परंपरा या परंपरेला जबरदस्त धक्का देत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बील आणले पण या बीलाला पुरुषप्रधान हिंदु समाज व्यवस्थेने कडवा विरोध करुन हिंदू कोड बील नाकारले पण बाबासाहेबानी पुढचे पाऊल टाकून राज्यघटनेत स्त्रीला मतदानाच्या अधिकारापासून वारसा हक्कापर्यत सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या समान हक्क, न्याय, स्वातंत्र बहाल केले. परिणामी स्त्रीवरील होणा-या अत्याचार, अन्यायाला प्रतिबंध करणार अनेक कडक कायदे अस्तित्वात आणले. त्या परिणीती म्हणून स्त्रीवरील अत्याचाराला न्याय मिळत आहे. पण तरुण पिढीवर या कायदयाचा प्रभाव कमी पडत असलेच दिसून येते.

महिला संबंधी अत्याचाराच्या विविध घटनांची आकडेवारी

अ.क्र.	**गुन्हयाचा प्रकार**	**एकुण गुन्हे**
१	बलात्कार	२२१७२
२	हुंडाबळी	८३९१
३	लैगिक छळ	९९६१
४	विनयभंग	४०६१३
५	पती व नातेवाईकाकडून छळ	६४०४१

संदर्भ - राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो -२०१०

नैशनल क्राईम रिसर्च ब्युरोनुसार

५४ मिनिटास	१ बलात्कार
५४ मिनिटास	१ हुंडाबळी
५४ मिनिटास	१ अपहरण
५४ मिनिटास	१ विनयभंग
५४ मिनिटास	स्त्री छेडछाड प्रकरण
५४ मिनिटास	स्त्रीशी दरवर्तन

संदर्भ- नॅशनल क्राईम रिसर्च ब्युरो-२०११

वरील कोष्टकावरुन असे दिसून येते की सक्षम कायदे आहेत पण तरी ही तरुणांच्या कायद्याची जरब नाही याला कारण समाजव्यवस्था आहे समाजव्यवस्थेनुसार स्त्री कोणत्या जाती, धर्माची आहे यावरुन तीच्या अत्याचाराला न्याय भेटतो.

आर्थिक व्यवस्थेतील बदल – परंपरागत भारतीय समाजात शेती व बलुतेदारी पद्धतीच्या कामात स्त्रीयांचा होता परिणामी स्त्रीयांच्या कष्टाला विशेश महत्व दिले जात नव्हते पण तुलनात्मकरित्या पुरुषापेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण अल्प आहे.

१९७१-२००१ या काळात संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील रोजगारांची लिंगनिहाय टक्केवारी आकडेवारी लाखामध्येद्ध

वर्षे	**पुरुष**			**स्त्री**		
	संघटित क्षेत्र	**असंटित क्षेत्र**	**एकुण**	**संघटित क्षेत्र**	**असंघटित क्षेत्र**	**एकूण**
1971	155-60 (10.43%)	1336.16 (89.57%)	1491.76	19.30 (6.16%)	294.15 (93.84%)	313-45 (17.36%)
1981	200.86 (11%)	1625.75 (87%)	1826.61	27.93 (6.13%)	427.19 (93.87%)	445.52 (19.63%)
1991	229.53 (10.23%)	2014.11 (89.77%)	2243.04	37.81 (4.21%)	859.86 (95.79%)	897.69 (28.58)
2001	228.40 (8.29%)	2526.23 (91.70%)	2754.63	49.49 (30.89%)	1220.99 (93.10%)	1270.48 (31.55%)

संदर्भः- गोपाल १९९५ मॅनपॉवर प्रोफाइल- ४ इयटबूक २००३ आय ए एम आर, दिल्ली, ᵐ सेन्सस इंडिया, इश्यू नं. ६,२००

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, १९७१ मध्ये पुरुषांच्या कामाच्या संघटित क्षेत्रातील वाटा १०.४३ होता तर महिलांचा वाटा ६.१६टक्के होता. तर असंघटित क्षेत्रात पुरुषांचा वाटा ८९.५७टक्के होता तर स्त्रीयाचा ९३.८४टक्के होता २००१ साली संघटित क्षेत्रात पुरुषांचा ८.२९ टक्के होता तर स्त्रीयांचा ३०.८९टक्के वाटा होता तर असंघटित क्षेत्रात पुरुषांचा वाटा ९१.७० टक्के होता तर स्त्रीयांचा वाटा ९९.१०टक्के होता. यावरुन असे निदर्शनास येते की आज पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीचा संघटित व असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

राजकीय व्यवस्थेतील बदलः- स्वातंत्रपुर्व कालखंडात स्त्रीयांना राजकारणात सहभागाचा अधिकार नव्हता राजकरणातील सहभागामुळे महिलांचा सर्वांगिण विकास घडवून आणता येतो राज्यघटनेने राजकारणातील सहभाग, मतदानाचा, प्रतिनिधित्व करणेचा अधिकार बहाल केल्याने महिलाचा राजकारणात सहभाग वाढला आहे.

२२ जून १९९४ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३ टक्के आरक्षण दिले परिणामी संपूर्ण भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीमध्ये देशात ३३ लाख सदस्यात ११लाख महिला सदस्य आहेत. पंचायत व्यवस्थेत ७,९८,५९२ विभिन्न स्तरावर आणि ३८५८२ महिला सरपंच पदी सत्तेत सहभागी झाल्या आहेत. महाराष्ट्रात २७,८९५ ग्रामपंचायतीमध्ये ९२९७ महिला सरपंच पदी आहेत. ३५१ पंचायत समितीमध्ये ९३०७ महिला सदस्य असून १४६ महिला पंचायत सभापती आहेत. ३३ जिल्हा परिषदामध्ये ९७५ महिला सदस्या असून १६ जिल्हापरिषदांच्या अध्यक्षा आहेत. राजकीय स्वातंत्र्य, हक्क, न्याय यामुळे स्त्रीयांच्या कार्यक्षेत्रात व्यापकता प्राप्त झाली, तसेच स्त्रियामध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला.

निष्कर्ष .स्त्रीच्या सबलीकरणाचा प्रारंभ राजाराम मोहनरॉय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्माफुले, छात्रपती शाहुमहाराज, न्यायमुर्ती रानडे, महर्षि कर्वे यांनी केला यांच्या प्रयत्नांचा परिपाक म्हणून आज पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेची बंधने शिथिल झाली. आहेत. आर्थिक क्षेत्रात ती संघटित व असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत आहे परिणामी आर्थिक दृष्टया सक्षमतेकडे स्त्रीयांची वाटचाल होते आहे. शैक्षणिक दृष्टया पुरुषापेक्षा प्रमाण कमी असले तरी ही गुणवत्तेत ती पुरुषांच्या पुढे असल्याचे १० वी १२ व पदवी परीक्षाच्या निकालावरुन स्पष्ट दिसून येते. राजकीय क्षेत्रात ३३ टक्के आरक्षण मिळाल्यामुळे राजकारणातील सहभाग मोठा वाढल्याणे निर्णय प्रक्रियंत ती सहभागी होत असल्याचे दिसून येते.

आजच्या परिस्थितीला महिला सक्षमीकरणाचा लाभ ज्या उपेक्षित महिला आहेत त्यांना मिळणे गरजेचे आहे यासाठी महिलांनी जातीभेद न पाळता स्त्रीवरील होणारा अत्याचार असो किंवा व्यवसायाच्या दृष्टीने आर्थिक, मानसिक मदत असो निसंकोचपणे मदतीस हजर असले पाहिजे. महिला महिलामध्ये जात पात, उच्च-कनिष्ठ, धर्म, गरीब-श्रीमंत असा भेद नष्ट करण्यासाठी साक्षर महिला पासून निरक्षर महिला एक संघ लढा उभा केल्यास महिला सक्षमीकरणाला नवा आयाम प्राप्त होऊन अबला महिला सबला होईल.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. विलास आढाव - योजना २०१० vol-xxxVII No.VII ग्रामीण विकास आणि महिला राजकीय सहभाग पान ३४,३९

२. एस सुधीर - योजना अवस.गगगटप्प छवण्ट महिलांचे राजकीय सबलीकरण

३. श्रेहाना घडियाला - समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया -पानं नं २६८

४. छाया दातार - परिवर्तनाचा वाटसल - वैज्ञानिक ज्ञान निर्मिती मधील स्त्रीवादी आव्हाने पान नं. ३७, ३८

५. नरेंद्र पानी - परिवर्तनाचा वाटसस - बलात्काराचा व्यापक संदर्भ - पान २२, २३

सेंशोधन पद्धत :- प्रस्तूत शोधनिबंध लिहण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोत द्वारे माहिती व आकडेवारी विविध संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, जनगणना इ. स्त्रोतामधून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे शास्त्रीय वर्गीकरण, सारणीयन व विश्लेषन करण्यासाठी शेकडेवारी या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

७३ वे संविधान विशोधन आणि त्याचा महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणावर झालेला परिणाम' '

प्रा.डॉ. अलका विनायक देशमुख राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक, श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावणा भारतात संस्कृती संरक्षणासोबतच संपूर्ण स्वयंशासित समाज उभा करण्याचे कार्य पंचायत राज व्यवस्थेने केले असे म्हणणे उचित होईल. कारण लोकशाही स्वातंत्र्याची ६७ वर्षे पूर्ण करतांना केवळ लोकशाही समोरील अनेक आव्हानांचा, भारताने यशस्वीरित्या सामना केला नाही तर राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया गतिमान करून भारतीय पंचायत राज व्यवस्थेचा पाया मजबूत करण्याच्या दृष्टीने स्थानिक स्वशासन संस्थांनी बहुमोल कामगीरी पार पाडली आहे. ''महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून पंचायत राज व्यवस्था सुरू करण्यात आली व त्रिस्तरीय पंचायत राजव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. या व्यवस्थेंतर्गत ग्राम पातळीवर ग्रामपंचायत, विकास गट पातळीवर पंचायत समिती व जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद अशा तीन प्रकारच्या स्थानिक संस्थांची रचना करण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्र राज्य विधिमंडळाने तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली पंचायत राज कायद्यामध्ये बदल करून ७३ व्या संविधान विशोधनातील तरतुदी स्वीकारल्या. त्या विशोधनाद्वारे महाराष्ट्र शासनाने नवा पंचायत राज कायदा केला. या विशोधनानुसार विविध विषयांबाबत ज्या तरतुदी करण्यात आल्या त्यातील महत्वपूर्ण तरतूद म्हणजे पंचायत राज्यव्यवस्थेत ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरावर स्त्रियांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. सद्या ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. शिवाय सरपंच, सभापती व जिल्हा परिषद अध्यक्ष या तिन्ही स्तरावरील प्रमुख पदांसाठी देखील स्त्रियांचे आरक्षण मंजूर करण्यात आले आणि भारतीय इतिहासात प्रथमच मोठया संख्येत स्त्रिया राजकीय निर्माण प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागल्या. ही क्रांतीकारक स्वरूपाची अभूतपूर्व अशी घटना म्हणावी लागेल. २००० साली महाराष्ट्र शासनाने अनेक महत्वाचे विषय पंचायत राज संस्थेकडे हस्तांतरित करण्याची घोषणा करून स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष राजकीय सहभागाला मोठी गती मिळाली.

७३ व्या संविधान विशोधनाची पार्श्वभूमी लक्षात घेण्यापूर्वी ६४ व्या संविधान विशोधन विधेयकाचे स्वरूप व तत्कालिन परिस्थितीतील पंतप्रधानांची भूमिका अभ्यासने महत्वपूर्ण ठरते. पंचायत राज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा आणि खऱ्या अर्थाने राजकीय अधिकार मिळवून देण्यासाठी १९८९ ला तत्कालीन पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांनी एल. एम. सिंघवी समितीच्या शिफारशीनुसार ६४ वे संविधान विशोधन विधेयक लोकसभेत सादर केले होते, तत्कालिन सरकारने टाकलेले हे पाऊल अतिशय क्रांतिकारक स्वरूपाचे होते. या विधेयकामुळे ग्रामीण जनतेला राजकीय सत्तेत सहभागी करून घेण्यासाठी आणि विकास साध्य करण्यासाठी पंचायत राज्यव्यवस्थेचे सशक्तीकरण केले पाहिजे, असा सरकारचा दृष्टिकोन होता. या ६४ व्या संविधान विशोधनातील मुख्य पात्र विषयक असे होते. अ) तिन्ही स्तरावर पंचायत राज व्यवस्थेचे नियोजन करणे. ब) महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण ठेवणे क) वित्त आयोगाची स्थापना करणे ड) निवडणूक आयोगाच्या माध्यमातून पंचायत राज संस्थाच्या निवडणूका घेणे, इ) नियंत्रक व महालेखा परिक्षकाद्वारे पंचायत राज संस्थांची पडताळणी करणे.हे संविधान विशोधन विधेयक लोकसभेने १९८९ ऑगस्टला मंजूर केले. परंतु राज्यसभेत त्याला मंजूरी न मिळाल्यामुळे त्याचे कायद्यात रूपांतर होऊ शकले नाही. तरीही पंचायत राज व्यवस्था सशक्त व यशस्वी करण्यासाठी टाकलेले एक महत्वपूर्ण पाऊल म्हणून आपल्याला त्याचा उल्लेख करावा लागतो.

स्व. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी १९९२ मध्ये सर्व राजकीय पक्षाच्या नेत्यांशी विचार विनिमय करून पंचायत राज व्यवस्थेविषयीचे विधेयक संसेदत मांडले. २२ डिसेंबर १९९२ मध्ये पंचायत राजसंस्थांना कायदेशीर दर्जा प्राप्त करून देणारे ७३ वे संविधान विशोधन लोकसभा व राज्यसभा या दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केले. तसेच १७ राज्यातील विधानसभा सभागृहांनी त्याला मान्यता दिली. २० एप्रिल १९९३ रोजी या विधेयकास राष्ट्रपतींची मान्यता मिळून त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले, यानंतर २४ एप्रिल १९९३ रोजीचा कायद्याला राजपत्रात प्रकाशित करून २५ एप्रिल १९९३ पासून या संविधान विशोधन विधेयकाची अंमलबजावणी सुरू झाली. ७३ व्या विशोधनासोबतच त्याला परस्परपुरक असणारे ७४ वे विशोधन देखील मंजूर केले. ७३ वे संविधान विशोधन हे प्रामुख्याने ग्रामीण व्यवस्था, ग्रामीण विकास, जनतेशी संबंधित असून ७४ वे संविधान विशोधन हे शहरी आणि नागरी व्यवस्था व जनतेशी संबंधित होते. या दोन्ही संविधान विशोधनामुळे ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील स्थानिक स्वशासन संस्थांना भारतीय संविधानात महत्वपूर्ण स्थान प्रदान करण्यात आले व ही दोन्ही संविधान विशोधने भारतीय स्थानिक स्वशासनासाठी केंद्रबिंदू व मानबिंदू ठरलेले आहेत.

७३ व्या संविधान विशोधनाचा महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणावर झालेला परिणाम

पंचायत राज व्यवस्थेच्या दृष्टीने ७३ व्या संविधान विशोधनास महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झालेले असून या कायद्याने पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळवून दिल्याने स्थानिक संस्थांना विशेष प्रतिष्ठा लाभली आहे. राज्य सरकारच्या मर्जीनुसार कार्य करणाऱ्या या संस्थांचे स्वरूप आता पूर्णतः बदलले असून संविधानाने निर्माण केलेल्या स्थानिक पातळीवरील संस्था असे नवे स्वरूप त्यांना प्राप्त झालेले आहे. या संविधान विशोधनाने ग्रामीण पुनर्रचना ग्रामविकास कार्यात मोलाचे योगदान दिलेले असून ग्रामीण जीवनात राजकीय व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्याला या विधेयकाचे मौलिक श्रेय मान्य करावेच लागेल. ग्रामीण विकास व ग्राम पुनर्रचनेच्या उद्देशाने करण्यात आलेले ७३ वे संविधान आपले उद्दिष्ट गाठण्यात बऱ्याच अंशी यशस्वी ठरले असून स्थानिक राजकारणावर त्याचा फार मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो.

ग्रामीण समाजातील सर्वसामान्य लोकांना राजकीय सत्तेत सहभागी होण्याच्या संधीत मोठया प्रमाणात वाढ झाली असून राजकीय सत्तेत सामान्य लोकांनाही भागिदारी मिळाली पाहिजे या उद्देशाने लाकशाही विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार केल्या जावा हा उद्देश स्थानिक पातळीवर मोठया प्रमाणात साध्य झाला असून, पंचायत राज व्यवस्थेतील ग्रामीण पुनर्रचनेमुळे सामान्य लोकांना राजकीय सत्ता प्राप्त होण्याची प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली आहे. हा या विधेयकाचा स्थानिक राजकारणावर झालेला सर्वात मोठा परिणाम म्हणता येईल. या संविधान विशोधन विधेयकानुसार महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेला सत्तेत सहभागी करून घेण्याच्या प्रक्रियेला चालना मिळाल्यामुळेच स्थानिक पातळीवरी कारभारात जनतेचा सहभाग वाढला आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विशेष महत्व प्राप्त झाले.

७३ व्या संविधान विशोधन विधेयकामुळे स्थानिक पातळीवरील लोकशाही विकेंद्रीकरणाला निश्चितच गती मिळाली आहे. पंचायत राज व्यवस्थेंतर्गत निर्माण करण्यात आलेल्या त्रिस्तरीय विभागणीमुळे राजकीय सत्ता ग्रामीण समाजाच्या शेवटच्या किंवा कनिष्ठ स्तरापर्यंत पोहाचेली आहे. या विधेयकाच्या तरतुदींमुळे स्थानिक राजकारणातील केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्तीला पायबंद घालण्याचे उद्दिदष्ट साध्य झालेले आहे. त्यामुळे लोकशाही तत्वावर सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडवून आणणे हा पंचायत राज्य स्थापनेचा मुख्य उद्देश काही प्रमाणात कां होईना साध्य झाला आहे असेच म्हणता येईल.या विधेयकानुसार ग्रामीण समाजात स्थानिक पातळीवर नवीन नेतृत्व उदयास आले आणि या नेतृत्वाने विकास कार्यात पुढाकार घेऊन ग्रामीण जनतेच्या विकास कार्यास सुरवात केली, स्थानिक पातळीवर ग्रामीण समाजात नवीन सत्तास्थाने निर्माण झालीत. ही सत्तास्थाने प्राप्त करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अनेक कार्यकर्ते समोर आल्यामुळे या संधीचा योग्य प्रकारे उपयोग करून घेतला जात आहे. महाराष्ट्रातील या संदर्भातील अनुभवावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्राच्या राजकारणात महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेल्या आजच्या अनेक नेत्यांची राजकीय कारकिर्द पंचायत राज्यसंस्थापासुन सुरू झाली आहे आणि यात या विधेयकाची भूमिका फार प्रभावी ठरली आहे. आज महाराष्ट्रातील ग्रामीण नेतृत्व इतके प्रभावशाली आहे की, राज्यातील राजकारणाची संपूर्ण सूत्रे स्वतःकडे ठेवण्यात ते यशस्वी झाली आहेत. हे ७३ व्या संविधान विशोधन विधेयकाचे महत्वाचे योगदान म्हणता येईल. ग्रामीण समाजात राजकीय जागृती आणि परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी ७३ वे संविधान विशोधन विधेयक हे अतिशय परिणामकारक ठरलेले आहे. ४० वर्षापूर्वीचा काळ बघितल्यास असे लक्षात येते की, ग्रामीण जनता तेव्हा आपल्या हक्कांविषयी फारशी जागृत नसल्यामुळे स्वतःचे हक्क मिळविण्यासाठी संघर्ष करण्याचा त्यांना प्रश्नच उद्भवत नव्हता. साक्षरतेच्या अल्प प्रमाणामुळे ग्रामीण जनता राजकीय दृष्टया उदासिन होती. मात्र भारतीय लोकशाहीची गेल्या काही वर्षाची वाटचाल विचारात घेतल्यास येथील ग्रामीण जनतेची परिपक्वता उत्तरोत्तर वाढत आहे यासाठी जे अनेक घटक ग्रामीण परिवर्तनास कारणीभूत ठरलेले आहेत. त्यापैकी अतिशय महत्वपूर्ण घटक म्हणजे ७३ वे संविधान विशोधन विधेयक होय. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरकारने ग्रामीण समाजाच्या विकासाचे विविध उपक्रम हाती घेतले होते. भारतातील बहुसंख्य जनता ग्रामीण भागात राहत असल्यामुळे संपूर्ण देशाचा विकास हा ग्रामीण समाजाच्या विकासाशी निगडित होता. त्यासाठी ग्रामीण समाजाच्या विकासाला प्राधान्य देण्याच्या हेतूने, या विधेयकामुळे ग्रामविकास कार्यात स्थानिक जनतेला सहभागी करून घेण्याचा पंचायत राज्याचा उद्देश सफल ठरला असून शासनाने विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी पंचायत राज व्यवस्थेवर सोपविली असल्याने, स्थानिक जनता देखील स्वविकास कार्यात उत्साहाने सहभागी होऊ लागली. परिणामी ग्रामीण जनतेला सत्तेत भागीदारी मिळाल्यामुळे ग्रामीण पुनर्रचनेच्या कार्याला वेगळी दिशा प्राप्त झाली.

महाराष्ट्र शासनाने ७३ व्या विशोधन विधेयकाला अनुसरून ''महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम'' आणि मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम या अधिनियमात महत्वाच्या सुधारणा केल्या. पंचाचत राज संस्थांमधील आरक्षणाच्या प्रमाणात मोठी वाढ झाली. पुर्वीपासूनच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात पंचायत राज्यसंस्थांमध्ये राखीव जागा ठेवण्याची व्यवस्था होती. परंतु १९९४ मध्ये नागरिकांच्या मागासवर्गीय घटकासाठी २७ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. आरक्षणाबाबतच्या या तरतुदींमुळे दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्याच्या आरक्षणासंबंधीच्या शासनाच्या प्रयत्नाला यश मिळाले. तसेच ग्रामपंचायत सरपंच, पंचायत समितीचा सभाती, जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष या अधिकार पदांसाठीही आरक्षण लागू केल्यामुळे पंचायत राजसंस्थांमधील महत्वाच्या पदावर जाण्याची संधी दुर्बल घटकांना प्राप्त झाली. यामुळे काही विशिष्ट वर्गांची या अधिकार पदावरील मक्तेदारी संपुष्टात आली आणि दुर्बल घटकांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळू लागल्याने समाजव्यवस्थेतही त्यांना महत्व प्राप्त झाले.

महिला आरक्षणासंबंधी या विधेयकाचा विचार केल्यास असे दिसून येईल की, पंचायत राज व्यवस्थेतील तिन्ही स्तरावर स्त्रियांसाठी ३३ टक्के राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद या विधेयकाद्वारे करण्यात आली होती. महत्वाचे म्हणजे ग्रामपंचायतीचे सरपंच पद, पंचायत समितीचे सभापदी पद आणि जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष पद या पदासाठीही हे आरक्षण ठेवण्यात आले होते. स्त्रियांसाठी सद्या ५० टक्के असणाऱ्या आरक्षणाचा स्थानिक राजकारणावर फार मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. स्थानिक संस्थांमध्ये बहुतांश स्त्रियां सहभागी झाल्यामुळे त्यांना नेतृत्वाची संधी प्राप्त झालेली आहे. अनेक वर्षापासून प्रत्यक्षात न येणारी अतिशय महत्वपूर्ण बाब या विधेयकाच्या तरतूदीमुळे सहजरित्या घडून आली. परिणामी स्त्रिया पंचायत राज संस्थांच्या कारभारात मोठया संख्येने सहभागी होऊ लागल्या. सरपंच, सभापती व अध्यक्ष यासारखी पदे योग्यरित्या जबाबदारीने त्या सांभाळत आहेत. विशेष म्हणजे पंचायत राज संस्थांमधील नेतृत्वाची जबाबदारी पार पाडण्यास स्त्रिया आत्मविश्वासाने पुढे येत असल्याचे उत्साहवर्धक चित्र ग्रामीण भागात दिसून येत आहे. ग्रामीण जनतेच्या मानसिकतेत महत्वपूर्ण बदल घडून आला आहे. पंचायत राज संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील लोकांना राजकीय व इतर प्रकारच्या महत्वपूर्ण जबाबदाऱ्या सोपवण्यात आल्यात, व काही महत्वपूर्ण अधिकार स्थानिक पातळीवर प्राप्त झाल्यामुळे त्या अधिकारांचा वापर करण्याची योग्य संधी ग्रामीण जनतेला मिळाली. त्यामुळे स्थानिक समस्यांची यशस्वीरित्या सोडवणूक करणे आता शक्य झालेले

आहे. ग्रामीण जनतेत स्वकतृत्वाविषयी विश्वास निर्माण होऊन आत्मनिर्भरता वाढीस लागली आहे.

७३ व्या संविधान विशोधन विधेकायमुळे काही महत्वाची कार्ये व अधिकार पंचायत राज्यसंस्थांना हस्तांतरित करण्यात आल्यामुळे काही क्षेत्रात पंचायत राज संस्थांनी रचनात्मक व विकासात्मक कार्यात उल्लेखनीय कामगिरी केलेली आहे. जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांनी या संदर्भात केलेले योगदान निश्चितच महत्वपूर्ण ठरलेले आहे. विशेषतः शेतीसुधार, जलसिंचन, सहकार, समाजकल्याण, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास इत्यादी क्षेत्रात या संस्थांनी फार मोठे यश प्राप्त केलेले आहे. पंचायत राजसंस्थांनी केलेली ही प्रगती अभिमानास्पद स्वरूपाची ठरली आहे.विशेष म्हणजे सुरवातीला राजकारण हे पुरूषी वर्चस्वाचे व गुंडशाहीचे क्षेत्र आहे. स्त्रियांना ते झेपणार नाही अशा भितीपोटी आणि परंपरेने बांधून ठेवलेल्या संकोचामुळे स्त्रिया निवडणूकीला उमेदवार म्हणून उभे राहण्यास तयार नव्हत्या. स्त्री उमेदवारांचा शोध घ्यावा लागत असे. आणि ज्या स्त्रिया पंचायत राजसंस्थेमार्फत निवडून येत असत त्या संस्थांच्या कारभारात फारसे लक्ष देत नव्हत्या, घरात बसूनच सभांच्या कागदपत्रांवर डाव्या हाताचा अंगठा अथवा साक्षर असल्यास स्वाक्षरी करीत होत्या. मात्र आज हे चित्र बदलले आहे. सुशिक्षित शहरी स्त्रिया तर आत्मविश्वासाने स्थानिक स्वशासनात सहभाग घेत आहेत, त्याचबरोबर ग्रामीण स्त्रियांदेखील भय झुगारून आत्मविश्वासाने समोर येत असल्यामुळे त्यांचे अज्ञान व राजकारणाविषयीची अनास्था अज्ञान दूर होत आहे. पुढाकार घेत असल्याचे उत्साहवर्धक चित्र ग्रामीण समाजात दिसून येत आहे. एकदंरीत ७३ व्या संविधान विशोधन विधेयकाने पंचायत राज व्यवस्थेत क्रांतीकारक बदल घडवून आणले आहेत. लोकांचे सामर्थ्य व एकात्मता वाढविणारे हे विधयेक आहे. विविध राज्यांनी या विधेयकाचा स्वीकार करून गांभीर्याने कार्याची अंमलबजावणी केली आहे. १९९४ नंतर अनेक राज्यातील पंचायत राज व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झालेला दिसून येत आहे.गेल्या दशकातील वाटचालीचा पंचायत राज व्यवस्थेसंबंधी आढावा घेतल्यास यशापाठोपाठ काही उणीवांचाही पाठपुरावा प्रकर्षाने घेतल्या गेल्यामुळे प्रगतीचे व साक्षरतेचे प्रमाण आणि समाज प्रबोधन ज्या राज्यात अधिक प्रमाणात झाले आहे अशा राज्यातील जागृत स्त्रिया आणि अनुसूचित जाती-जमातीतील सुशिक्षित पिढीला पुढाकार घेण्याची संधी तसेच नवीन विचार प्रवाहांना चालना मिळाली आहे. स्थानिक पातळीवर विकास कार्यक्रम राबवून ग्रामीण जनतेला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी अर्थ सहाय्य देण्याच्या योजना पंचायतीमार्फत राबवल्या जात आहेत. त्यामुळे काही प्रमाणात कां होईना ग्रामीण जनता राजकीय आणि सामाजिक जाणीवेतून, स्व-विकासाद्वारे समाज विकास व ग्रामविकास साध्य करण्यास सक्षम असून स्थानिक राजकारणावर जागरूक जनतेचा उचित प्रभाव पडण्याची प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली आहे.

संदर्भ सूची १)अलका देशमुख - स्थानिक स्वशासन, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२) प्रा. पाटील व्ही. बी., महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था.
३) प्रा. बिराजदार घोडके, भारतीय स्थानिक स्वशासन संस्था.
४) प्रा. डॉ. अलका देशमुख, भारतीय लोकशाही प्रक्रिया - साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५) प्रसाद किरण - वुमन इन रूरल डेव्हपमेंट
६) गुप्ता बी. बी. - लोकल गव्हर्नमेंअ इन इंडिया
७) भा. ल. भोळे बेडकिहार किशोर - बदलता महाराष्ट्र
८)डॉ. अलका देशमुख - भारतीय शासन आणि राजकारण

आचार्य विनोबा भावे और सर्वोदय

प्रा. सचिन जयस्वाल राज्यशास्त्र विभाग,राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जालना, मो. ९६०४३१६४३१

प्रस्तावना :

विनोबा भावे को उनकी मृत्यु से पूर्व तक 'वर्तमान के जीवित महात्मा गांधी' कहा जाता था । वे भारत के महान संत, दार्शनिक, सामाजिक एवं आर्थिक विचारक, भूदान, सर्वोदय आन्दोलन के प्रणेता माने जाते है । गांधीजी के बाद उनके विचारों को कार्यरुप में परिणत करने का कार्य करने वालों मे विनोबा का नाम अग्रणी है । विनोबाजी का उद्देश्य शासनविहीत एवं शोषणविहीन समाज की स्थापना करना था । 'सर्वोदय' का मुल गांधीजी के विचारों मे देखा जा सकता है ।

आधुनिक समाज के सामाजिक, राजकीय एवं आर्थिक समस्याओं को महात्मा गांधी के विचारोंनुसार छुडाना सर्वोदय है । मनुष्य मूलत: निस्वार्थी एवं सत्यनिष्ट प्राणी है । मनुष्य की इन सदगुणों में अस्पष्टता आने का कारण वर्तमान समाज की समाजव्यवस्था एवं परिस्थिती है । वर्तमान समाजव्यवस्था एवं परिस्थिती में यदि बदलाव लाया जाए तो मनुष्य फिर से नैतिकता, सहकार्य, परोपकार जैसे सत्कर्मोमे और बढ सकता है । यही सर्वोदय का मूल विचार है ।

विनोबा भावे के सर्वोदय विषयक राजनितीक विचार :

(Political Theories of Vinoba Bhave Regarding Sarvodaya)

श्री. विनोबा भावे के 'सर्वोदय' सम्बन्धी विचार गांधीजी के विचारों के अनुसार है फिर भी उनकी बडी विशेषता यह है की उन्होने गांधीजी के 'सर्वोदय' के सिध्दान्तो को उनके बाद स्वतन्त्र भारत की नवीन परिस्थितीयों मे लागू करने का प्रयास किया । इसका परिचय उनके प्रतिदिन में दिए जानेवाले भाषणों से तथा लेखों से मिलता है ।

'भूदान गंगा', 'भूदान यज्ञ', 'स्वराज्यशास्त्र' आदी पुस्तकों में उनके विचार दिखाई देते है ।

१. सर्वोदय (साम्ययोग) का स्वरुप व विशेषता :

श्री विनोबा भावे ने सर्वोदय की विचारधारा को 'साम्ययोग' का नाम दिया है । वे इसे भूदान का भी मूल विचार कहते है । सर्वोदय का शब्दार्थ है 'सबका अभ्युदय या उन्नती' । प्रत्येक समाज में एवं राज्य में नाना प्रकार के वर्ग पाये जाते है । इन वर्गो का उदय यानें सर्वोदय है । बेन्थम का उपयोगितावाद अधिकतम लोगों के अधिकतम सुख व कल्याण (The greatest good of the greatest number) पर बल देता है । लोकतन्त्र के सिध्दान्तो में भी चुनावों में बहुमत प्राप्त करने वाली पार्टी शासन करती है । और बहुसंख्यकों के हित का ध्यान रखती है । किन्तु सर्वोदय बहुमत के साथ साथ अल्पमत का भी पूरा ध्यान रखता है । इसकी विशेषता समाज में अधिकांश व्यक्तिओं का नही अपितु सभी व्यक्तियों के हित की व्यवस्था करना है और इसे ही 'सर्वोदय' कहते है । इसमे सबकी समानता पर बल दिया है इस कारण इसे 'साम्य योग' भी कहते है ।

विनोबाजी ने अपने इस साम्ययोग की तुलना संसार की तीन विचारधाराओं से की है । पहली विचारधारा पूंजीवाद (Capitalism) की है । इसका यह दावा है की यह समाज मे अधिक क्षमता और योग्यता को बढाती है । इसके मुल सिध्दान्तानुसार अधिक योग्यता वाले व्यक्ती को अधिक और कम योग्यता वाले व्यक्ती को कम धनराशी दी जाए । मजदुरी और वेतन का निर्धारन योग्यता के अनुसार होना चाहिए इस व्यवस्था के अनुसार कुछ मुठ्ठी भर व्यक्ति समाज की अधिकांश सम्पत्ती पर अधिकार कर लेते है ओर यह उचीत नही है । दुसरी विचारधारा लोकतन्त्रीय समाजवाद (Democratic Socialism) की है । इसमे हर व्यक्ती कों एक वोट दिया जाता है, सारा काम बहुमत से होता है । चुनाव में बहुमत प्राप्त दल शासन करता है । इसमें बहुसंख्यकों की रक्षा और अल्पसंख्यकों का दमन होता है । यह विचारधारा भी उचीत नही है । तीसरी विचारधारा साम्यवाद या कम्यूनिझम है । इसमें वर्गसंघर्ष (Class Struggle) का सिध्दांत मानते हुए दरिद्रय सर्वहारा वर्ग व्दारा पूंजीपती सत्तारूढ वर्ग को समाप्त करने पर बल दिया जाता है । इसमें हिंसा की अनिवार्यता का स्विकार किया गया है ।

इनकी तुलना में विनोबा 'सर्वोदय' या साम्ययोग की विचारधारा का प्रतिपादन करते है । सर्वोदय के विचारधारा में सब के उदय की बात अहिंसा के माध्यम से कही गई है । 'साम्यवाद' की दृष्टी विशाल है । विनोबाजी के मतानुसार "जितनी हवा है, जितना पाणी है, जितनी रोशनी है, जितनी धरती है, वह सारी की सारी सब की है । यह साम्ययोग की व्यापक दृष्टी है।"

२) भूदान :

विनोबाजी ने सर्वोदय मे कथीत सब की उन्नती के लिए भूदान बताया है । स्वतंन्त्रता पुर्व समय मे भारत में जमींदारी प्रथा प्रचलीत थी । इसमें जमींदार यही अतिश्रिमंत थे तो किसान भूमिहीन और अतीव निर्धन थे । इस कारण समाज में आर्थीक, सामाजिक विषमता थी । इस परिस्थिती में बदलाव लाने के लिए विनोबाजी ने भूदान का संकल्प रखा । "प्रत्येक व्यक्ती अपने जीवन और विकास के लिए समाज का इतना अधिक ऋणी है कि इसका विचार करते हुए किसी की कोई निजी सम्पत्ती नहीं हो सकती है ।"

भूदान का अर्थ है भूमी का दान । अपनी आवश्यकताओं से अधिक भूमी अपने पास हो तो उसका दान करना । ऐंसा दान भूमी मालक भूमिहिनों को करते है । इस दान में दानी की स्थिती ऊंची तथा लेने वाले की स्थिती हीन नही समझी जाती । बल्की दान देते समय दानी में अभिमान की जगह विनम्रता एवं कर्तव्यपालन की भूमिका हो।

३) संसदीय लोकतन्त्र की आलोचना तथा दोष :

सर्वोदयवादी संसदीय लोकतन्त्र की बुराइयॉं एवं दोष दिखाकर इसकी आलोचना करते है । इनके मतानुसार संसदीय लोकतन्त्र का **पहला बडा दोष** भ्रष्टाचार में असाधारण वृध्दि है । इसमे लक्ष्य की प्राप्ती करने के लिए व्यक्ती सब प्रकार के अनैतिक एवं भ्रष्टाचारपुर्ण साधनों का सहारा लेता है ।

दूसरा दोष आर्थिक औंर सामाजिक विषमता को उत्पन्न करणा है । तिसरा दोष दलबन्दी है । उनके मतानुसार राजनीति का आधार दलबन्दी या विवीध प्रकार के राजनीतिक पक्ष नहीं होने चाहीए । वह पक्षातीत होना चाहिए । चौथा दोष वर्तमान राजनीति में बहुमत व्दारा निर्णय करने की पध्दती है। विधान सभाओं तथा राज्य सभाओं से ग्राम पंचायतो तक सर्वत्र सभी काम बहुमत से किये जाते है । श्री विनोबा इसके उग्र विरोधी है । उनके मतानुसार सब कार्य सर्वसम्मति या मतैक्य से हो । पाचवा दोष चुनावों की पध्दती का अवलम्बन है । चुनावों मे जातीभेद, मतों को खरिदने जैसे अनैतीक मार्गोका अवलम्बन किया जाता है ।

इन्ही सभी कारणों से श्री विनोबा भावे ने संसदीय लोकतन्त्र की आलोचना एवं दोष बताए है ।

४) सर्वोदय शासन व्यवस्था की विशेषतां :

वर्तमान लोकतन्त्र की उपयुक्त बुराइयों को दुर करते हुए श्री विनोबाजी आदर्श प्रधान विशेषताए अग्रलिखित करते है ।

४.१) शासन का पूर्ण रुप से विकेन्द्रीकरण :

इस समय सभी देशो में भले ही वहां लोकतन्त्र हो अथवा साम्यवादी शासन हो, राजनितीक सत्ता का अधिकाधिक केन्द्रीकरण हो रहा है । केन्द्र मे अधिक सत्ता और ये केन्द्र अपने अधीनस्थ राज्यों, प्रान्तों, वा स्थानीय स्वशासन संस्थाओं को थोडे से अधिकार देता है । विनोबाजी इसमे मौलिक परिवर्तन चाहते है । वे सबसे निचले स्तरपर सबसे अधिक अधिकार और उत्तरोत्तर क्रमश कम अधिकार देना चाहते है और केन्द्र को तो सबसे कम अधिकार देने के पक्ष में है । इस प्रकार वह वर्तमान शासन व्यवस्था का शिर्षासन करवाना चाहते है । सारी सत्ता गावों मे केन्द्रीत कराना चाहते है ।

४.२) दुसरी विशेषता दलप्रणाली का विरोध है ।

सर्वोदयवादी एकमत से ग्राम का सारा कारोबार चलाना चाहते है । वे दलप्रणाली में बिल्कुल विश्वास नही रखते । वे इसे सब प्रकार के झगडो की जड समझते है । ग्रामसभा गांव के कार्यो का एकमत से संचालन करे औंर इन्ही लोगों में से ५ से १० लोगों की एक कार्यकारिणी बना ली जाय और सभी प्रस्ताव एकमत से पारित किये जायें ।

४.३) तिसरी विशेषता, ग्रामकोष का निर्माण है ।

ग्रामसभा भूमिहीनों को जमीन बांटेंगी । गांव के चारों और की भूमि ग्रामसभा की ऐंसी सामूहिक सम्पत्ती होगी जिसका सब मिलकर सार्वजनिक हित के लिए उपभोग करेंगे । विभिन्न स्त्रोंतो से होने वाली आय के लिए एक ग्रामकोष बनाया जाएगा । इसका ४० वा हिसा ग्राम के विकास के कार्यो में खर्चा होगा और बाकी सरकार को दे दिया जाएगा ।

४.४) चौथी विशेषता स्वावलम्बी ग्राम है ।

गांधीजी की भांति विनोबाजी इस बात पर बहुत अधिक बल देते हैं कि गांव अपनी - अपनी आवश्यकता के लिए अन्न, वस्त्र, अन्य वस्तुओं को अपने गांव में ही पैदा करना चाहिए ।

४.५) पाचवी विशेषता ग्राम की पुलिस और अदालत मुक्ति है ।

गावों मे शांन्ति बनाये रखने की पूरी जिम्मेदारी गांव वालों की होगी । गावों में बाहर से पुलिस नही आयेगी । इसके लिए गांव में एक शान्ति सेना रखी जायेगी । इसमे १० सर्वोदयवादी व्यक्ती होंगे । वह गांव में सर्वोदय सिध्दान्तों के अनुसार शान्ति बनाये रखने का प्रयत्न करेंगे । अदालत मुक्ति का आशय है कि गांव के झगडो का निवारण गांव में ही किया जाएगा, बाहर की अदालत या कचहरी में नही ले जाया जायेगा ।

४.६) छठी विशेषता दलबन्दी दूर करने के चार साधन हैं ।

अ) पहला साधन परोक्ष चुनाव है ।

सबसे निचले स्तर की ग्राम सभा एकमत से पंचायत बनायेंगे । इससे उपर की तहसील पंचायत के सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचन व्दारा नहीं अपितु ग्राम पंचायत के सदस्यों व्दारा चुनेंगे । जिला पंचायत के सदस्य तहसील पंचायत व्दारा निर्वाचित होंगे । उनके व्दारा प्रान्तीय प्रशासन के सदस्य और उनके व्दारा केन्द्रीय प्रशासन करने वाले व्यक्ति परोक्ष निर्वाचन सें निर्वाचित होंगे ।

ब) दुसरा साधन

सर्वोदय के कार्य में भाग लेने वाले व्यक्ति दलीय राजनीति से पृथक होंगे । वे चुनाव में भाग नही लेंगे, कोई पद ग्रहण नहीं करेंगे ।**क) तिसरा साधन**

सर्वोदयवादी किसी राजनितीक दल में शामील होने की जगह सभी दलों को इस बात की प्रेरणा देंगे कि वे सार्वजनीक हित के कार्यो को पुरा करने में सहयोग दे ।

ड) चौथा साधन

विधान सभाओं का निर्दलीकरण करणा है । वें विधान सभा मे उत्पन्न विवादास्पद प्रश्नों पर मतदान करते समय पार्टी के सदस्य के रुप में नहीं, अपितु अपने अन्त: करण की प्रेरणा से वोट देना चाहिए । मन्त्रीयों का चयन भी राजनीतिक दल के आधार के बजाय उनके योग्यता पर हो ।

इस विशेषताओं के सहारे विनोबाजी अपनी सर्वोदयवादी समाजरचना करना चाहते थे ।

निष्कर्ष :

भारतीय राजनीतिक चिन्तन के इतिहास में विनोबा भावे का विशेष स्थान है । उन्होने राजनीती मे नैतिक मानदण्डों को अपनाने पर बल दिया । सर्वोदय विचारधारा में अनेक विशेषताऐं होने के साथ इसमें कुछ दोष भी है । सर्वोदय व्यक्ती राज्य के केवल एक ही पक्ष को देखता है । किन्तु सर्वोदय में वर्णीत सब का उदय की भावना आज समय की मांग है ।

संदर्भ ग्रंथ :

१) आचार्य विनोबा भावे, भूदान गंगा, खण्ड - २, पृ. १८-८६

२) डॉ. फाडिया बी.एल. - आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिन्तन (२००८), साहित्य भवन पब्लीकेशन्स आगरा पृ. २२५-२३७

३) भोळे भाष्कर लक्ष्मण - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पृ.सं. ४४८

४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश खण्ड - ४ : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई. (१९७६), पृ.सं. ९४२

५) डॉ.भगवान विष्णु एवं डॉ. वन्दना मोहला - भारतीय राजनीतिक विचारक (२०००) : आत्माराम एण्ड संस प्रकाशन, कश्मीरी गेट, दिल्ली पृ.सं. ९७.

६) प्रा. रायखेलकर ए.आर. - आर्थिक विचारांचा इतिहास (२००५) विदया बुक पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद पृ.सं. २५२-२५३.

भारतीय आदिवासी आणि संवैधानिक तरतूदी

डॉ. गणेश बापूजी खुणे(सहा. प्राध्यापक)राज्यशास्त्र विभाग प्रमूखमहात्मा ज्योतिबा फुले कला महाविद्यालय आष्टी, जि. गडचिरोली
e-mail- gkhune@rediffmail.com, khuneganesh100@gmail.com

प्रस्तावणा :-"आदिवासींचे जीवन अतिकष्टाचे, मागासलेले व यातनापूर्ण आहे. अपूरी व अप्रगत शेती, कर्जबाजारीपणा, वेठबिगार पद्धती, व्यापारी, सावकार, जमीन मालकांकडून होणारे शोषण व प्रगत समाजाशी आलेल्या संपर्काने निर्माण झालेले नवनवीन प्रश्न यामुळे आदिवासी समुदाय आपले स्वत्त्व गमावून बसला आहे."[१] या सर्वच समस्यांचे स्वरूप अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. त्यांचे निराकरण करणे सहज शक्य नाही. अशावेळी सुनियोजीत व सुनिश्चित स्वरूपाची पद्धतशीर अशी कल्याणकारी योजना उभी करणे ही एक अनिवार्य गरज ठरते.

भारतात आदिवासींच्या विकासाचे श्रेय ब्रिटीशांना जाते. सुरवातीला ब्रिटीशांनी आदिवासीला वेगळे ठेवण्याचे धोरण अवलंबिले व गरज वाटल्यासच म्हणजे आंदोलन उभे झाल्यानंतरच वेळेनुसार कायदा व न्यायाची व्यवस्था केली जाई. ब्रिटीशांचे हे धोरण जवळपास १६०० पासून १७५० पर्यंत म्हणजे १५० वर्षापर्यंत राहिले. परंतु नंतर या आदिम जमातींच्या क्षेत्रामध्ये आढळून येणारी नैसर्गिक साधनसामुग्री उदा. वनसंपत्ती, उपजाऊ जमीन व खनिज संपत्ती इ. यांवर ब्रिटीशांचे लक्ष गेल्याने त्यांनी आपल्या विलगीकरणाच्या धोरणात बदल केला व आदिवासी क्षेत्रात अनेक कायदे व धोरण निर्माण केलेत. यामागे ब्रिटिशांची कुटील निती होती व याची कल्पना अनेक भारतीय अभ्यासक व स्वातंत्र्य लढ्याच्या नेत्यांना होती. "महात्मा गांधीच्या प्रेरणेने पूर्वास्पृश्य व आदिवासींसाठी कार्य करण्यास अनेकांनी वाहून घेतले. **'हरिजन सेवक संघ, आदिम जाती सेवक संघ'** या गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली काम करणाऱ्या सेवाभावी संघटना होत. आंबेडकरी चळवळ पूर्वास्पृश्यांचे राजकीय संघटन करीत होती. 'शिका, संघटीत व्हा व सत्तेमधील आपला रास्त वाटा प्राप्त करा' हा बाबासाहेबांचा संदेश होता. ख्रिश्चन मिशनरी, गांधीजींचे अनुयायी यांनी आदिवासींमध्ये शिक्षणप्रसाराचे कार्य केले."[२] "इ. स. १९२२ मध्ये **ठक्करबाप्पा** यांनी गुजरामध्ये **'भिल्ल सेवा'** ही संस्था स्थापन केली. खानदेशामध्ये श्री काकासाहेब बर्वे, शंकरराव ठकार यांनी **'खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ'** स्थापन केले. त्याचबरोबर श्रीमती गोदूताई परूळेकर, कै. भाऊसाहेब हिरे, कै. बाळासाहेब खरे यांचे कार्य उल्लेखनिय आहेत."[३]

भारतीय आदिवासी आणि संवैधानिक तरतूदी.. "स्वातंत्र्य मिळणार ही गोष्ट स्पष्ट झाल्यावर स्वतंत्र भारताचे धोरण काय असावे असा प्रश्न समोर आला. **'आदिम जाती सेवक संघाच्या'** कार्यास वाहून घेतलेल्या **नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले** यांनी स्थापन केलेल्या **हिन्द सेवक संघाचे** (सर्व्हन्ट ऑफ इंडीया सोसायटी) आदिम सदस्य **श्री. ठक्करबाप्पा** यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमण्यात आली. स्वतंत्र भारत प्रौढ मताधिकाराच्या पायावर लोकशाही राज्यपद्धतीचा अंगीकार करणार, पूर्वास्पृश्य व आदिवासी यांना नागरिकत्त्वांचे अधिकार समानत्त्वाने इतर सर्वांबरोबर दिले जाणार या गोष्टी गृहितच होत्या. पूर्वास्पृश्यांप्रमाणेच आदिवासींनाही विधीमंडळे व संसदेमध्ये त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा राखीव ठेवल्या जाव्यात. तसेच आदिवासीबहुल मतदारसंघ राखीव असावीत ही ठक्करबाप्पा समितीची महत्वाची शिफारस होती."[४] "संविधान सभेच्या पहिल्या बैठकीत दिनांक ९ डीसेंबर १९४६ ला एकूण २०७ सदस्य उपस्थित होते. ही सभा प्रांतिक विधीमंडळाद्वारे निर्वाचित झालेली असली तरी सर्वच समुदायाच्या प्रतिनिधींचा त्यात समावेश होता. आदिवासी समुदायाचेही प्रतिनिधी त्यात होते. मात्र कॉंग्रेसप्रणीत सदस्य संख्येने जास्त होते. स्वतंत्र पाकीस्तानच्या निर्मितीनंतर संविधान सभेवर कॉंग्रेसचे वर्चस्व निर्माण झाले. त्यामुळे संविधान सभेला बहुतांश प्रश्नांवर सूलभ निर्णय घेणे शक्य झाले व त्यातून अनुसूचित जमाती व जातीच्या हितरक्षणासाठी विभिन्न तरतूदी समाविष्ट करण्यात आल्यात."[५] एकूणच फाळणीनंतर भारतीय समाजव्यवस्थेचे प्रश्न लक्षात घेऊन त्यावर निर्णय घेणे संविधानकर्त्यांना शक्य झाले. संविधानकर्त्यांसमोर अस्पृश्यता, जातीवाद, वंचित समाज हे प्रश्न आवासून उभे होते व त्यानुसार संविधानकर्त्यांना विचार करणे आवश्यक होते. व त्यातून मुलभूत हक्कात नोंद घेतांना व राजकीय दृष्ट्या सुरक्षितता प्रदान करतांना विचार झालेला आहे.

"संविधान सभेची सल्लागार समिती असावी असे संविधान निर्मितीच्या वेळी म्हटले जात होते. त्यामुळे तीन उपसमित्यांची निर्मिती करण्यात आली. त्यातील एक म्हणजेच **'जनजाती व आदिवासी विषयक समिती'** होती. या समितीच्या शिफारशीवरूनच राजकीय आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. संविधान सभेत आदिवासींचे प्रतिनिधी होते. सोबतच ठक्करबाप्पा यांचाही समावेश होता की ज्यांनी आदिवासी क्षेत्रात विपूल कार्य केले. ठक्करबाप्पा हे त्या समितीचे उपाध्यक्ष होते."[६] अनुसूचित जातीकरीता तरतूदी करतांना आदिवासींकरीता तरतूदी करण्यात याव्यात या मताचे समर्थन करतांना डॉ. आंबेडकरांशी संघर्ष झाला. "एकूणच समाजशास्त्रज्ञ व मानसशास्त्रज्ञ यांच्या काही विचारांना गृहित धरून संविधान कर्त्यांनी ८ निकष ठरविले व त्या आधारावर प्रत्येक राज्यातील अनुसूचित जमाती कोण, हे ठरविल्या जाऊन तशी नोंद घेण्यात आली. या नोंदीत दोनदा बदल करण्यात आला. आतापर्यंत याच यादीनुसार अनुसूचित जमाती ठरलेल्या आहेत."[७]

भारतीय संविधान आदिवासी समुहांना अनुसूचित जमाती या स्वरूपात मान्यता देत आहे. या वर्गासाठी भारतीय संविधानात अनेक अनुच्छेद दिले गेले आहेत, ज्यामुळे हा समुदाय देशाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ शकेल. "या अनुच्छेदाला मुख्यतः दोन भागात विभाजीत करता येते. १) सुरक्षा व २) विकास. सुरक्षेसंबंधी अनुच्छेदामध्ये १५(४), १६(४), १९(५), २३, २९, ४६, १६४, ३३०, ३३२, ३३४, ३३५, ३३८, ३३९ (१), ३७१(क), ३७१(ख), ३७१(ग), पाचवी व सहावी अनुसूची यांचा समावेश होतो. तर विकासासंदर्भात तरतूदी-अनुच्छेद २७५(१) व ३३९(२) यामध्ये दिलेल्या आहेत."[८]

१) ब्रिटीशांच्या काळात धर्म, वंश, जाती यावरून भेदभाव केला जात असायचा. परिणामी भारतीय राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमाप्रमाणे सर्व धर्मियांना वंश, जात ,लिंग, जन्म या आधारे कोणताही भेदभाव करता येणार नाही. सर्व धर्मियांना समानतेची वागणूक हे समानतेचे तत्त्व आदिवासींच्या विकासासाठी महत्वाचे ठरले

२) घटनेच्या १६ व्या कलमानुसार शासकीय नौकऱ्यात सर्व धर्मियांना समान पद्धतीने सामाऊन घेतले जाईल. या कलमान्वये नोकरीची सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आली.

३) संविधानाच्या १९ व्या कलमाप्रमाणे आचार, विचार, उच्चार, व्यवसाय व देशात कोठेही संचार करणे, संपत्तीची विल्हेवाट लावणे इत्यादी अनेक बाबतीत सर्वांना स्वतंत्रता प्राप्त झालेली आहे. अशाप्रकारे भारतीय संविधानातील काही तरतूदी आदिवासी व इतर नागरिक यामध्ये समानतेची स्थिती निर्माण करतात. म्हणजेच शैक्षणिक संस्था, सार्वजनिक उद्याने, दवाखाने, वस्तीगृहे इ. सर्व ठिकाणी भारतातील आदिवासींसह सर्व व्यक्तींशी समान वर्तन केले जाईल, अशी हमी संविधानाने दिली आहे

४) सावकार, ठेकेदार, जमीनदार यांच्याद्वारे होणाऱ्या आर्थिक शोषणाच्या कामात भारतीय आदिवासी पूर्णतः अडकला होता. त्यांच्या मुक्ततेसाठी संविधानात तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय घटनेच्या २३ व्या कलमानुसार वेठबिगारी पद्धती, जबरजस्तीने काम करून घेणे, स्त्री-पुरूषांचा अनैतिक व्यापार इत्यादी बाबींना बेकायदेशीर ठरविण्यात आले. या तरतूदींमुळे अनेक आदिवासी व्यक्ती व आदिवासी कुटुंबाची वेठबिगारीतून मुक्तता करणे शासनाला शक्य झाले आहे

५) भारतीय संविधानाच्या २५ व २६ व्या कलमान्वये व्यक्तींना धार्मिक स्वातंत्र्य देऊन, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्काची जपणूक केली गेली. या कलमामुळे आदिवासींचे धार्मिक जीवन इतर समाजापेक्षा वेगळे असूनही उदा. भाषा, सणऊत्सव, रितीरिवाज, संस्कृती इ. यांचे रक्षण करणे शक्य झाले आहे. सोबतच शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्कांची जपणूकही केली आहे.

६) राज्यघटनेच्या ६ व्या भागात अनुच्छेद १६४ मध्ये बिहार, ओरिसा व मध्यप्रदेश या तीन घटक राज्यांमध्ये आदिवासींची लोकसंख्या जास्त आहे. म्हणून या तीन घटक राज्यातील मंत्रीमंडळात आदिवासी समुदायाच्या विकासासाठी एक स्वतंत्र मंत्री नियुक्त करण्याची तरतूद करण्यात आली. याशिवाय आदिवासी कल्याणासाठी केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांनी खास निधी उपलब्ध करावा अशी तरतूद करण्यात आली.

७) संविधानाच्या १६ व्या भागातील कलम ३३० ते ३३२ अन्वये लोकसभेत व राज्यांच्या विधानसभेत आदिवासी प्रतिनीधींकरिता लोकसंख्येच्या आधारावर काही जागा राखीव ठेवण्यात आलेल्या आहेत. जसे की, इ. स. १९७४ च्या अहवालान्वये भारतीय लोकसभेत आदिवासींसाठी ४० जागा राखीव आहेत. त्याचबरोबर विविध राज्यातील विधानसभेत एकूण ३७७१ जागांपैकी आदिवासींसाठी ३२१ जागा राखीव ठेवण्यात आलेल्या आहेत. महाराष्ट्राच्या विधानसभेचा विचार केल्यास महाराष्ट्र विधानसभेत एकूण १६ आदिवासी प्रतिनिधी आहेत. परंतु ही तरतूद इ. स. १९८० पर्यंत लागू होती.

८) संविधानाच्या १२ व्या भागात अनुच्छेद २७५ नुसार राज्यातील जातींच्या कल्याण योजनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, त्यांच्यासाठी योग्य प्रशासन निर्माण करण्यासाठी केंद्राकडून राज्यांना विशेष अनुदान देण्यात येते. एखाद्या राज्यात अनुसूचित जमातीच्या समुदायासाठी व कल्याण कार्यक्रमांसाठी विशेष आर्थिक तरतूद भारत सरकारच्या मान्यतेने करण्यात येईल.

९) भारतातील आसाम, मेघालय, त्रिपूरा, नागालँड, अरूणाचलप्रदेश, मिझोराम, मणिपूर या भागात आदिवासी संख्येने जास्त आहेत. म्हणून त्यात विशेष प्रशासनिक व्यवस्था निर्माण करण्यात आलेली आहे. राज्यघटनेनुसार आसामच्या आदिवासी क्षेत्राचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले. एक म्हणजे स्वायत्त जिल्हे (।नजवदवउवने क्पेजतपबज), व दूसरे स्वायत्त क्षेत्र. स्वायत्त जिल्ह्यात **'जिल्हा समित्या'** व स्वायत्त क्षेत्रात **'क्षेत्र समित्या'** असतील. या समित्यांना भूमी, जंगल, शेती, मालमत्ता, विवाह व अन्य सामाजिक प्रथा याबाबत कायदे करण्याचा अधिकार दिला असून न्यायदानाचे कार्यही याच समितीकडे सोपविले आहे. संसदेचे सर्वसामान्य कायदे याभागात लागू होणे किंवा न होणे हे देखील समितीच्या मनावर अवलंबून राहिल. अशाप्रकारे २४४ व्या कलमाच्या ५ व्या श्येडूल्ड नुसार आदिवासी क्षेत्राच्या प्रश्नासाठी एक स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली आहे.

१०) संविधानाच्या १६ व्या भागात अनुच्छेद ३३५ नुसार शासकीय नौकऱ्यांमध्ये आदिवासींना काही जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. केंद्रिय लोकसेवा आयोग, प्रादेशिक लोकसेवा आयोग, निवड मंडळ यांच्याद्वारे भरल्या जाणाऱ्या जागांपैकी काही जागा या अनुसूचित जमातीसाठी राखीव आहेत. सोबतच शासनाने अनुदान प्राप्त जिल्हा परिषद शाळा, बँका या क्षेत्रामध्ये त्यांना राखीव जागा देऊन, पदोन्नती, वयोमर्यादा याबाबतीतही काही विशेष सवलती दिलेल्या आहेत.

११) संविधानाच्या ३३८ व्या कलमानुसार राष्ट्रपती महोदय एका अनुसूचित जमाती कमिश्नरची नियुक्ती करतात. हे आदिवासी जाती जमातींकरीता विशेष अधिकारी म्हणून काम करतात. सोबतच ३४२ व्या कलमानुसार प्रत्येक राज्यांमध्ये कोणत्या जातीचा समावेश अनुसूचित जमाती मध्ये करावा हा निर्णय राष्ट्रपती राज्यपाला सोबत विचार विनिमय करून घेतात.

१२) घटनेनुसार आदिवासी जमाती असणाऱ्या राज्यांमध्ये राज्यपालाला आदिवासी कल्याणासाठी सल्ला देण्याकरिता एक आदिवासी सल्लागार मंडळ नियुक्त करण्याची तरतूद आहे.

१३) ३ व्या व ७४ व्या संविधान विशोधनाद्वारे आदिवासी समुदायाला स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये लोकसंख्येच्या आधारावर प्रतिनिधित्त्व प्राप्त झाले.[९]

संविधानातील विविध तरतूदी व विविध अनुच्छेदाद्वारे केंद्रसरकार व राज्यसरकार यावर सोपविलेल्या जबाबदाऱ्यांची पूर्तता होत आहे किंवा नाही, पंचवार्षिक योजना व इतर विकासात्मक कार्यासाठी आदिवासींकरीता योग्य खर्च होतो किंवा नाही या सर्व बाबींचा अभ्यास करणे व त्यानुसार आपला अहवाल राष्ट्रपतीला सोपविणे यासाठी अनुसूचित जाती जमातींसाठी आयुक्ताचे पद संविधानाद्वारे निर्माण करण्यात आले. न्यायाधिशाप्रमाने असणाऱ्या या पदाच्या आयुक्तांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात. हे आयुक्त राजकीय पक्ष वा पक्षीय राजकारणापासून पूर्णतः अलिप्त असतात. आयुक्त राष्ट्रपतींना जबाबदार असून आयुक्ताचे अहवाल संसदेत ठेवण्याचे बंधन शासनावर होते. परंतु अलिकडे

आयुक्ताचे पद रद्द करून अनुसूचित जाती व जमातींच्या हितसंबंधासाठी व शासनाच्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी एका आयोगाची तरतूद संविधान दूरूस्ती करून करण्यात आली. या आयोगाची मुदत ३ वर्षाची असून यात अध्यक्षांव्यतिरिक्त ११ सदस्य असतात.

या आयोगानुसार १)

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी वेळोवेळी पाहणी करणे व आतापर्यंत केलेल्या अनेक तरतूदींचा आढावा घेणे व सूचना करणे.

२) या प्रवर्गातील जातीवर होणारा अन्याय व अत्याच्याराची कारणे शोधणे व निराकरणासाठीच्या सूचना करणे.

३) या दुर्लक्षित समाजाला राष्ट्रविकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे व त्यासाठी आदिवासी समाजाच्या विविध क्षेत्रांचा अभ्यास करून उपाय योजना सुचविणे. सामाजिक, आर्थिक विकास, व्यापार, शेती, दळणवळण, शिक्षण, कला, साहित्य, भाषा, गृहनिर्माण याप्रकारच्या अनेक विषयांवर विशेष संशोधन व अभ्यास करणे.[१०]

एकूणच उपरोक्त तरतूदी लक्षात घेता या वंचित अतिमागास आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्याची जबाबदारी राज्यघटना शासनावर सोपविते. म्हणजेच संविधानात्मक तरतूदींमुळे आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात शासनाची भूमिका सर्वाधिक महत्वाची ठरते असे म्हणता येते.

निष्कर्षः-प्राचीन काळापासून आदिवासी समुदायाला हलाखीचे जिवन जगावे लागत होते. ब्रिटीशांच्या काळातही या जिवन पद्धतीत फारसा बदल झालेला नव्हता किंबहूना त्यांच्या निरक्षरतेचा फायदा घेउन त्यांचे शोषनच या सरकारने केले. स्वतंत्र भारतात मात्र या जमातीला संविधानीक संरक्षण दिले गेले. या संरक्षणाने जाती-धर्माच्या आधारावरील भेदभाव संपून माणूस म्हणूण जगता येत आहे. इतकेच नव्हे तर आत्यंतिक मागासले म्हणून त्यांच्यात शैक्षणिक बीजेही पेरल्या गेलीत. शैक्षणिक ठिकाणी त्यांना विशिष्ठ आरक्षण व शिष्यवृत्तीची व्यवस्था केल्याने व नौकऱ्यांमध्ये आरक्षण दिल्याने अनेक मोठया पदावर हया जमातीच्या व्यक्ती विराजीत झालेल्या पहावयास मिळतात. शिक्षणाने स्वावलंबतेचे वारे वाहू लागल्याने सावकारी पाशातुनही त्यांची मुक्तता होउ लागली आहे. संविधानातील तरतुदिंमुळे स्वतःची संस्कृतीही त्यांना जोपासता आली. इतकेच नव्हे तर लोकसभा व विधानसभांमध्येही लोकसंख्येच्या आधारावर जागा आरक्षित मिळाल्या व आदिवासी जनप्रतिनीधी कायदेमंडळात पोहचू लागलेत. ग्रामीण स्तरावर ७३ व ७४ वी घटनादुरूस्ती करून त्यांच्याकरिता विशेष आरक्षणाची व्यवस्था केली गेली.

एकूणच अशी व्यवस्था केल्याने आदिवासी विकासात शाषणाची भूमिका महत्वाची ठरली आहे. सोबतच समाजातील इतरही लोकांनी या जमातीकडे बघण्याची मानसिकता सकारात्मक ठेवावी. ज्यामुळे ही जमात इतर प्रगत समाज्याच्या बरोबरीने येण्यास अडसर उरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची

१) प्रा. ठाकूर सूंदरसिंह, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', निर्मल प्रकाशन, नांदेड. प्रथमावृत्ती २००६. पृ. क्र. २८२.

२) श्री. साठे विजय, तुळपुळे इंदवी, श्री. पळशीकर वसंत, श्री. भुस्कूटे रा. वी, श्री. पंदेरे शांताराम, 'आदिवासी, शेतमजूर आणि अल्प व अत्यल्प भूधारक हक्क आणि परिपूर्ती', प्रकाशक- श्री. सुरेश कोवळे, प्रभारी कुलसचिव, य. च. म. मु. वि. नाशिक, एप्रिल २००८ पृ. क्र. १३.

३) प्रा. ठाकूर सूंदरसिंह, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', निर्मल प्रकाशन, नांदेड. प्रथमावृत्ती २००६. पृ. क्र. २८२, २८३.

४) श्री. साठे विजय, तुळपुळे इंदवी, श्री. पळशीकर वसंत, श्री. भुस्कूटे रा. वी, श्री. पंदेरे शांताराम, 'आदिवासी, शेतमजूर आणि अल्प व अत्यल्प भूधारक हक्क आणि परिपूर्ती', प्रकाशक, श्री. सुरेश कोवळे, प्रभारी कुलसचिव, य. च. म. मु. वि. नाशिक. जानेवारी २००८ पृ. क्र. १३, १४.

५) डॉ. भोळे भा. ल., 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, प्र. आ. २००३, पृ. क्र. २२, २५.

६) कित्ता, पृ. क्र. ४२.

७) संपादित, 'हाकारा', संपादक- पा. रा. के. मुटाटकर, महाराष्ट्र विज्ञान परिषद, पूणे. विशेषांक २००६, पृ. क्र. १६, २३.

८) प्रा. त्रिपाठी मदुसूदन, 'भारत के आदिवासी', ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली प्र. आ. २००८, पृ. क्र. १३२.

९) प्रा. ठाकूर सूंदरसिंह, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', निर्मल प्रकाशन, नांदेड. प्रथमावृत्ती २००६, पृ. क्र. २८४, २८५, २८६.

१०) श्री. साठे विजय, तुळपुळे इंदवी, श्री. पळशीकर वसंत, श्री. भुस्कूटे रा. वी, श्री. पंदेरे शांताराम, 'आदिवासी, शेतमजूर आणि अल्प व अत्यल्प हक्क आणि परिपूर्ती', प्रकाशक- श्री. सुरेश कोवळे, प्रभारी कुलसचिव, य. च. म. मु. वि.नाशिक. जानेवारी २००८ पृ. क्र. १४, १५.

मानवी विकास अहवाल २०१४ व भारतातील दारिद्र्य

प्रा.हसिम गुलाब वलांडकर. कांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय वाळवा.(अर्थशास्त्र विभाग.ता.वाळवा.जि. सांगली मो. 9860851235

.प्रस्तावणा... आर्थिक विकासाच्या प्रकियेत मानव हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. आरोग्य,शिक्षण, व राहणीमान या मानवी जीवन जगण्यातील महत्वाच्या बाबीमध्ये भारत कोठे आहे? हे मनवी विकास निर्देशांक दाखवून देतो कारण यु.एन.डी.पी.च्या कार्यकमचा मुख्य उद्वेश मानवी विकासाचा सर्वसाधरण दर्जा प्रस्थापित करणे व सर्व देशातून दारिद्रयाचे निमुर्लन करणे हा आहे. 26 जलै 2014 रोजी टोकियो येथे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यकमाद्वारे ''मानव विकास अहवाल 2014'' चे प्रकाशन झाले. 1990 पासुन प्रत्येक वर्षी जगासमोर मानवी विकासाचे मापन व विविध संकल्पना डोळयासमोर ठेवून हा अहवाल मांडला जातो. या वर्षीच्या अहवालाचे बोध वाक्य ''मानव विकासाचे स्थायित्व असुरक्षा कमी करणे आणि स्थिती स्थपकत्व निर्माण करणे'' हे आहे. या अहवालाबाबत जगातील विविध देशांनी तंत्रज्ञानात प्रचंड प्रगती केली आहे, शिक्षणाचा प्रसार, वाढत्या रोजगाराच्या संधिमुळे वाढणारे उत्पादन व पोषणाचा अधिक उत्तम स्तर यामुळे जागतिक स्तरावर मानवी विकासाला चालना मिळालेली असून आज पर्यंत मिळवलेले मानवी विकासातील यश कायम टिकवने महत्वाचे आहे असे मत व्यक्त केले आहे कारण 2008 पासून जगातील विविध देशांत धोक्याच्या व अनिश्चित परिस्थिती निर्माण झालेल्या दिसतात. जगातिक, राजकिय, व सामाजिक सुरक्षितता पर्यावरण यात असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर या अहवालात मानव विकास कसा साध्य करावा यापेक्षा आतापर्यंत साध्य झालेला मानवी विकास पुढील काळात कसा टिकवून ठेवता येईल म्हणजेच त्याला स्थायित्व कसे प्राप्त करता येईल यावर अधिक भर दिला आहे. हा अहवाल पुढील तीन भागत मांडला आहेत.

1) असुरक्षित (Vulmerable) कोण आहेत? 2) स्थिती स्थापकत्व निर्मीती 3) सामुदायिक कृतीची गरज या अहवालातील संकल्पनांचा विचार केला तर मानवी सुरक्षा म्हणजे अशी संभाव्यता किंवा प्रतिकुल परिस्थिती होय की, ज्यामुळे व्यक्तीच्या क्षमता व संधी घटत जातात. या अहवालात भारताच्या बाबतीत विचार केला तर भारतातील दारिद्रय बेकारी व गरीबांच्या वर होणाऱ्या परिणामांमुळे मानवी विकासात अडथळा कसा येतो? याची चर्चा केली अधिक उपयुक्त ठरेल. आजही जगभरामध्ये 1.5 अब्ज लोक बहुआयमी दारिद्रयामध्ये जीवन जगतात. दक्षिण अशियामध्ये 44.4 टक्के लोक प्रतिदिन 1.25 ते 2.50डॉलरमध्ये जगतात. जागतिक मापकांनुसार 51 टक्के लोक बहुआयमी दारिद्रयामध्ये जीवन जगतात असे हा अहवाल सांगतो. जगातील 80 टक्के लोकांना सामाजिक सुरक्षेचे कवच उपलब्ध नाही. (सामाजिक सुरक्षा कवच म्हणजे निश्चित वेतन, निवृत्ती वेतन, पेन्शन, अन्नाची हमी,जगण्याची हमी इत्यादी होय) भारताच्या बाबतीत 90 टक्के रोजगार हे असंघटित क्षेत्रातील लोकांना आहेत त्यांना कोणतेही सुरक्षा कवच नाही. भारतातील बेरोजगारीचा दर प्रतीवर्षी 9.3 टक्के एवढा आहे. वृध्द लोकांना मिळणाऱ्या पेन्शनचा विचार केल्यास भारतातील केवळ 24.1 टक्के लोकांना पेन्शन मिळते तर याउलट नॉर्वे, जर्मनीमध्ये पेन्शनचे हे प्रमाण 100 टक्के आहे. आपल्या शेजारच्या बांगला देशामध्ये हे प्रमाण 39.5 टक्के आहे. मानवी असुरक्षा भारताच्या बाबतीत पाहिली तर 1) जगाच्या एकूण बालकापैकी 92 टक्के बालके विकसनशिल राष्ट्रात आहेत यामध्ये दर 100 बालकांपैकी 7 बालके 5 वर्षाच्या आत मृत्यू पावतात. दक्षिण अशियामध्ये सर्वात जास्त कुपोषित बालके भारतात आढळतात. देशातील 48 टक्के बालके कुपोषित आहेत ते भारतातील अर्भक मृत्यूदर 1000 मध्ये 47 आहे.मानवाचा वृध्दापकाळ हा सर्वात असुरक्षित कालावधी मानला जातो. जगातील बहुतांश वृध्दांना कोणतीही पेन्शन उपलब्ध होत नाही त्यांना पूर्णपणे कुटुंबावर विसंबून राहवे लागते अथवा वृध्दाप काळातही त्यांना काम करावे लागते. या निकषानुसार 75 टक्के वृध्दांचे जीवन असुरक्षितेत येते.

2) भारतातील दलित, आदिवासी, स्त्रिया, बालके ज्येष्ठ नागरिक अल्पसंख्याक व ओबीसी यांना सामाजिक व न्यायिक संस्था, सत्ता केंद्रे, राजकिय घटक, प्रथा,परंपरा व सामाजिक, सांस्कृतीक घटक यांच्या नियमनाने सर्वांना समान वागणूक देत नाहीत. 2011 च्या जनगणने नुसार भारतातील दलितांची लोकसंख्या 20,13,78,086 तर अदिवासीची लोकसंख्या 10,42,81,034 इतकी आहे. भारतातील दलित, अदिवासी, भटके विमुक्त यांचे संख्यात्मक आकारामान अमेरिकेच्या लोकसंख्ये इतके आहे. सन 2005 मध्ये यु.एन.डी.पी.ने दारिद्रयाचा निर्देशांक निश्चित करताना भारतातील दलितांचा मानव विकास निर्देशांक निश्चित केला होता तो 0.328 तर अदिवासी याचा मानव विकास निर्देशांक 0.270 होता.भारतातील ज्या ज्या मानवी समुहावर आघात होतो त्यामध्ये वरील सर्व घटकांतील लोक येतात.

जुन 2014 मध्ये भारताच्या केंद्रिय गृह मंत्रालयांतर्गत काम करणाऱ्या ''नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्यूरो'' ने 2013 चा सांख्यिकीय अहवाल प्रसिध्द केला त्यामध्ये भारतातील गुन्हयासंबधी जी माहिती जी माहिती आकडेवारी समोर आली आहे ती चिंताजनक आहे.

1) सन 2001 ते 2013 या 13 वर्षाच्या कालावधीत दलितांवर झालेल्या अत्याचारांची एकूण संख्या 4,09,642 आहे तर दलिताविरोधी आत्याचाराची वार्षिक सरासरी 31.511 आहे. 2) आदिवासी जनसमुह भौगोलिक दृष्टया दुर्गम भागात मोठया प्रमाणात निवास करून असल्यामुळे, शिक्षणाचे प्रमाण कमी व मध्यम पातळीवर आहे. या परिसरात वाहतूकीच्या दळणवळण सुविधांचा अभाव आहे सामाजिक परंपरांचा पगडा जास्त आहे त्यामुळे आदिवासीवर प्रचंड आत्याचार होतात महिन्यांला 10 आदिवासीची हत्या होते त्याच्यावर होणाऱ्या विविध स्वरूपाच्या आत्याचारांच्या घटनांची सरासरी लक्षात घेता दरमहा 566 म्हणजे दररोज 18 घटनांची नोंद होते त्यात महिला व मुलींवर होणाऱ्या आत्याचारांचे प्रमाण जास्त आहे 3) स्त्रियांवरील आत्याचार – भारतातील स्त्रियांवर होणाऱ्या आत्याचारांची स्थिती खुपच चिंताजनक आहे. 2013 मध्ये संपूर्ण देशपातळीवर स्त्रियांवर झालेल्या आत्याचारांची एकूण संख्या 3,09,546 आहे या आत्याचारात बलत्काराचे गुन्हे जास्त आहेत. दरमहीन्यात सरासरी 2808 स्त्रिया बलात्कारास बळी पडतात. म्हणजे दिवसला 94 गुन्हे होतात. याशिवाय पती,नातेवाईक, कुटुंबातील लोकांकडून होणारा छळ, 2013 मध्ये 1,18,866 इतक्या घटना घडल्या आहेत तर याच वर्षात हुंडयासाठी हत्या होणाऱ्या स्त्रियांची संख्या 8083 इतकी होती. वरील घटना पाहिल्यातर भारतातील दलित, अदिवासी, अल्पसंख्याक, स्त्रियां, भटके विमुक्त जातीजमाती इत्यादी मानव समूह अत्यंत निकृष्ट जीवनमान जगताना दिसतात.त्यामुळेच जागतिक विकासाचा अहवाल व भारताला आपला मानव विकास साध्य करावयाचा असेल तर भारतातील विषमता व शोषण हे संपविले पाहिजे. भारतातील असुरक्षित व ज्याच्यांवर संकटाचा जास्त आघात होतो हा मानव समूह आर्थिक व सामाजिक रचनेत अडकला आहे. भारतात गरिबी व दारिद्रयात असणारा समाज मोठा आहे. त्यांच्या जीवनात स्थायित्व व असुरक्षितता जास्त आहे. ती कमी केली पाहिजे.

भारताकडे वेगाने विकास करणारा देश म्हणून जग पाहत आहे. मात्र भारतातील गरिबी व दारीद्रयाची आकडेवारी पाहिली तर दारिद्रयरेषेखालील जनतेचा खालवलेला दर्जा उंचावण्यात सरकाराला अपयश आले आहे आसे वाटते. अर्थतज्ञ पी.डी.ओझा यांनी 1967–68 ला लोकांना मिळणारा उष्मांक आहार व उपभोगखर्च विचारत घेऊन पाहणी केली त्यानंतर ई.पी.डब्यु, द. कोस्टा, डॉ.वि.म.दांडेकर व निळकंठ रथ, बी.एस.मिन्हास, डॉ.पी.के बर्धन, अहलुवालिया, जागतिक बॅकेचा अहवाल, प्रा.सुरेश तेडूंलकर समिती, नियोजन मंडळ समिती, राष्ट्रीय नमुना पहाणी समित्या, आर्थिक पाहणी अहवाल व गेल्या वर्षीचा रंगराजन समितीने केलेले अदांज यामध्ये प्रत्येक समितीने दारिद्रय मापनाचे वेगवेगळे निकष लावले आहेत मात्र आजही भारतात बेकारी व दारिद्रयाचे प्रमाण चितंजनक आहे. भारत सरकारने 1971–72 पासून विविध दारिद्रय निर्मुलनाचे कार्यक्रम सुरू केले आहेत मात्र दारिद्रयात फारशी घट झाल्याचे दिसत नाही पुढील तक्त्यात वर्ष निहाय नियोजन आयोगाने दिलेली दारिद्रयरेषेखालील लोकसंख्या व त्याची टक्केवारी अभ्यासता येईल.

भारतातील दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्या प्रमाण

अ.क	वर्श	लोकसंख्या (दषकामध्ये)	प्रमाण टक्के
1	1956&57	181-0	54-1%
2	1960&61	141-0	38-9%
3	1970&71	210-0	47-5%
4	1977&78	332-0	51-8%
5	1983&84	327-0	44-8%
6	1987&88	307-0	38-9%
7	1993&94	320-3	36-0%
8	1999&2000	260-3	26-1%
9	2004&05	301-7	27-5%
10	2009&10	354-6	29-8%

Source- Planning Commission

वरील तक्त्यानुसार गेल्या 53 वर्षात दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण 54.1 टक्के वरून 29.8 टक्के पर्यंत कमी झाले. मात्र राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्व्हेक्षणानुसार भारतात कुपोषणाची स्थिती चिंताजनक आहे. खास करून 5 वर्षाखालील 40 टक्के मुले गंभीर कुपोषित होती. जगातील विकसनशील देशांमध्ये भारतात कुपोषण सर्वाधिक आहे. सर्वात व्यापक असा निष्कर्ष तेंडूलकर समितीचा असून दारिद्रय रेषा ठरविण्यासाठी

उष्मांका ऐवजी दरडोई मासिक खर्च हा निकष वापरला आहे. भारतीय स्तरावर ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा खर्चाचे प्रमाण 672.80 रूपये आहे तर शहरी भागासाठी 859.60 रूपये इतके आहे. भारताच्या वेगवेगळया घटक राज्यात द्रारिद्रयाचे प्रमाण भिन्न भिन्न असून भारताच्या ग्रामीण भागात दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण अनुसूचित जातीजमाती मध्ये सर्वात जास्त असून ते 74.4 टक्के ते अनुसूचित जातीमध्ये 42.3 टक्के , ओबीसीमध्ये 31.9 टक्के असे आहे तर शहरी क्षेत्रात सर्वात जास्त दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण अनुसूचित जातीमध्ये 34.1 टक्के, अनुसुचित जमातीमध्ये 30.4 टक्के, ओबीसीमध्ये 24.30 टक्के आहे.

वरील प्रकारे भारतात बेरोजगार, गरीब दारिद्रय रेषेखालील लोक अनुसूचित जाती जमातीचे लोक अल्पभूधारक, महिला या मानवी समूहावर होणारा परिणाम कमी करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे तसे पाहिले तर आजवर दारिद्रय कारणांचा शोध घेवून ते निर्मुलन करण्यासाठी विविध उपाय योजले आहेत.त्यामध्ये रोजगार निर्मीती, श्रमप्रधान तंत्राचा स्विकार, लोकसंख्या नियंत्रण, जमिन या उत्पादन घटकाचे पुर्नवाटप, उद्योगांना प्रोत्साहन, शेती व शेतीस जोड आसणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, शिक्षणाचा सर्वत्रिक प्रसार करणे, सामाजिक सुरक्षितता योजना, गरिबी निर्मुलनासाठी वीस कलमी कार्यक्रम, लहान शेतकरी विकास संस्थांची निर्मीती, सिमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास संस्था, किमान गरजा कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, राष्ट्रीय ग्रामीण विकास कार्यक्रम, ग्रामीण भूमीहिन रोजगार हमी योजना, ग्रामीण विकासाचा धडक कार्यक्रम, अंत्योदय योजना, भटक्या जाती–जमाती विकास योजना,जवाहार रोजगार योजना, पंतप्रधान एकात्मिक शहरी दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रम, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, पंतप्रधान रोजगार योजना, महिला समृध्दी योजना, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, अन्न सुरक्षा योजना राबविणे, शाळेसाठी मध्यन भोजन योजना, अन्नपूर्णा योजना इत्यादी योजना राबवल्या असल्या तरी 2008 नंतर मानवी विकासात परिणामकारक बदल होत आहेत. विकासाचा निर्देशांक घसरत चालला आहे उदा. 2009 च्या मानव विकास अहवालात (252 देशांत) भारत 134 व्या स्थानावर होता 2010 मध्ये 2010 (169 देशांत) 119 व्या कमांकावर होता. 2011 मध्ये (187 देशांत) 134 व्या कमांकावर तर 2014 मध्ये (187 देशात) भारत 135 कमांकावर आहे ही खसरण दारिद्रय व बेकारी कमी करण्यात आलेल्या अपयशमुळे आहे.

भविष्यात भारतातील मानव संसाधन विकासाची प्रकिया गतिमान करून रोजगार वृध्दी व दारिद्रय निर्मुलन, समाजातील असुरक्षित समुहाला सामाजिक सुरक्षितता देणे व स्थापकत्व प्रदान केले तर मानव विकास निर्देशांकात आपण उच्च पातळीवर जाऊ शकतो अन्यता नाही यासाठी सामुहिक कृतीची गरज आहे भारत सरकारने देशताल्या मानवी भांडवालात गुंतवणूक अधिक वाढवली पाहिजे लोकांच्यात कौशल्य विकास घडवून आणला पाहिजे तरच देशाच्या विकासाला चालना मिळेल.

संदर्भ–

1) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2011–12, 2013–14
2) स्पर्धा परीक्षा मासिक मे–2012, सप्टेबंर – 2014
3) युनिक बुलेटिन मासिक सप्टेबंर– 2014
4) चालू घडामोडी के.दत्ता सांगोलकर – मे 2012
5) समाज प्रबोधन पत्रिका – जुलै 2005

१७ वी घटना दुरुस्ती :सहकारीतेतील बेबंदशाहीवर स्वयंनियंत्रण

डॉ. भंडारे सुग्रीव भानुदास , सहयोगी प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग, आजरा महाविद्यालय आजरा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :मानवी गरज ही संशोधनाची, नवनिर्मितीची जननी आहे असे म्हटलं जातं. या वाक्याचा प्रत्यय भारतातील सहकारी चळवळीच्या आरंभाबाबत येतो. शेतकऱ्यांना सावकारांच्या शोषणातून, पाशातून सोडविणेसाठी भारतात १९०४ च्या सहकारी पतपेढ्यांच्या कायद्यान्वये सहकारी चळवळीचा उगम झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शंभरी ओलांडलेल्या सहकारी चळवळीने आर्थिक विकासाबरोबरच नागरिकांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक व राजकीय आधुनिकीकरणात मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. या चळवळीमुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होण्यास मदत झाली. विविध प्रकारचे उद्योग अस्तित्त्वात आले. जनतेच्या सर्जनशीलतेला, कृतिशिलतेला प्रोत्साहन मिळाले. रोजगाराची नवी साधने उपलब्ध झाली. स्पर्धेतून प्रगती होण्यापेक्षा परस्पर सहकार्यातून प्रगती होणे समाजाला अधिक लाभदायक ठरते हे अनुभवास आले. स्पर्धेशिवायही सहकार्यातून प्रगती साधता येते याचा धडा मिळाला. लोक सहभागातून, लोकांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवून व मिळालेल्या आर्थिक लाभाचे सुयोग्य वाटप करायचा सातत्याने प्रयत्न करून, सहकारी चळवळीच्या रोपट्याने भारतात बाळसे धरले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय परिवर्तन घडवून आणण्याचे एक उत्तम प्रतिमान या चळवळीच्या माध्यमातून भारतात विकसित झाले. हे सारे लोकशाही मूल्यांचा स्वातंत्र्याचा संकोच न करता साध्य होऊ शकते. नियोजन आणि आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून सहकाराला मान्यता मिळाली.

सद्य:स्थिती :'एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ' या म्हणीप्रमाणे भारतात कष्टकऱ्यांच्या श्रमाचा सन्मान करून एकमेकांच्या सहकार्याने सर्वांचा विकास घडवून आणावयाचा हे या चळवळीचे मूलभूत उद्दिष्ट साध्य करणेत ही चळवळ यशस्वी झाली आहे असे म्हणत असताना गेल्या काही वर्षांत या चळवळीला स्थितीशिलता आली आहे. ती राजकारण्यांच्या ताब्यात गेली व आर्थिक दुरावस्थेची शिकार बनली आहे. या वास्तवतेकडेही दुर्लक्ष करून चालणार नाही. स्वातंत्र्य चळवळीच्या विशुद्ध प्रेरणांनी प्रोत्साहित ज्या कार्यकर्त्यांनी खांद्याला खांदा लावून सहकारी क्षेत्रात अनेक लहानमोठे पारंपरिक तसेच आधुनिक आर्थिक प्रकल्प उभे केले. त्यांच्यातच आता बेबनाव निर्माण झालेला आहे. बेदिलीचे रूपांतर सहकारी क्षेत्रात बेबंदशाही निर्माण करण्यात झाले आहे. सहकारी चळवळीच्या मूळ हेतूबद्दल संभ्रम निर्माण व्हावा अशी आजची परिस्थिती आहे. आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकासाची संधी सामान्य माणसाला उपलब्ध करून देणाऱ्या एका आदर्श माध्यमाचा विनाश होण्याची दुरावस्था आज सहकारी चळवळीत निर्माण झालेलीदिसते. सहकारी चळवळीत निर्माण झालेल्या सद्य:स्थितीला जबाबदार वाटणारे सकृत दर्शनी घटक सांगता येतील.

१) सहकारी संस्थांच्या सत्ता संरचनेत विशिष्ट व्यक्तीची, गटांची प्रदीर्घ काळ मक्तेदारी व घराणेशाही निर्माण झाली आहे.

२) सहकारी संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गैरव्यवहार निर्माण झालेले आहेत.

३) सहकारी संस्था या मोठ्या संख्येने राजकीय पुढाऱ्यांच्या सत्ताकारणासाठी वापरल्या जाऊ लागल्या आहेत. त्या निवडणुका लढवण्याचे आखाडे बनल्या आहेत.

४) सहकारी संस्थांचे सामान्य सदस्य व्यवस्थापनावर अंकुश तर ठेवू शकले नाहीतच उलट ते कर्जासाठी कर्जवसुलीमधील सवलतीसाठी, नोकरीसाठी, पुढाऱ्यांचे अधिकाधिक मिंधे बनत गेले आहेत.

५) सहकारी वित्तव्यवस्थेत सर्वच स्तरावर मोठ्या प्रमाणात थकबाकी आणि अलाभदायी भत्ता यांचे प्रमाण वाढलेले आहे.

६) सहकारी संस्थांतून अतिरिक्त नोकरभरती, त्यामधील भ्रष्टाचार आणि वशिलेबाजी वाढली आहे.

७) सहकारी संस्थांचे नियंत्रण अकार्यक्षम, अप्रमाणिक बनले आहे.

८) सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि प्रबोधन हा सहकारी चळवळीच्या विकासाचा महत्त्वाचा घटक दुर्लक्षित होत चालला आहे.

९) ऐच्छिक सभासदांऐवजी सहकारातील सत्तास्पर्धेसाठी सक्तीने सभासद ही प्रथा रूढ झाली.

सहकारी क्षेत्रातील मुलतत्त्वांना छेद देणाऱ्या या घटकांच्या प्रभावाने सहकाराचा आत्माच नष्ट झाला आहे. अर्थकारणातून सहकारितेचे उच्चाटन होते की काय? अशी भीती सर्वसामान्यांच्या मनात निर्माण झाली.

सहकाराचा आत्मा : जर्मन हे राष्ट्र सहकारी चळवळीचे जन्मस्थान आहे. सहकारीतेचा विकास अपेक्षित मार्गाने साध्य करणेसाठी मांडणेत आलेली रॉबर्ट ओवेन यांची मूळ भूमिका, रॉश्डेल प्रणीत तत्त्वे, रफायझन तत्त्वे, शुल्झे डेलिस तत्त्वे तसेच इंटरनॅशनल को. ऑपरेटिव्ह अलायन्सने (ख्उअ) १९३७, १९६६ आणि १९९५ मध्ये पुर्नमांडणी केलेली सहकारी तत्त्वे यांचा एकत्रित विचार केल्यास सहकारी चळवळीचा दुर्बलाच्या विकासाचे माध्यम म्हणून काम करणे हा मुख्य आत्मा व मूलभूत प्रेरणा आहे. सहकारी चळवळीतील या मुख्य आत्म्याला निर्माण झालेला धोका दूर करणेचा प्रयत्न १७ व्या घटना दुरुस्तीत केला आहे.

१७ वी घटना दुरुस्ती : सहकारीतेतील बेबंदशाही नियंत्रणाचा प्रयत्न :सहकारी चळवळीसमोर जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाने निर्माण झालेली नवीन आव्हाने, सार्वजनिक क्षेत्राचे अपयश आणि खाजगी क्षेत्राच्या मर्यादा लक्षात घेवून एक पर्यायी व्यवस्था म्हणून सहकार क्षेत्राची उभारणी करणेसाठी, सहकारी व्यवस्थापनाचे स्वयंनियंत्रण करणेसाठी १७ वी घटना दुरुस्ती करणेत आली. भारतीय राज्यघटनेत तशी दुरुस्ती करणेत आली. भारतातील प्रत्येक राज्याने आपल्या सहकारी कायद्यात १५ फेब्रुवारीपर्यंत दुरुस्ती करणे आवश्यक होते. महाराष्ट्र राज्याच्या राज्यपालांनी याबाबत १४ फेब्रुवारी २०१३ रोजी अध्यादेश काढून राज्याच्या सहकारी कायद्यात त्या अनुषंगाने पुढील बदल केले आहेत.

सक्रिय सभासद :सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांचे स्थान महत्त्वाचे असते. तो केवळ ऋणको अथवा लाभार्थी नसतो. सभासदहेच सहकारी संस्थेचे संघटन होय. सभासद हाच सहकारी संस्थेचा कणा आहे. म्हणूनच सहकारी संस्थेच्या कार्याचा केंद्रबिंदू सभासद हाच असला पाहिजे. कारण सहकारी संस्थेचा सभासद हा लाभार्थी व मालक असतो. परंतु सद्य:स्थितीत सहकारी संस्थांचा बहुतांश सभासद हा नामधारी बनला आहे.सहकारी संस्थेचे काही पुढारपण करणारे सदस्य संस्थेवर आपलीच सत्ता रहावी; सत्तेसाठी संस्थेचा वापर करता यावा, राजकारणासाठी संस्थेचा व संस्था सेवकांचा वापर करता यावा यासाठी संस्थेचे स्वत... सभासद होतात. एवढेच नव्हे तर असे सभासद संस्था निवडणुकीचा विचार करून सत्ता टिकविणेसाठी आपल्या नातलगांना, जवळच्या व्यक्तींना सभासद करून घेतात. प्रसंगी त्यांची सभासद वर्गणी, फी हेच सभासद भरतांना दिसतात. या अपप्रवृत्तींतून निर्माण झालेले नामधारी सभासद संस्थेबरोबर कोणतेही आर्थिक व्यवहार करत नाहीत. किंवा सर्व सभासदांसाठी आयोजित केलेल्या सभांना उपस्थित राहत नाहीत. फक्त निवडणुक कार्यात पुढारपण करणाऱ्या सभासदांची आज्ञा पालन करताना दिसतात. यातूनच संस्थेत पुढारपण करणारे सदस्य संस्थेचे हुकूमशहा बनतात. यातूनच सत्ताधाऱ्यांना चिटकून रहाणे,

वार्षिक सभांतून विरोधी आवाज दडपून टाकणे संचालक मंडळाच्या एकमुखी सभा होणे. अशा लोकशाहीशी विसंगत असलेल्या पद्धती संस्थेत रूढ होत जातात. बऱ्याच संस्थांमध्ये राजकीय, धार्मिक आणि जातीय दबावगट निर्माण झालेले दिसतात. त्यामुळे अशा सहकारी संस्था नामशेष होत असताना दिसतात. या सहकारी क्षेत्रातील अपप्रवृतींचे उच्चाटन करणेसाठी ९७ व्या घटना दुरुस्तीत क्रियाशील किंवा सक्रिय सभासद व निष्क्रीय सभासद या संकल्पना समाविष्ट केल्या.महाराष्ट शासनाने आपल्या अध्यादेशात क्रियाशील व अक्रियाशील सभासद कोणाला समजावे याबाबत तरतूद केली आहे. क्रियाशील सदस्य याचा अर्थ, जो सभासद संस्थेच्या कारभारात भाग घेतो आणि संस्थेच्या उपविधीमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा संस्थेच्या सेवांचा किंवा साधनांचा किमान मर्यादेत लाभ घेतो तो सदस्य क्रियाशील सदस्य मानले आहे. अशा क्रियाशील सभासदालाच संस्थेच्या निवडणुकीत भाग घेण्याचा व मतदानाचा अधिकार बजावण्याचा हकक दिलेला आहे. क्रियाशील सदस्य होण्यासाठी सभासदाने कोणत्या अटींची पुर्तता केली पाहिजे याबाबत प्रत्येक संस्थेने आपापल्या उपविधीमध्ये तरतूद केली आहे. क्रियाशील सभासद होणेसाठी सभासदाने लागोपाठ पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये सर्व सभासदांच्या अधिमंडळाच्या किमान एका सभेला उपस्थित राहिले पाहिजे. सलग पाच वर्षांच्या कालावधिमध्ये किमान एकदा तरी संस्थेकडून उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा ठरवून दिलेल्या किमान मर्यादेत लाभ घेतला पाहिजे. संस्थेशी स्वत...ला पाच वर्षाच्या कालखंडात किमान व्यवहार केलापाहिजे. जो सभासद सलग पाच वर्षांच्या कालावधीत सर्व सभासदांच्या अधिमंडळाच्या किमान एकाही सभेला उपस्थित राहत नाही, संस्थेने पुरविलेल्या सेवाचा किमान लाभ घेत नाही, संस्थेशी किमान व्यवहार करत नाही अशा सदस्याला आहे.पण सदस्याने पुढील कालखंडात संस्थेशी व्यवहार केले, सभांना उपस्थिती दर्शविली तर त्याचे क्रियाशील सदस्यामध्ये रूपांतर करण्याचीही तरतूद या घटना दुरुस्तीत आहे.या तरतूदीमुळे सहकारीतेतील नामधारी सभासद ही संकल्पना संपुष्टात आली. संस्थेचा केवळ सत्तास्थान म्हणून राजकारणासाठी वापर, वार्षिक सभामधून विरोधी आवाज दडपून टाकणे व सहकारामध्ये दबाव गट निर्माण करणे या सहकारातेला मारक ठरणाऱ्या अपप्रवृत्तींना पायबंद बसेल. सर्व सभासद सक्रिय बनतील. संस्थेची प्रगती साध्य होईल.

सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण :जपान, व्हिएतनाम, स्वीडन, जर्मनी, इंग्लंड या देशांतून सहकारी संस्थेमध्ये सेवकाच्या नेमणूका करण्यासाठी व्यक्तिनिरपेक्ष नियमावली तयार करतात व त्यानुसार सेवकांची नियुक्ती करतात. भारतात व प्रामुख्याने महाराष्टात संचालकांच्या मर्जीनुसार नेमणुका होत असतात. आवश्यकतेपेक्षा जास्त सेवक नेमले जातात. संस्थेला आवश्यक असलेले कौशल्य व पात्रता नसणारे किंवा कोणतेच कौशल्य व पात्रता नसलेल्यांची भरती होते. अशा सेवकांना सहकारी तत्त्व प्रणालीची काहीही माहिति नसते. एवढेच नव्हे तर सहकाराशी त्यांना काहीही देणे-घेणे नसते. असे सेवक सहकारी संस्थांना ओझे ठरतात. सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणण्यासाठी निवडून आलेले संचालक संस्थेच्या हिताविरूद्ध कृती करताना दिसून येतात. हे केवळ सहकारीतेबद्दल असलेल्या अज्ञानामुळे घडते.सहकारी संस्था कशा कार्य करतात याची माहिती असलेले लोक सहकारी संस्थांच्या व्यवहारांचे नियमन करण्यात जास्त प्रत्ययकारी भूमिका बजावू शकतात. म्हणून सहकारी संस्थांनी आपल्या सेवकांना सहकाराची तत्त्वे, सहकारी संघटन, कार्यपद्धती यांचे शिक्षण दिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे व्यावसायिक कौशल्याचेही शास्त्रोक्त प्रशिक्षणही त्यांना दिले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर सेवक, अधिकारी व व्यवस्थापकांना विशिष्ट कालावधीनंतर याबाबींची उजळणी करणारे आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेले नवनवीन तसेच आधुनिक तंत्राचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था संस्थेने केली पाहिजे.सहकारी संस्था सक्षम, समर्थ आणि गतिशील होण्यासाठी सहकारी संस्थांचे संचालक ज्ञानी, कुशल,कर्तबगार आणि सहकाराच्या विकासासाठी आपले सर्वस्व पणाला लावणारे, आपल्याजवळ जे उत्तम आहे ते सहकाराला देणारे असले पाहिजेत. अनेक संचालकाकडे असे नेतृत्व गुण असतात त्यांना पैलू पाडून हे अव्यक्त गुण व्यक्त अवस्थेत आणण्यासाठी आवश्यक त्या प्रशिक्षणाची सोय करणे गरजेचे आहे. या प्रशिक्षणात संचालकांना विविध तत्त्वांचा संयोग,सहयोग घडवून आणणाऱ्या बहुकार्यी(Multi functional) बहुशिक्षा (Multi disciplin-ar) आणि आंतरशिक्षा (Inter disciplinary) विषयांची ओळख करून दिली पाहिजे. त्यामुळे व्यवस्थापनाबाबतचा त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल. व्यवस्थापनावर वचक ठेवू शकतील संस्था कार्यक्षम बनेल.

९७ व्या घटना दुरुस्तीत सहकारी संस्थांना आपले सदस्य, अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणेकायद्यानुसार बंधनकारक केले आहे. प्रशिक्षण न देणाऱ्या, प्रशिक्षणाचे केवळ नाटक करणाऱ्या व सहकार खात्याला खोटी माहिती देणाऱ्या संस्थांवर कायदेशीर कारवाई करण्यात येणार आहे. मात्र प्रशिक्षण कोठे द्यावे याबाबत संस्थांना स्वायत्ता आहे. संस्था राज्य सरकारच्या कोणत्याही अधिकृत संघीय संस्थेद्धारे प्रशिक्षण देऊ शकतात. महाराष्ट शासनाच्या अध्यादेशानुसार विनिर्दिष्ट करील अशा राज्य संघीय संस्थामार्फत किंवा राज्य शिखर प्रशिक्षण संस्थांमार्फत आपले सदस्य अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण आयोजित करू शकतात.या प्रशिक्षणामुळे संस्थेच्या व्यवस्थापनात सभासदांचा प्रभाव व सक्रिय सहभाग वाढेल. सेवक कुशल बनतील. व्यावसायिक कौशल्य विकसित होईल अशी अपेक्षा अध्यादेशात व्यक्त केली आहे.

स्वतंत्र निवडणूक आयोग :निवडणुका हा लोकशाहीचा मुलाधार आहे. सार्वजनिक निवडणुका भयमुक्त वातावरणात काटेकोरपणे पार पाडल्या नाहीत; तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच धोक्यात येते. नेमकी हिच परिस्थिती सहकारीतेची आहे. कारण लोकशाही व्यवस्थेवरच सहकारी चळवळ उभारलेली आहे. म्हणून सहकारी चळवळीत निवडणुकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. दोषपूर्ण निवडणूक यंत्रणेमुळेच सहकारी चळवळीची सद्य:स्थिती निर्माण झाली. सहकारीतेमध्ये राजकारणाचा प्रभाव वाढला आहे. सहकारी संस्था या राजकीय सत्ता प्राप्तीचे एक साधन समजले जाते. प्रत्येक राजकीय कार्यकर्ता आपल्या अधिपत्याखाली, प्रभावाखाली जास्तीत जास्त सहकारी संस्था ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. त्याच्याशी समझोता करणे, विरोधकांपासून निवडणूक कार्यक्रम गुप्त ठेवणे, निवडणूक कार्यक्रम कागदोपत्री पूर्ण करून बिनविरोध निवडणुका जाहीर करणे. यासारख्या गैरमार्गामुळे निवडणूक यंत्रणा दोषपूर्ण ठरली आहे. सहकाराचे अस्तित्त्वच धोक्यात आहे. याची नोंद ९७ व्या घटना दुरुस्तीत घेतली आहे.

सहकारामध्ये राजकीय पक्षाचा प्रभाव, स्वार्थासाठी स्थापन केलेल्या संस्था, संस्थांवरील परंपरागत वर्चस्व अबाधित ठेवणेसाठी मनमानी करणाऱ्या पुढाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवणे, सर्वसामान्याचा विश्वास वाढविणेसाठी भयमुक्त वातावरणात पारदर्शक पद्धतीने निवडणुका घेणेसाठी भारतीय निवडणूक आयोगाचे धर्तीवर एका स्वतंत्र निवडणुक आयोगाची नेमणूक करण्याची तरतूद घटना दुरुस्तीत आहे. केंद्र शासनाने राज्य सरकारांना सहकारी चळवळीतील निवडणुका घेण्यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोग, प्राधिकरण अथवा स्वतंत्र निवडणूक अधिकारी यापैकी कोणत्याही प्रकारची स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करणेचा अधिकार दिला आहे. महाराष्ट राज्यात असे सहकारी निवडणूक प्राधिकरण स्थापन केले जाणार आहे. हे प्राधिकरणच संस्थाच्या मतदार याद्या तयार करणेपासून निवडून आलेल्या संचालकांमधून अध्यक्ष, उपाध्यक्षाची एवढेच नव्हे तर रिक्त संचालक पदाची निवड करणेची जबाबदारी पार पाडणार आहे. प्राधिकरणच

सहकारी निवडणुकांचे संचालन व नियंत्रण करण्याची भूमिका बजावणार आहे. या प्राधिकरणामध्ये राज्य शासनाच्यासचिवाच्या दर्जापेक्षा कमी नाही असे पद ज्याने धारण केले आहे त्या व्यक्तीचा राज्य सहकारी निवडणूक आयुक्त म्हणून समावेश असेल. या आयुक्त पदाचा कालावधी तीन वर्षांचा असेल. त्यानंतर दोन वर्षांपर्यंत कालावधी वाढविता येईल.

१७ व्या घटना दुरुस्तीने सहकारी निवडणुका प्राधिकरणाला स्वायत्ततेचा दर्जा दिला आहे. प्राधिकरणाच्या कार्यावरच सहकारी चळवळीची विश्वसनीयता आणि जनमाणसात निर्माण होणारी प्रतिमा अवलंबून आहे.कायद्यातील पळवाटा शोधण्यापेक्षा जीच्यावर ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे ती सहकारी चळवळ वाचविणेसाठी कायद्याची काटेकोर अमंलबजावणी करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची व्याप्ती, संस्था व सभासदांची संख्या आणि त्यांचे अज्ञान विचारात घेता सहकारी संस्थांच्या निवडणुका भयमुक्त वातावरणात, पारदर्शक पद्धतीने वेळेत घेणे याबाबतीत प्राधिकरणाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन महाराष्टाचा सर्वसमावेशक विकास साधणेसाठी सहकारी चळवळ उभारणेसाठी सर्वांचे सहकार्य ही काळाची गरज आहे याचे भान सर्वांना असावे.

संचालक मंडळ व स्वायत्तता :संचालक मंडळातील सदस्यांची कमाल मर्यादा २१ केली आहे. संचालक मंडळात विभिन्न जाती – जमातीबरोबरच स्त्रियांनाही प्रतिनिधीत्व दिलेले आहे. सहकारी संस्थांना स्वायत्तता देण्यासाठी सहकारी खात्याचे नियंत्रण कमी केले आहे.

समारोप :भारतासारख्या बहुतांश गरीब लोक असणाऱ्या देशाला सहकारिता हे वरदान ठरले आहे. 'एकमेकां सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ' अशी ही जीवनप्रणाली आहे. स्वावलंबन आणि परस्पर सहकार्य हा सहकारी चळवळीचा आत्मा आहे. संस्थेमुळे फक्त सभासदाचेच नव्हे तर एकंदर समाजाचे कल्याण व्हावे असा दृष्टीकोन असणाऱ्या सहकारी चळवळीला बळ देण्यासाठी सरकारने १७ वी घटना दुरुस्ती करून पुढचे पाऊल टाकले आहे. सहकारी चळवळीच्या सद्य...स्थितीत स्वयंप्रेरणेने बदल घडविणेचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी सरकारच्या या प्रयत्नाला मूर्त स्वरूप देण्याचे कर्तव्य तुमच्या आणि आमच्या हातात आहे. मात्र हे निश्चित आहे की सहकारी चळवळ वाचली तरच ग्रामीण अर्थव्यवस्था वाचणार आहे. सहकारी चळवळीच्या विकासावर सर्वसमावेशक विकास भारताला, महाराष्ट्राला शक्य आहे.

संदर्भ :

१) सन २०१३ महाराष्ट्र अध्यादेश

२) पगारदार नोकरांची सहकारी पतसंस्था उपविधी

३) विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था आदर्श उपविधी

४) योजना विविध अंक

५) अर्थसंवाद सहकार विशेषांक अंक – २००४

६) Web- http.// sahakarayakata Maharashtra gov.in.

महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांचा उत्पादनातील बदलाची स्थिती

डॉ.जी.आर.खेडकर (विभाग प्रमुख) राष्टमाता इंदीरा गांधी महाविद्यालय जालना
देविदास काशिनाथ इंगळे विवेकानंद कला सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावाना :जगातील अनेक व्यवसायांपैकी कृषी व्यवसाय हा सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. कारण अन्न वस्त्र या प्राथमिक स्वरुपाच्या गरजा असल्यामुळे मानवजात वसाहत करुन राहु लागल्यापासुन त्यांना शेतीकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते.आधुनिक काळात औद्योगिकीकरणाचा विस्तार व विकास मोठया प्रमाणात झाला असला तरी आजही कृषी व्यवसाय हाच जगातील सर्वात मोठा व्यवसाय समजला जातो.कारण जगाच्या एकुण लोकसंख्येपैकी जवळ जवळ 2/3 लोकांचे जीवन कृषी व्यवसायावर अवलंबुन आहे.याशिवाय जगातील सर्वाच लोकांना अन्नाचा पुरवठा कृषीमुळेच उपलब्ध होतो. जगाची लोकसंख्या प्रतीवर्षे गुणोत्तर श्रेणीने वाढत असल्यामुळे शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या विविध घटकांचा योग्य उपयोग करुन पुरेसा कृषी विकास घडुन आणण्यासाठी सर्वच कृषी प्रधान राष्ट्र प्रयत्नशील आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान म्हणुन ओळखली जाते. परंतु राष्ट्रीय उत्पनात प्राथमिक क्षेत्रात प्रमाण 2011–12 नुसार 13.9 टक्के एवढे होते. विकसनशील अर्थव्यवस्थचे शेती क्षेत्र मागासले असल्याने दिसुन येते. परंतु या परिस्थितीतही भारतीय कृषी क्षेत्र अर्थव्यवस्थेत महत्वपुर्ण योगदान करीत आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधरण महत्व प्राप्त होते.भारतात 65 टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात व शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. कुंटूबातील माणसे शेतीवरच आपली उपजिविका भागवितात. परंतु भारतात धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार लहान आहे. लहान प्रमाणाच्या धारण क्षेत्रावर पुरेसे उत्पादन निघणे व बाजारात विक्रीसाठी विक्री योग्य वाढावा निर्माण होणे अशक्य असते. बहुतांश कृषी निसर्गावर अवलंबुन असल्याने कृषी व्यवसाय शेतकऱ्यांना मोठया प्रमाणवर धोका व अनिश्चितता जाणवते. पिक विमा सारख्या योजनेतुन हा धोका काही प्रमाणात कमी करता येणे शक्य आहे.शेती व्यवसाय हा आपल्या देशात प्राचीन काळापासुन चालत आलेल्या उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या 21 व्या शतकात सुध्दा बऱ्याच प्रमाणात पारंपारीक पध्दतीने शेती केली जाते. आपल्या देशातील वाढती लोकसंख्या आणि त्या वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात शेती अपुरी पडत आहे. त्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण होत आहेत. शेतीचे छोटे तुकडे झाल्यामुळे आधुनिक शेतीने भुभाग व्यापलेला असुन तो देशाच्या एकुण क्षेत्रफळा पैकी 9.36 टक्के आहे.

अभ्यासाचे उद्यिष्टे :

1. महाराष्ट्रातील कृषीचा सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. भारत आणि महाराष्ट्रातील कृषीच्या प्रमुख पीकांची तुलनात्मक उत्पादकता अभ्यासणे.
3. महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्र उत्पादन आणि उत्पादकता अभ्यासणे.

महाराष्ट्रातील कृषीची स्थिती :म हाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री स्व.यशवंतरावजी चव्हाण यांनी कृषी,औद्योगीक प्रगत राष्ट्राचे स्वप्न पाहिले त्यासाठी निर्णयांना सुरुवात झाली. पंचायत राज संस्थांना बळकटी देणे,सहकारी पतपुरवठा प्रकिया संस्था उभारणे,कृषी सिंचनाच्या सुविधा वाढविणे,विज निर्मिती,कृषी उत्पन्न बाजार समित्या निर्माण करणे असे महत्वपुर्ण निर्णय महाराष्ट्रातील कृषीच्या आणि कृषी आधारीत उद्योगाच्या विकासाला पोषक ठरेल, भारतातील एकुण क्षेत्रफळा पैकी 33 टक्के जमीन सिंचनाखली आहे.महाराष्ट्रात सिंचन सुविधा मुबलक होत्या अशा राज्यात हरितकातीला कमालीचे यश मिळाले.महाराष्ट्रात वंसतराव नाईकांना हरीत कांतीचे जनक मानले जाते. त्यांनी कृषी क्षेत्राच्या विकासात महत्वाची भुमिका बजावली. त्यांचे दुरगामी परीणाम महाराष्ट्रातील कृषीक्षेत्राच्या विकासावर झाले. कृषी उत्पादक्ता या घटकावर त्याचे परिणाम झाले.

राज्याच्या एकुण विकासात सेवा क्षेत्राला प्रधान्य मिळत आहे. हे स्थित्यंतर देशातील इतर राज्यामध्ये देखील पहावयास मिळते. आर्थिक विकास प्रकियेमध्ये प्राथमीक क्षेत्राचा एकुण उत्पनातील वाटा घटतो तर इतर क्षेत्राचा वाढतो.असाच अधिक्तर विकसनशील देशाचा अनुभव आहे. महाराष्ट्रात ही प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा 1960–61 ते 1990–91 दरम्यान 41.43 टक्क्यांवरुन 23.47 टक्क्यापर्यात घसरला व 2000–01 ते 2009–10 दरम्यान तो आणखीण खाली 12.5 टक्के पर्यत घसरला. औद्योगिक क्षेत्राचा वाटाचा 1960–61 ते 1980–81 दरम्यान वाढला. परंतु नंतरच्या दशकामध्ये तो हळुहळु कमी होत गेला. 1960–61 ते 2009–10 दरम्यान फक्त सेवा क्षेत्राचा वाटा सहज वाढत (31.75 टक्के ते 60 टक्के) राहील्याचे आढळते. महाराष्ट्राचा 'औद्यागिक राज्य' म्हणुन असलेला नावलौकिक पाहता राज्याच्या औद्योगिक क्षेत्राच्या हिस्यातील घट ही चिंतेची बाब आहे. थोडक्यात राज्याच्या विकासात औद्यागिक तसेच कृषी क्षेत्र मागे पडत आहे म्हणुन कृषी क्षेत्राच उत्पादनातील बदलाचा अभ्यास आवष्यक ठरते.

पिकांची उत्पादकता :कृषीची उत्पादन देण्यात क्षमता म्हणजे कृषीची उत्पदकता होय. ही उत्पादकता दर हेक्टरी, दरमाणसी परिणामांत मोजली जाते. त्याच बरोबर खलीलसुत्रानुसार कृषीची उत्पादक्ता काढता येते.

$$\text{कृषीची दरहेक्टरी उत्पादक्ता} \quad \frac{\text{कृषीतील एकुण उत्पादन}}{\text{एकुण क्षेत्रफळ}}$$

वरीलसुत्रावरुन स्पष्ट लक्षात येते की, कृषीची उत्पादक्ता ठरावीक प्रदेशातील उपलब्ध असलेल्या तंत्रपध्दतीने विशिष्ठ आकाराच्या जमिनीत मिळणारे उत्पादन होय.

भारत व महाराष्ट्रातील व पीक उत्पादकता

पीक	उत्पादकता (कि.ग्रॅ / हेक्टर)		महारास्ट्रातील तुलनात्मक उत्पादकता
	महारास्ट्र	भारत	
तांदुळ	1,715	2,076	83.94
गहू	1,388	2,770	50.11
ज्वारी	761	785	96.94
बजरी	594	875	67.89
एकुण तृणधान्ये	555	609	91.13
तुर	757	681	111.16
हरभरा	594	865	68.67
एकुण अन्नधान्ये	874	1,739	50.26
भुईमुग	1,147	1,125	101.96
सेयाबीन	1,254	941	133.26
एकुण तेलबिया	943	913	103.29
कापुस	147	149	98.66
उस	78,097	68,154	114.59

स्त्रोतः महारास्ट्राची आर्थिक पाहणी 2006–07

वरील तक्त्यावरुन खालील निष्कर्ष दिसुन येतातः

1) महारास्ट्रातील प्रमुख पीकाची दर हेक्टरी उत्पादकता किलो ग्रॅम मध्ये दर्शविलेली असुन प्रत्येक पीकाच्या उत्पादक्तेत तुलनात्मक उत्पादक्तामध्ये गव्हाचीदर हेक्टरी उत्पादक्ता 2006–07 नुसार 1,388 कि.ग्रॅ. आहे.म्हणजेच महारास्ट्रापेक्षा भारताच्या पातळीवरील उत्पादक्ता 2750 म्हणजेच तुलनात्मक उत्पादक्ता 50.11 टक्के आहे. म्हणजेच गव्हाची उत्पादक्ता ही भारताच्या तुलनेत जवळपास 50 टक्के नी कमी आहे .

2) महारास्ट्रात ज्वारी व बाजरी ही प्रमुख पीके समजली जातात म्हणुन या संदर्भात भारतात पातळीवरील उत्पादनापेक्षा महारास्ट्रातील ज्वारीची उत्पादक्ता 96.94 टक्के म्हणजेच भारतात उत्पादक्तेबरोबर असल्याचे स्पष्ट होते. परंतु बाजरी पीकाची उत्पादकता ही कमी असून ती 67.89 टक्के आहे.

3) तांदुळाच्या संदर्भात महारास्ट्रातील उत्पादक्ता साधारण असल्याचे दिसुन येते.महारास्ट्राती 1,751 तर भारतातील 2,076 उत्पदक्ता आहे. हे तुलनात्मक प्रमाण 83.94 आहे.

4) तुरी च्या बाबतीत महारास्ट्राचा निर्देशांक 11.16 टक्के असुन महारास्ट्रातील तुरीची उत्पादक्ता 757 तर भारताची उत्पादक्ता 681 आहे. म्हणजेच जवळजवळ 68.67 टक्के आहे. तर भुईमुग, सोयाबीन या तेल बियांच्या बाबतीत भारताच्या उत्पादक्तेएवढी म्हणजे 101.96 टक्के आहे. तर सोयाबीन या पीकांची महारास्ट्रातील उत्पादक्ता ही 133.26 टक्के म्हणजे असे लक्षात येते की, अलीकडच्या काळातील सोयाबीन या पीकाची उत्पादक्ता मोठया प्रमाणात वाढली आहे.

5) ऊस व कापुस हे महारास्ट्रातील महत्वाचे नगदी पीके मानली जाते. म्हणुन कापसांची दर हेक्टरी उत्पादक्ता 147 म्हणजेच भारताशी तुलना केली असता 98.66 टक्के आहे तर ऊसाची उत्पादक्ता भारताच्या तुलनात्मक 114.59 टक्के आहे. अर्थातच भारतापेक्षा जवळपास जास्त उत्पादक्ता आहे. म्हणजेच नगदी पीकाच्या बाबतीत महारास्ट्रातील समाधानकारक स्थिती असल्याचे दिसुन येत.

महारास्ट्रातील प्रमुख पीकांचे क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादक्तेची स्थिती

	क्षेत्र (हजार हेक्टरमध्ये)						उत्पादन हजारटन						उत्पादक्ता प्रति किलो ग्रॅम					
वर्ष पीक	1960–61	1970–71	1980–81	1990–91	2000–01	2009–10	1960–61	1970–71	1980–81	1990–91	2000–01	2009–10	1960–61	1970–71	1980–81	1990–91	2000–01	2009–10
तांदुळ	1300	1352	1459	1597	1512	1470	1369	1662	2315	2344	2651	2183	1054	1129	1587	1467	1277	1503
गहू	907	812	1063	867	754	1081	401	440	886	909	626	1740	442	542	834	1049	1256	484
ज्वारी	6284	5703	6469	6300	5094	4176	4224	1557	4409	5929	3909	3565	672	273	681	941	783	823
बाजर	1635	2039	1534	1940	1800	1034	489	824	697	1115	831	766	299	404	454	575	600	765
तृणधान्ये	10606	10320	10976	11136	9824	8735	6755	4737	8647	10740	9305	10215	637	459	788	964	865	1144
तुर	530	627	644	1004	1096	1089	468	971	319	419	757	919	883	432	495	417	533	600

हरभरा	402	310	410	668	676	1200	134	87	137	355	596	1114	333	281	335	532	600	677
कडधान्ये	2349	2566	2715	3257	3557	4038	989	677	825	1441	1880	2370	421	264	304	442	460	537
अन्नधान्ये	12955	12886	13691	14392	13882	12118	7744	5414	9472	21181	11185	12585	598	420	492	846	900	980
भुईमुग	1083	904	695	864	490	321	800	586	451	979	492	359	739	649	648	1132	1000	1108
सेयबी	00	00	00	201	1142	3084	00	102	174	258	1700	1840	00	00	00	947	1109	00
तेलबिया	1868	1718	1780	2826	2559	3979	00	753	728	1482	2400	2492	00	438	426	666	650	626
ऊस	155	167	258	442	687	768	10404	14433	23709	38154	45139	64159	66924	86531	99742	86400	84364	78969
कापुस	2500	2750	2550	2721	3077	3392	1673	484	1224	1875	00	00	114	30	82	117	100	227

संदर्भ –महारास्ट्राची आर्थिक पाहणी –2011–12

निष्कर्ष 1)महारास्ट्रातील प्रमुख पीकांच्या क्षेत्रातील मागील 50 वर्षाचा आढावा घेतला असता, असे स्पष्ट होते की, प्रामुख्याने तांदुळ, गहु या तृणधान्ये च्या क्षेत्राात समाधानकारक वाढ झाली आहे. तर ज्वारी आणि बाजरी च्या क्षेत्राात सातत्याने घट होताना दिसते.2)राज्यातील तुर आणि हरभरा पींकाचे क्षेत्र 1960–61 मध्ये अनुक्रमे 530,402 होते.2009–10 मध्ये 1089, 1200 पर्यत वाढले म्हणजेच तुर पीकांचे क्षेत्र दुप्पटीने तर हरभरा पीकाचे क्षेत्रात तीपटीने वाढ झाली आहे. वाढीमध्ये प्रामुख्याने गेल्या 10 वर्षाच्या काळात ग्रामिण भागातील अन्नसेवनामध्ये बदल झााल्याचे आढळते. अन्नधान्याचे तुलनेत प्राथीनेयुक्त पदार्थाचे सेवन वाढले आहे. त्यामुळे प्राथीनयुक्त पदार्थाच्या मागणीत व किमंतीतही वाढ झाले आहे असे आढळते.3) राज्यातील तेल बियांच्या पीकांच्या क्षेत्रात प्रामुख्याने भुईमुग पीकाच्या क्षेत्राात तीनपट घट झाली आहे. तर सोयाबीन च्या क्षेत्राात सातत्याने वाढ होत आहे.4) राज्यात नगदी पीके म्हणुन ऊस व कापुस पीकांना प्राधान्य दिले जाते. त्यामध्ये ऊस पीकांचे क्षेत्र जवळपास 5 पटीत वाढ झाली आहे तर कापुस पीकाच्या क्षेत्रात अल्पशी वाढ झाल्याचे दिसुन येते. 5)राज्यातील 50 वर्षामध्ये तांदुळ गहू या पीकाच्या उत्पादनात अनुक्रमे दुप्पट तर गव्हाच्या उत्पादनात चौपट वाढ झाली आहे. तर ज्वारी व बाजरीच्या उत्पादनात घट झाली आहे.6)राज्यातील तुर आणि हरभऱ्याच्या उत्पादनात वाढ होतांना दिसते. कारण मागणीतील बदलाचा परीणाम पीक पध्दतीवर झाल्याचे दिसते म्हणुन तुर आणि हरभरा पीकाचे क्षेत्र तसेच उत्पादनात वाढ झाली आहे.7) राज्यातील तेल बीयांमध्ये प्रामुख्याने सोयाबीन या पीकाची मागणी वाढली आहे. त्यामुळे सोयाबीन पीकांच्या क्षेत्राबरोबर उत्पादनात मोठया प्रमाणात म्हणजेच 18 पटीने वाढ झाली आहे. तर भुईमुग या पीकात जवळपास 50 टक्के घट झाली आहे.8)नगदी पीकात ऊस आणि कापुस पीकाचे उत्पादनात वाढ होताना दिसते.9) महारास्ट्रातील कृषीमधील हेक्टरी उत्पादन क्षेमतेत एवढेही उत्पादन वास्तवात घेतले जात नाही. गहु,तांदुळ, सोयाबीन या पीकाच्या बाबतीत तर उत्पादन क्षमतेच्या 50 ते 75 टक्के उत्पादन घतले जाते. म्हणजे सर्वच पीकाच्या बाबतीत हेक्टरी उत्पादनात घट होतांना दिसत आहे. त्याला कारणीभुत घटकांमध्ये प्रामुख्याने तंत्रज्ञानाचा अपुरा वापर व आकार्यक्षम विस्तार सेवा अशा कारणामुळे कृषी उत्पादक्ता घटली आहे. परीणामी शेतकऱ्यांच्या घट होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1) स्वामी नाथम एम.एस. 'कृषी क्षेत्राात भारताचा नियतिशीर करार' योजना (ऑगस्ट 2007) मासीकातील लेख पृ.क.30

2) कांयदे पाटील, शेती अर्थशास्त्र सिंध्दात आणि धेरणे, चैतन्य प्रकाशन नाशिक ,2009 पृ.क.169

3) निमकर ए.एस. भारतीय कृषी योजना मासिकातील (जानेवारी 2011) लेख ,पृ.क.25

4) महारास्ट्राची आर्थिक पाहणी,अर्थ व सांख्यिकीसंचालनालय, नियोजन विभाग,महारास्ट्र राज्य,मुबंई 1960–61 ते 2010–11

5)पाटील जे.ए.–सुवर्ण महोत्सवी महारास्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, सकाळ प्रकाशन मे.2010

6) महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी गोषवारा, महारास्ट्र शासन, मुंबई

फास्टफुडचे मानवी जीवनावर होणारे दुष्परिणाम (लठ्ठपणा)

प्रा. ज्योती जे. चोरे (विधळे), विभाग प्रमुख गृहअर्थशास्त्र ,जी.एस.टोम्पे आर्ट, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स महाविद्यालय, चांदुर बाजार, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :-आरोग्य ही मानवाला मिळालेली एक देणगी आहे. आरोग्य ही खरी धनसंपत्ती आहे. आपले आरोग्य आपण घेत असलेल्या आहारावर अवलंबून असते. मनुष्याने या जगात पाय ठेवला तोच मुळी तीन गरजा घेवून, त्या गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र आणि निवारा. ह्या गरजा पूर्ण होण्यासाठी मानवाची सर्वत्र धडपड दिसुन येते. निरोगी व सुदृढ आरोग्यमय जीवनासाठी पोषक आहाराची नितांत आवश्यक असते. आहार आणि आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. आजच्या धकाधकीच्या जिवनात प्रत्येक गोष्ट कमीत कमी वेळात व कमीत कमी श्रमात उपलब्ध होऊ लागली आहे. सात्विक आहारामुळे शरिर मन तयार होतात. शरिराला ऊर्जा मिळते, आरोग्य मिळते. कार्यक्षम इंद्रिये आहारावर अवलंबुन असतात. '' अन्न हे पूर्ण ब्रम्ह'' असे म्हटले जाते. आधुनिकीकारणामुळे जीवनशैली बदलत चालली आहे. आधुनिक जीवनशैलीचा फास्टफुड हा एक भाग झालेला आहे. हॉटेलमध्ये जाऊन खाणे आज लोकांच्या जीवनाचा एक भाग झाला आहे. त्यातच आहाराची पध्दत बदलुन त्यात फास्टफुडचा जन्म झाला आहे. व फास्टफुडची लोकप्रियता पण जास्त प्रमाणात वाढली आहे. घरी स्वयंपाक बनवुन निवांतपणे खायला वेळ नाही, अशावेळी फास्टफुड लोकांना सोईचे, आवडीचे होत आहे. परंतु त्याचे मानवी आरोग्यावर दुष्परिणाम दिसू लागले आहे.

पूर्वीच्या महिलांचा दुष्टीकोन आणि आजच्या महिलांचा दुष्टीकोन यात बरीच तफावत आलेली दिसून येते. पूर्वी महिला फक्त चुल आणि मुल सांभाळायच्या आज अनेक जणी घर आणि ऑफीस दोन्ही जबाबदाऱ्या पेलतांना दिसतात. त्यामुळे जीवनपध्दती, आपसांतील संबंध, जीवनाविषयी दुष्टीकोन इत्यादी लक्षणीय बदल जाणवत आहेत. घरातील महिलेने नोकरी करणे चिंतेची बाब ठरीत आहे. कारण आजच्या व्यस्त काळात पालकांना आपल्या पाल्यसोबत घालवायला पुरेसा वेळ मिळत नाही. परंपरागत निरोगी व पोषक आहारासंबंधी सुचना व माहिती पालकांपासुन पुढच्या पिढीपर्यंत उपयुक्त रितीने पोहचत नाही. बरेच लोक आहाराचा उद्देश म्हणजेच आरोग्य संवर्धन ही बाब विसरत चालले आहे. कुटूंबियांसोबत जेवणाचा आनंद घेणे ही दुरची गोष्ट होऊन बसली आहे.मेंदुचे कार्य शुध्द रक्तावर व रक्तभिसरणावर अवलंबुन असते. तसेच रक्ताचा दर्जा आपण घेत असलेल्या आहारावर अवलंबुन असतो. पण हल्ली 'फास्टफुड' चे आहारामध्ये प्रमाण खुप वाढले आहे. परिणामतः मानवाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते आहे. एकुणच मानवी जीवनावर ही याचा परिणाम होत आहे.

अन्न व मानवी स्वास्थ्य :-मानवाचा आहार भूक शांत करण्याचे एकमात्र साधन आहे. आहार माणसाच्या शारिरीक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक, बौध्दीक तथा सामाजिक जीवन सुव्यवस्थित जगण्यासाठी एक साधन व साध्य आहे. नियमित वाढ आणि विकास याकरीता पोषक अन्न अतिशय महत्वाचे आहे. जीवनाच्या दृष्टीने विचार केल्यास अन्नासोबत हवा, पाणी तेवढेच महत्वाचे आहे. अन्न खाणे किंवा जेवण करणे म्हणजे फक्त पोट भरणे नव्हे तर मानवी जीवनाचा एकुण विकास करणे होय. कारण " The body is what we make it, by the foods we eat" जसे आपण खावु तसेच आपले आचार विचार असतात."Fast food and Human life" हा विचार करीत असतांना सुरुवातीला अन्न आणि स्वास्थ्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

परिभाषा :-

१) फास्टफुड हे अत्यंत कमी वेळात, अतिशय लवकर तयार होणारा, कमी खर्चाचा, खाण्यास लवकर उपयोगी पडणारा, स्वीकारणीय असा खाद्य पदार्थ होय.

२) डॉ. मुदांबी यांचे मते कोणताही पदार्थ जो की, शरीरात गेल्यानंतर त्याचे शोषण होवुन शरीर संवर्धन होते व शरीराला शक्ती मिळते. तसेच नविन पेशीची निर्मिती होवून शरीराचे रक्षण होते.

३) स्वास्थ्याची परिभाषा :-मानवी जीवन जगत असतांना उत्तम स्वास्थ्य राखण्यासाठी केवळ रोग किंवा दुर्बलता यांचा अभावच नाही, तर याशिवाय शारिरीक, मानसीक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक दुष्टीनेही शरीर स्वास्थ्य पूर्ण असणे होय. मनुष्याची सर्वांगिण प्रगती आणि देशाचा विकास यासाठी मनुष्याच्या स्वास्थ्याचा विचार महत्वाचा ठरतो, आणि सकस, पौष्टीक आहारावर मानवी स्वास्थ्य अवलंबून आहे. पण याबाबत अलीकडे दुर्लक्ष होवुन 'फास्टफुड' चे प्रमाण वाढत आहे.

''फास्टफुड''

The concept of fast food is well dished by the name itself food that, can be cooked fast is "fast food"

''फास्टफुड म्हणजे असे म्हणता येईल की, त्वरित तयार होणारे अल्पहार अन्न होय.'' फास्टफुड शब्द प्रयोग सर्वात प्रथम १९७२ मध्ये प्रयोगात आला. उद्देश हाच होता की, जास्त कॅलरीज आणि कमी पोषक तत्व असलेल्या खाद्य पदार्थाकडे लोकांचे लक्ष वेधावे. सध्या आयटी व आधुनिक युगामध्ये वाढत्या कामाच्या तणावामुळे लोकांची जीवनपध्दती बदलत चालली आहे. आजकाल फास्टफुड हे कमी पैशामध्ये, चवदार आणि आवडीचे खाद्य पदार्थ बनले आहे. तरुणांमधे तर फास्टफुड संस्कृती बळावत आहे.

''फास्टफुड म्हणजे जे अन्नपदार्थ खायला, बनवायला आणि हाताळायला सोयीचे असतात.''

''फास्टफुड चे नाव जंकफुड आहे. ऐनवेळी हे पदार्थ खुप सोयीचे होतात.

<u>फास्टफुड अंतर्गत येणारे पदार्थ यांचा समावेश</u>

१) तळलेले व मसालेदार पदार्थ - वडे, खस्ता, कचोरी, समोसे, फरसाण, पावभाजी, नुडल्स, कटलेट, चिप्स, पास्ता, मनच्युरियन, आलुबोंडा, खाकरा, पकोडे, ब्रेडरोल, शेव, कुरकुरे, पाणीपुरी, मॅगी, मिसळ.

२) बेकरी पदार्थ - पेस्ट्री, नानखटाई, ब्रेडपाव, केक, बिस्कीट्स, पिझ्झा, बर्गर

३) मिठाई- दुधापासुन बनवलेले पदार्थ (पेढे-बर्फी), श्रीखंड, बालुशाही, गुलाबजामून, रसगुल्ले, रसमलाई

४) इतर- आईस्क्रीम, कुलपी, केचप, जेली, जाम, कोल्ड्रींक

५) इतर भाज्या - दोसा, ढोकळा, इडली, सुप्स पॅक इ. फास्टफुड

ज्यावेळेस हे पदार्थ पण यात वापरल्या जातात, ज्याचा मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. ज्यावेळेस हे पदार्थ आपण बाहेरुन तयार घेतो. त्यावेळेस ते पदार्थ तयार करतांना चांगलेच पदार्थ वापरल्या गेले असेलच असे नाही तर हलक्या प्रतीचे पदार्थ पण यात वापरल्या जातात. ज्याचा मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. फास्टफुड वापरण्याकरीता जे पदार्थ वापरले जातात. त्यात बेसन, मैदा, तेल, तुप, बटाटा, साखर यांचा समावेश होतो. या पदार्थापासुन शरीराचे पोषण कमी व नुकसान जास्त होते. फास्टफुडच्या सेवनाने मानवी पोषण होण्यापेक्षा आरोग्यावर अत्यंत वाईट परिणाम होतो. अवेळी हे फास्टफुड खालल्याने प्रकृती बिघडते. फास्टफुडमध्ये सोड्याचा वापर जास्त प्रमाणात केल्याने जीवनसत्व ब व ई चा नाश होतो. जास्त साखरेच्या सेवनाने ही रक्तातील कोलेस्ट्रॉल वाढते.

मानवी जीवनावर होणारा परिणाम

१) **मधुमेह (डायबेटीज)** - या प्रकारात शरीराला आवश्यक लागणारे इन्सुलिन तयार करण्यास असमर्थ असते. यामुळे रक्तप्रवाहारातील साखर बाहेर टाकल्या जावु शकत नाही. पेशींना उर्जेची गरज असते. रक्तामधील साखरचे खुप जास्त प्रमाण होवुन डोळे, किडनी, हृदय यांना नुकसान पोहचविते. कोको कोला पेयांमध्ये गोडी वाढवण्यासाठी साखरेचा वापर केल्या जातो. एका बाटलीत (२०० मिली) साधारण १००-१२० कॅलरी इतकी साखर असते. नियमीत सेवन केल्याने रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढते. साधुपिंडावर ताण पडुन मधुमेह होण्याची शक्यता वाढते. जाम, जेली, केक, पेस्ट्री यामध्ये देखील साखरेचे प्रमाण जास्त असते. जास्त साखरेच्या सेवनाने रक्तातील कोलेस्ट्रॉल वाढते.

२) **कुपोषण** - फास्टफुड मध्ये जीवनसत्व क, अ, कॅलिशयम व लोह याची कमतरता असते. या कारणांनी खुप दिवसांपर्यंत अशा प्रकारचा आहार घेतल्यास शरीरात पौष्टीक तत्वाचा कमतरतेचे रोग होतात. डोळ्यांसाठी जीवनसत्व 'अ' हाडांच्या मजबुतीकरीता कॅलिशयम व रक्तातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण वाढविण्यासाठी लोह शरीराला फार आवश्यक आहे. हे सर्व पोषण तत्वे फास्टफुड पासुन मिळत नाही. फास्टफुड मध्ये जीवनसत्व 'क' कमी असते, त्यामुळे त्याच्या अभावी स्कर्व्ही हा आजार होतो.

३) **रक्तदाब वाढणे** - हृदयाच्या प्रत्येक आकुंचना बरोबर रोहीणीचे लवचिक आवरण बाजुला ताणले जाते. रोहीण्याच्या भिंतीवर रक्ताच्या या दाबाला रक्तदाब असे म्हणतात. रक्तदाब हा रोहिणीच्या आवरणाचा लवचिकपणा, रक्ताची घनता वगैरे अनेक गोष्टीवर अवलंबुन असतो. रक्तदाब हा कोणत्याही वयात वाढु शकतो. परंतु बहुधा वयाच्या ४० वर्षानंतर वाढलेला आढळतो. रक्तभिसरणात अडथळा निर्माण झाल्यास अगर मुत्रपिंडाचे काही रोग जडल्यास रक्तदाब वाढतो.रक्तदाब वाढल्याची निश्चित लक्षणे नसल्यामुळे बरेच वेळा रक्तदाब वाढल्याचे चटकन लक्षात येत नाही. रक्तदाब वाढला असता डोके दुखणे, निरुत्साही वाढणे, स्मृती कमी होणे, श्वास घेण्यास त्रास होणे इत्यादी लक्षणे साधारणपणे आढळतात. रक्तदाब किती प्रमाणात व किती दिवसापर्यंत वाढलेला आहे, ह्यावर लक्षणे अवलंबुन असतात.

४) **स्थुलता** - फास्टफुड मध्ये असलेल्या तेल व तुपामुळे स्थुलता वाढते शारिरीक श्रम न करणे, टी.व्ही. पाहत असणे व टी.व्ही पाहतच खाणे यामुळे आजारांचे प्रमाण वाढत आहे. फास्टफुड मधुन जास्त कॅलरी मिळाल्यामुळे लठ्ठपणा वाढतो.

५) **पोटाचे विकार** - कोलापेय ॲसिडीक असल्यामुळे पितांना तोंडात आम्लता व जठरात ॲसिडीटी वाढते. ढेकर येवु लागते, पचन बिघडते. मानवी रक्ताची स्थितीतच शरीरातील चयापचयाच्या क्रिया हृदय, किडनी, लिव्हर, फुफ्फुसे यांच्या क्रिया व्यवस्थीत होतात परंतु हे झक वाढली किंवा कमी झाली तर या सर्व क्रिया बिघडतात. कारण मानवी शरीरात रक्ताची झक ६-५ आहे. परिणामी पोटाचे विकार कोला पेयांमध्ये ॲसिडचे प्रमाण इतके जास्त असते की, संशोधन करणाऱ्यांनी उपहासाने असे लिहिले आहे की, ''कोला पेयांचा उपयोग वॉशबेसीन आणि टॉयलेट धुण्यासाठी करावा, त्यातील ॲसिड हे स्वच्छ करतील आपले शरीर म्हणजे वॉश बेसिन किंवा टॉयलेट नव्हे हे कोला पिणाऱ्यांनी लक्षात घ्याव'' तसेच शितपेयात वापरण्यात येणाऱ्या फॉस्फोरीक ॲसिडमुळे आतड्यातील त्वचा खरडली जाऊन जखमा आणि अल्सरचा धोका संभावतो.

६) **कॅन्सर** - कोकाकोला या पेयाचा दुष्पपरिणाम म्हणजे कॅन्सर या पेयाला विशीष्ट रंग येण्यासाठी त्याची सवय व चटक लागावी म्हणून काही खास रसायने वापरली जातात. रिफाईन्ड पदार्थाचा वापर केला जातो. त्यात चोथ्याचा अभाव असतो. जो शरीरासाठी आवश्यक असतो, याच्या अभावी कॅन्सर होतो.

७) **हार्ट ॲटक** - हार्ट ॲटक येणारे मृत्यूचे प्रमाण उत्तर आणि दक्षिण अमेरीका, युरोप येथे वाढलेले आहे. शरीरातील रक्तवाहीण्या हृदयामध्ये रक्त पोहचविण्याचे काम करतात. जेव्हा रक्तवाहिण्या या सदृढ स्थितीत चांगल्या स्थितीत असतात, तेव्हा या रक्तवाहण्याद्वारे प्राणवायू युक्त रक्ताचा प्रवाह शरीरातील सर्व अवयवांना मिळत असतो, परंतू जेव्हा रक्तवाहीण्यांच्या आतील भिंतीवर फॅट्स चरबी साचायला लागतात, तेव्हा या रक्तवाहिण्या कठीण व संकूचित होत जातात व रक्त प्रवाहाला अडथळा निर्माण करतात व कालांतराने रक्त प्रवाहित होणे थांबते. त्यामुळे हृदयाच्या पेशींना रक्त न मिळाल्याने हृदयाच्या स्नायू पेशी मारतात आणि याला कॉरनरी हार्ट डिसीज असे म्हणतात आणि त्याचा शेवट हार्ट अटॅकमध्ये होतो आणि याला कारणीभूत फास्टफुड हे ठरतं.

८) अनेक वेळा डाळीच्या बेसनामध्ये हलक्या प्रतीच्या डाळीच्या पिठाची भेसळ केली जाते. चिचोक्याची भुकटी मिसळून हे पदार्थ तयार केले जातात. याचे घातक परीणाम शरीरावर होतात.

९) तळण्यासाठी जे तेल वापरले जाते, ते भेसळयुक्त, हलक्याप्रतीचे व वारंवार गरम केल्यामुळे ॲक्रलिन सयुंग तयार होते. यामुळे घशाचे विकार होतात.

१०) आवश्यकतेपेक्षा जास्त मिठाच्या वापरामुळे उच्च रक्तदाब, मुत्रपिंडाचे रोग, यकृत विकार, खाज, खरुज, मुरुम, ॲसीडीटी, सुज येणे असे अनेक विकार होतात. चायनीज पदार्थामध्ये मिठ, व्हिनेगाट हे पदार्थ जास्त असतात.

११) साखरेला तर पांढरे विषच म्हटलेले आहे व साखरेशिवाय बेकरी पदार्थ, मिठाई शक्यच नाही. त्यामुळे दातांचे विकार, मधुमेह इत्यादी आजारांना आमंत्रण मिळते.

१२) पदार्थ खुसखुशीत व्हावा व चांगला फुगावा याकरीता सोड्याचा जास्त वापर करतात. त्यामुळे पदार्थातील पौष्टीक घटक नष्ट होतात. हा प्रकार अत्यंत घातक असून स्वास्थ्यासाठी हानीकारक आहे.

१३) सर्व बेकरीच्या पदार्थात मैदा हा प्रमुख घटक आहे. कोणत्याही प्रकारचे तंतूमय पदार्थ नसल्यामुळे पचायला जड आहे. त्यामुळे पचनक्रिया बिघडुन अनेक प्रकारचे आजार होवू शकतात. मैदा शरीरात चिकटा निर्माण करतो. त्यामुळे गॅसेस व बध्दकोष्टता निर्माण होते.

१४) **सर्वात घातक शितपेय** - यात अनेक विषारी घटक असतात. कोकोकोला, पेप्सी सारख्या बाटलीबंध शितपेयात किटकनाशकांचा वापर होत आहे. यामध्ये डिडीटी, मॅलेथियान सारखे भयंकर किटकनाशकांमुळे मेंदुतील लहरीत अडथळे निर्माण होतात. सर्वच सॉफ्ट ड्रिंकमध्ये उष्मांक जास्त प्रमाणात असतात व त्यात कोणत्याही प्रकारचे पोषक घटक नसतात. आहाराबाबत होणाऱ्या सर्वच संशोधनास मानवाला फास्टफुड, शितपेय हे किती घातक आहेत, हे प्रत्येक वेळी निदर्शनास आणून दिलेले आहे.

अमेरीका जनरल फॉर पब्लीक हेल्थ मार्च २००९ च्या अंकात म्हटले की, अमेरीकेतील ज्या शाळांच्या जवळ फास्टफुड रेस्टॉरंट आहे, तिथली मुले लठ्ठ असण्याचे प्रमाण जास्त आहे. हिच परिस्थितीत भारतात आहे. स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी आज शारिरीक व मानसिक ओढाताण होत आहे. ह्या अवासत्व ताणाचा परिणाम अन्नग्रहण क्षमतेवर होतो. तसेच घाईघाईने खाणे, उभ्याने खाणे, जेवतांना टीव्ही पाहणे, कॉम्प्युटवर गेम खेळणे व फोनवर बोलणे ह्यामध्ये आहारात काय व किती प्रमाणात घेतले पाहिजे? शरीराच्या पोषण विषय आवश्यकता, पोषक घटक त्यांची प्राप्तीस्थाने ह्यांचा सविस्तर विचार करायला आज आपल्याकडे वेळ नाहीये.पाश्चात्य देशात नुकत्याच झालेल्या एका संशोधनानुसार आज धावपळीच्या वेळापत्रकात फास्टफुड चे पॅकींग काढुन खाणे, ह्याकरीता वेळ नसल्याने किंबहुना फास्टफुड खाण्याचा मोह न आवरल्याने लोकांना अन्नासोबतच कागद खाता येईल असा कागद शास्त्राज्ञांनी बनविले आहे व आज त्याचा सर्रासपणे वापर होत आहे. आज मनुष्य खाण्यासाठी जगतो की जगण्यासाठी खातो हा मोठा प्रश्न आहे.

आज संपूर्ण जगाचा विचार करता हे कुठेतरी थांबणे आवश्यक आहे, असे वाटते ह्याकरीता प्रथम आपल्या जिवनशैलीत बदल घडुन आणवा लागेल व त्यासोबत आहारशैली बदलावी लागेल तरच आपण आरोग्य संपन्न प्रकृती प्राप्त करु शकतो. ह्याकरीता आज फास्टफुडच्या दुष्पपरिणामांची माहिती जनतेला करुन देणे आवश्यक आहे. तरच आहारशैलीत बदल घडवुन आणणे शक्य होईल.

निष्कर्ष :-

आजच्या आधुनिक धकाधकीच्या जीवनात कामाचा ताण, वेळेचा अभाव यामुळे भुक भागविण्यासाठी फास्टफुडचा वापर वाढत आहे. चविष्ट, चटपटीत असते तसेच फास्टफुड सोईचे सहज उपलब्ध होते, परंतु सततच्या उपयोगाने त्याचे शरीरावर वाईट परिणाम होत आहे. हृदयविकार, लठ्ठपणा, मधूमेह, कॅन्सर, चिडचीड, हेकेखोर, रक्तदाब, ॲसिडीटी अशा आजाराचे प्रमाण वाढत आहे, म्हणून प्रत्येकाने फास्टफुडचा अतिरेक न करता समतोल पौष्टीक आहाराचे महत्व जाणून घेतल्यास निरोगी आयुष्य जगण्यास मदत होईल.

आयुर्वेदशास्त्रात तसेच गीतेत अन्न आणि आरोग्य यांचा सहसंबंध जोडलेला दिसतो. सत्व, रज, तम, गूण आहारावर निर्भर आहेत असे देखील आपण पौराणिक ग्रंथामध्ये वाचतो. आहारात नियमाच्या माध्यमातुन सुदृढ आरोग्य राखणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. एकुणच व्यक्तीच्या जीवनाचा विचार करत असतांना उत्तम स्वास्थ असणं अतिशय गरजेचे आहे, आणि व्यक्तीच्या स्वास्थ्याचा विचार करतांना फक्त शारिरीक स्वास्थ्याचा विचार करुन पुरेसे ठरत नाही, तर मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्याने त्याच्या मानसीक आणि सामाजिक स्वास्थ्याला, शारीरीक स्वास्थ्यामुळे महत्व दिल्या जाते, असे मला वाटते. म्हणून मानवाची सर्वांगिण प्रगती ही सुदृढ आरोग्यावरच अवलंबुन असते. आजच्या धावपळीच्या युगात या सर्व गोष्टीकडे दुर्लक्ष होवून 'फास्टफुड' सारख्या खाद्य पदार्थाकडे मनुष्य आकर्षित होत आहे. परिणामतः अनेक समस्या निर्माण होवून मानवी स्वास्थ धोक्यात येत आहे. फास्टफुड एखादे वेळेस बदल म्हणून किंवा अधुन मधुन आवड म्हणून खावू शकता. पण शरीराला त्याची सवय होणे योग्य नव्हे, त्यामुळे ह्या सर्व गोष्टी लक्षात घेवुन आपला आहार समतोल पौष्टीक असावा जेणेकरुन त्याचा आपल्या स्वास्थावर व एकुणच मानवी जीवनावर चांगला परिणाम व्हावा, यासाठी 'फास्टफुड' जाहिरातीच्या माध्यमातुन किंवा इतर माध्यमातुन होणारा प्रचार, प्रसार टाळावा आणि शाळा महाविद्यालये, दवाखाने, प्रौढ शिक्षण वर्ग, महिला मंडळे, आरोग्य केंद्र यांच्या माध्यमातुन आहार शिक्षण देण्यात यावे. त्याचप्रमाणे दुरचित्रवाणी, वर्तमानपत्रे, मासीक या माध्यमातुन सतत पोषक, पोषण विषयक शिक्षण व आहाराविषयी घेण्यात येणारी काळजी याचे वारंवार माहिती द्यायला पाहिजे. आपण ही फास्टफुड आकर्षक, चवदार असले तरी टाळावित कारण ते शरीरास पोषक नसुन हानिकारक आहे, हे निश्चितच.

आहारशास्त्राची सखोल माहिती असणे आजची आवश्यकता आहे. कारण निरोगी जिवनासाठी आरोग्य निरोगी असणे आवश्यक आहे. शिक्षणविस्ताराबरोबर जिवनशैलीत बदल झालेला असला तरी आहाराशैली मात्र आहार ज्ञानावर आधारीत असणे आवश्यक आहे तरच भारत आरोग्य संपन्न होवू शकेल व सुदृढ शरीर संपदा हीच मानवाची खरी संपत्ती होय आरोग्य हिच खरी धनसंपदा होय.

संदर्भसूची :-

१) इंदिरा चक्रवती : भारतीय आहार, स्टलिंग पब्लिशर्स, प्रा.लि. नवी दिल्ली.
२) पोषण आणि आहार : प्रा. शोभा वाघमारे (नाईक), विद्या प्रकाशन, नागपुर प्रथम आवृत्ती
३) अन्नाविषयी सारे काही : वसुमती धरु, रोहन प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २००९
४) पोषण व आहार : इंदिरा खडसे, हिमालय पब्लिकेशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००८
५) पोषण व स्वास्थ्य डॉ. मिनाक्षी तारणेकर
६) पोषण आणि आहारतज्ञ : त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे
७) बाहेर खातांना...... जरा जपून : डॉ. शिल्पा जोशी, लोकसत्ता २३ डिसेंबर २०१२
८) आहारात दडलेय सुंदर त्वचेचे रहस्य : हिंदुस्थान, शुक्रवार दि. २९ जून २०१२
९) आपण सारे करोडपती : डॉ. विनोद गुजराथी, सकाळ, गुरुवार दि. १० जून २०१०
१०) कमावती आई आणि स्थुल मुले. : हिंदुस्थान दि. १८ जुन २०१०
११) डॉ. बालाजी तांबे : समज-गैरसमज, शुक्रवार दि. ५ सप्टेंबर २०१०
१२) फास्टफुड नको रे बाबा : बालमित्र, सकाळ
१३) डॉ. बालाजी तांबे : कुपोषण आणि लठ्ठपणा, फॅमिली डॉक्टर, सकाळ
१४) कावरे मा. : लठ्ठपणा एक अभिशाप, लोकमत सखी

दलितांच्या बौद्ध धर्म स्विकाराची पार्श्वभूमी

प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के,सहयोगीप्राध्यापक,शासकीयविदर्भज्ञानविज्ञानसंस्था,अमरावती

सामाजिक, धार्मिक समतेबरोबरच अस्पृश्याने जीवन जगण्यासाठी अस्पृश्य समाजाची चळवळ विसाव्या शतकपासून सुरू झाली होती. रामटेकच्या अंबाळा तलावाचा प्रश्न, महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह, अमरावतीचा अंबोदवी मंदिर सत्याग्रह, नाशिकचे काळाराम मंदिर सत्याग्रह, पर्वती मंदिर सत्याग्रह, पुणे बरोबरच दलित चळवळीला गतीशील करणाऱ्या विविध घटना व घडामोडी घडत गेल्या. सत्याग्रह व सामाजिक चळवळीने दलित समाजाला नवी दिशा प्राप्त झाली. परंतु दलितांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याच्या चळवळीकडे सनातनी मंडळींचा दृष्टीकोन बदलला नाही. उलट काळाराम मंदिर व महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह, पर्वती मंदिर प्रवेश आंदेलनाने सनातनी हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीकोन बदलणे अशक्य आहे असेच वाटू लागले.हिंदु सनातनी मंडळी सामाजिक सुधारणा विरोध करू लागल्यामुळे त्यांची मनधरणी करणाऱ्या अस्पृश्य वर्गानेआपले सामर्थ्य विनाकारण खर्ची करू नये. यापुढे आत्मसन्मानाने जगायचे असेल तर हिंदू धर्माच्या त्यागाचा मार्ग हाच उपाय आहे अशी मनोभूमिका तयार होऊ लागली. 13 ऑक्टोंबर 1935 रोजी येवले, जि. नाशिक येथे 'मुंबई इलाखा दलित परिषदेचे' अधिवेशन संपन्न झाले. या अधिवेशनामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्म त्यागाची घोषणा केली होती. त्या घोषणेमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू धर्म सोडून नवीन धर्म स्विकारणार हे स्पष्ट झाले होते. पश्चिम विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील पातुर्डा येथे 29 मे 1929 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या परिषदेमध्ये धर्मांतरण करण्याच्या ठरावावर उहापोह झाला होता.[1] म्हणजे धर्मांतराची पार्श्वभूमी पश्चिम विदर्भात तयार झाली होती. 1935 पूर्वी धर्मत्यागाचे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनात होते असे दिसून येते. धर्मांतराची घोषणा केल्यानंतर संभाव्य धर्मांतराची भूमिका जनतेला स्पष्ट करून सांगण्याबरोबरच धर्मांतरणासंदर्भात जनतेचा कौल जाणून घेण्यासाठी मुंबईला नायगाव भागात 30 मे, 02 जनू 1936 या चार दिवस परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. या परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ऐतिहासिक भाषण केले. हे भाषण 'मुक्तीकोणपथे?' या नावाने ओळखले जाते. या भाषणामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी संभावित धर्मांतराची मनोभूमिका स्पष्ट केली. हिंदू धर्माची तत्त्वे इतकी उच्च आहेत पण अस्पृश्यांच्या प्रती त्यांचा व्यवहार इतका नीच आहे की, त्या धर्मात राहून आमची उन्नती होईल की नाही असा प्रश्न सहजरीत्या उद्‌भवतो.[2] म्हणून अस्पृश्यांना अस्पृश्यतेच्या शृखलेतून मुक्ती पाहिजे असेल तर धर्मांतराशिवाय तरणोपाय नाही हे त्यांनी जनतेला सांगितले व संभावित धर्मांतरास सिद्ध राहण्याचे आवाहन केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा करण्यापूर्वी व धर्मांतराच्या घोषणेनंतरही अस्पृश्य समाजाने धर्मांतर केल्याचे दिसून येते. विशेषतः ख्रिश्चन मिशनरी अस्पृश्य जातीतील महार जातीला ख्रिश्चन धर्म स्वीकारण्यासाठी प्रयत्न करीत असत. विविध ठिकाणी महार जातीतील अनेकांना ख्रिश्चन धर्म स्विकारल्याचे दिसून येते. विशेषतः महार जातीतील 'सोमस' या पोट जातीचे प्रमाण जास्त दिसून येते. पश्चिम विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर, अचलपूर, अकोला जिल्ह्यातील वाशिम, अकोट, मंगरूळपीर इत्यादी भागातील महार जातीतील लोकांनी ख्रिश्चन धर्म स्विकारल्याचे दिसून येते. धर्मांतरानंतर ख्रिश्चनांना पुन्हा हिंदु धर्मात घेण्याचा प्रयत्न गणेश आकाजी गवई यांनी केल्याचे दिसून येते. पश्चिम विदर्भात आजही ख्रिश्चन धर्मांतरीत महार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.ख्रिश्न धर्माप्रमाणे मुस्लिम धर्माचा स्विकारही अस्पृश्य जातीने केल्याचे दिसून येते. पश्चिम विदर्भातील जळगांव जामोद, जि.बुलढाणा येथील महार समाजाने आपण मुस्लीम धर्म स्विकारणार असल्याचे जाहीर केले होते व यातील काही जणांनी मुस्लीम धर्माचा स्विकार केला होता. अस्पृश्य समाजाने ख्रिश्चन व मुस्लीम धर्मात केलेला प्रवेश पाहता अस्पश्यांसाठी धर्मांतर हे नव्हे नव्हते. परंतु ख्रिश्चन व मुस्लीम धर्मात अस्पृश्यांनी केलेले हे धर्मांतरण मर्यादीत स्वरूपाचे होते. धर्मांतर करण्यामागे उद्देश स्पष्ट नव्हते. तात्वीक भूमिकेचा अभाव होता. फार थोड्या लोकांनी स्वाभीमानी जीवन जगण्यासाठी धर्मांतर केले तर बऱ्याच जणांनी आर्थिक व अनुषंगीक लाभ प्राप्त करून घेण्यासाठी धर्मांतरण केले. धर्मांतराचे स्वरूप वैयक्तिक अथवा काही कुटुंबापुरते मर्यादीत होते. मोठ्या जनसमुहाला एकत्रितरित्या धर्मांतरीत करण्याचा प्रयत्न झाला नाही. अथवा तसे यश प्राप्त झाले नाही.

विविध धर्माचा अभ्यास :-डॉ. आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा केली परंतु आपण कोणत्या धर्माचा स्वीकार करणार आहोत हे स्पष्ट केले नव्हते. तसेच धर्मांतर केव्हा करणार आहोत हेही स्पष्ट केले नव्हते. धर्मांतराच्या घोषणेनंतर हिंदूधर्मीयांचा दृष्टीकोन बदल होतो काय? याचेही ते वाट पाहत होते. हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीकोनात बदलण्याची चिन्हे न दिसल्यामुळे अखिल भारतीय अस्पृश्यांनी एकत्रित व एकाच धर्मात प्रवेश करावा अशी त्यांची योजना होती. अखिल भारतीय अस्पृश्यांच्या धर्मांतरासाठी संभावीत धर्म म्हणून मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख आणि बौद्ध हे प्रमुख होते. या धर्माचा धार्मिक तत्वज्ञानाचे अध्ययन डॉ. आंबेडकर करीत होते.[३] संभावित धर्मांतरसाठी वरील धर्माच्या तत्त्वाचा अभ्यास करून परिपूर्ण धर्मात अस्पृश्यांनी प्रवेश करावा असे त्यांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी वरील धर्माच्या अभ्यासाला सुरूवात केली.

शिख धर्माचा अभ्यास:-धर्मांतराच्या घोषणेपूर्वीच डॉ. आंबेडकरांचा कल शिख धर्माकडे होता. शिख धर्मात प्रवेश घेण्यासाठी त्यांनी योजना तयार केली होती. मुंबई इलाख्यात खालसा कॉलेज १९३२ मध्ये सुरू करण्यात आले होते. या कॉलेजमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. या सभेचा खर्च गुरूव्दार प्रबंधक समिती, अमृतसर ही करीत होती.[४] धर्मांतराच्या घोषणेनंतर एका महिन्यातच डॉ. आंबेकरांना गुरूनानक जयंतीनिमित्त मुंबईतील शिखांनी निमंत्रण दिले तसेच १९३६ मध्ये पुण्यातील शिख समाजापुढे डॉ. आंबेडकरांनी भाषण दिले.[५] त्यानंतर १३ व १४ एप्रिल १९३६ रोजी पंजाबात अमृतसर येथे भरणाऱ्या शिख मिशनरी परिषदेला गेले होते. जेथे भारतातील विविध प्रांतातून आलेल्या ५० अस्पृश्यांनी शिख धर्माचा स्विकार केला होता. डॉ. आंबेडकरांनी आपला मुलगा यशवंत व पुतण्या मुकुंदा यांना अमृतसर येथील गुरूव्दारामध्ये पाठविले होते. तेथे ते दोन महिने होते.[६] शिख धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी दि. १८/९/१९३६ साली आपल्या १६ अनुयायांची एक तुकडी अमृतसरला पाठविली होती. त्यापैकी १३ जणांनी शिख धर्माचा स्विकार केला होता.[७] डॉ. आंबेडकर शिख धर्माचा स्विकार करणार हे दिसू लागल्याने पंजाबातील अस्पृश्यांनी शिख धर्म स्विकारण्यास सुरूवात केली.[८] परंतु महाराष्ट्र शिख धर्मात गेलेल्या १३ जणांचे म्हणावे तसे स्वागत झाले नाही. शंकरराव बर्वे हा शिख धर्माचा स्विकार करून अमरसिंग झाला होता व तो धर्मप्रसाराचे काम करू लागला. ज्या १६ लोकांना धर्मप्रचारक म्हणून नेमण्यात आले होते त्यांना दरमहा ४५ रूपये पगार देण्याचे डॉ. आंबेडकरांनी कबूल केले होते. हे धर्माचा प्रसार करण्याकरिता गावोगावी फिरत असत. पुढे हळूहळू आपले प्रचारातून अंग काढून घेतले.[९]

डॉ. आंबेडकरांनी मुस्लीम अथवा ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार करण्याऐवजी भारताच्या मातीतील शिख धर्माचा स्विकार करावा यासाठी हिंदू महासभेचे डॉ. मुंजे यांनीही प्रयत्न सुरू केले होते. यासाठी डॉ. मुंजे यांनी १९३६ ला मुंबईत डॉ. आंबेडकरांशी चर्चा केली. यात पुणे करारामुळे अस्पृश्यांना मिळणाऱ्या सवलतींचाही प्रामुख्याने विचार करण्यात आला होता. या विचारातून पुढील योजना तयार करण्यात आली.

१.अस्पृश्यांनी मुसलमान अगर ख्रिस्ती धर्म न स्विकारता शिख धर्म स्विकाराव व शिख धर्म स्विकारणाऱ्याला हिंदू महासभा पाठींबा देईल.

२.नवशिखांची नोंद अनुसूचित जातीमध्ये करावी.

३.पुणे कराराप्रमाणे जे राजकीय हक्क अस्पृश्यांना देण्यात आलेले आहे ते नवशिखांनी सार्वजनिक निवडणूकीत भाग घेऊन मिळवावेत.[१०]

वरील योजना डॉ. आंबेडकरांनी स्विकारली व आपले लेखी निवेदन सादर केले. या निवेदनात त्यांनी शिख धर्मापेक्षा अस्पृश्य लोक हिंदू संस्कृतीच्या कक्षेतून दूर जाणार नाहीत म्हणून शिख धर्माचा स्विकार अस्पृश्यांनी केला तर तो परिणामी हिंदूना हितावह होणार आहे. अशी भूमिका होती. शिख धर्म स्विकारला श्री शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांनीही सम्मती दिली होती. डॉ. मुंजेंनी याबाबत दलित नेते एम.सी.राजा यांच्याशी याबाबत पत्रव्यवहार केला होता. राजा यांनी विरोध दर्शविला होता.[११] डॉ. आंबेडकरांचा शिख धर्माकडे असलेला कल हळूहळू कमी होऊ लागला. शिख धर्मामध्ये जातीभेद आहेत. शिख हे जातीभेद व अस्पृश्यता पाळतात हे पंजाबातील दलित पुढारी किसनसिंग यांनी डॉ. आंबेडकरांना अनावृत्त पत्र लिहून कळविले होते. त्यात अस्पृश्यांनी शिख धर्म स्विकारला तरी त्यांची अस्पृश्य शिख म्हणून ओळख राहील हे स्पष्ट केले होते. तसेच शिखातही महजबी नावाने ओळखलेल्या शिखांशी इतर शिख लोक रोटी-बेटी व्यवहार करीत नाही हे स्पष्ट केले होते.[१२] याशिवाय इतर बाबींचाही बाबासाहेबांनी विचार केला. शिख समाज हा

भारतभर नव्हता. तसेच शिख धर्मात धार्मिक कडवटपणा जास्त होता. शिख अल्पसंख्यांक असल्यामुळे राजकीयदृष्ट्या शिख धर्मांतरामुळे फायदा होणार नव्हता कारण पंजाब वगळता इतर राज्यात शिखांना स्वतंत्र मतदार संघ वा राखीव जागा नव्हत्या. परिणामी १९३७ पासून डॉ. आंबेडकरांनी शिख धर्माचा नाद सोडून दिला.

मुस्लीम धर्म :-संभावित धर्मांतरासाठी मुस्लिम धर्माचाही विचार डॉ. आंबेडकर फार पूर्वीपासून करीत होते. जळगांव येथील महार समाजाने हिंदूंच्या अत्याचारा कंटाळून मुस्लिम धर्मात प्रवेश केला होता. त्या धर्मांतराचे २१ जून १९२९ 'बहिष्कृत भारत' या मासिकात कौतुल केले होते.[१३] तसेच पश्चिम विदर्भातील पातुर्डा येथे झालेल्या परिषदेमध्ये डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होते. या परिषदेमध्ये अस्पृश्यांनी इस्लाम धर्माचा स्विकार करावा असा ठराव पास केला होता.[१४] अकोला, यवतमाळ येथे दर आठवड्याला थोडेफार महार मुसलमान होत होते. बहिष्कृत भारतामध्ये अस्पृश्यांनी मुस्लिम धर्म स्विकारावा अशा आशयाची आलेली पत्रे पब्लिश केली जात. १२ जूलै १९२९ च्या बहिष्कृत भारतमधील लेखामध्ये जळगांवच्या अस्पृशांनी केल्याप्रमाणे सर्व अस्पृश्यांनी मुस्लिम धर्मात प्रवेश करावा असे म्हटले होते तर १६ ऑगस्ट १९२९ च्या अंकात 'स्पृश्यांच्या जुलुमामुळे मुस्लिम अस्पृश्य होणार' ह्या मथळ्याखाली लेख प्रसिद्ध झाला होता.[१५] इ.स. १९३० मध्ये नाशिकच्या 'मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात' यश मिळत नसल्याचे पाहून ५० अस्पृश्यांनी मुसलमान होण्याची धमकी दिली होती. त्यातील सात जणांनी मुस्लिम धर्माचा स्विकार केला याच कारणावरून एका ब्राह्मणाने मुस्लिम धर्मात प्रवेश के.[१६] त्यावेळी अस्पृश्यांचे धर्मातर म्हणजे मुस्लिम धर्मात जाणे हे समिकरण रूढ झाले होते.[१७] मुस्लिम समाज व पुढारी अस्पृश्यांप्रती सहानुभूती बाळगून होते हे गोलमेज परिषदेत व काळाराम मंदिर सत्याग्रह आंदोलनामध्ये मुस्लिम पुढाऱ्यांनी सहकार्य केल्याने दिसून येते.धर्मांतराच्या घोषणेनंतर डॉ. आंबेडकरांनी मुस्लिम धर्म स्विकारावा यासाठी मुस्लिम पुढाऱ्यांनी प्रयत्न सुरू केले. मुंबईतील 'अंजूमन तवलीगुल इस्लाम' या संस्थेमार्फत डॉ. आंबेडकरांना चहा पार्टी देण्यात आली. ४ मार्च १९३९ रोजी मुंबईत मुसलमानांच्या सभेत आगाखान यांनी डॉ. आंबेडकरांना मुस्लिम धर्मात येण्याचे जाहीर निमंत्रण देऊन मुस्लिम धर्मात त्यांचे स्वागत केले होते. बॅ. के. एल. गौवा यांनी तार करून डॉ. आंबेडकरांना कळविले की, संपूर्ण राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक हक्काची हमी देऊन स्वागत आणि सन्मान करण्यास तयार आहोत असे सांगितले. यावेळेचा जगातील सर्वात श्रीमंत असलेल्या हैद्राबादच्या निजामाने ४० ते ५० कोटी रूपये देण्याचे आमिष दिले होते.[१८] डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कोट्यावधी बांधवांसह मुस्लिमधर्मात यावे यासाठी भावनिक आवाहनाबरोबर आर्थिक पाठबळ दिले जाऊ लागले होते हे वरील घटनेवरून दिसून येते.मुस्लिम धर्माचा विचार डॉ. आंबेडकरांच्या मनात असला तरी मुस्लिम धर्माविषयी त्यांच्या मनात सातत्याने चिंतन सुरू होते. पण त्यांचा कल मात्र मुस्लिम धर्माकडे नव्हता हे त्यांनी लंडनहून श्री सुबेदार सावतकर यांना लिहिलेल्या पत्रावरून स्पष्ट होते. त्या पत्रात ते म्हणतत, धर्मांतराविषयी माझे व गवई यांचे दोन-चार वेळा संभाषण झाले. त्यात मी त्यांना दोन गोष्टी निश्चयाने सांगितल्या. पहिली ही की, मी स्वतः हिंदू धर्मात राहणार नाही आणि दुसरी गोष्ट मुसलमान होणार नाही.[१९] डॉ. आंबेडकरांची मुस्लिम धर्म स्विकारण्याची तयारी नव्हती हे स्पष्ट होते. इस्लाम धर्मात सामाजिक सुधारणेला व बुद्धीवादाला विरोध असल्यामुळे सामाजिक सुधारणेचे व बुद्धीवादाचे कट्टर समर्थक डॉ. आंबेडकर हा धर्म स्विकारणे शक्य नव्हते. तसेच धर्मांतर करताना अस्पृश्य वर्गाचे भारतीय समाज व संस्कृतीची असलेली नाळ त्यांना तुटू द्यायची नव्हती. स्वतःबरोबर तमाम अस्पृश्यांची धार्मिक अस्मिता सिद्ध करून दाखवितांना राष्ट्रीय व राजकीय एकात्मतेशी तडजोड न करण्याचा प्रयत्न होता. मुस्लिम धर्म स्विकारल्याने वरील उद्दीष्टे साधने अशक्य वाटत असल्याने डॉ. आंबेकडरांनी मुस्मिल धर्म स्विकारण्याचा नाद सोडून दिला.

ख्रिश्चन धर्माचा अभ्यास व चिंतन :-अस्पृश्यांनी आपल्या धर्मात यावे यासाठी प्रथम व जाहीर चळवळ ख्रिस्ती लोकांनी केली. लंडनमध्ये गोडफ्रे या धर्मप्रचारकाने निधी गोळा करून 'द अनटचेबल कास्ट' ही पुस्तीका १९३६ मध्ये प्रसिद्ध केली. ख्रिस्ती लोकांनी जातीभेद आणि अस्पृश्यता नष्ट केल्यास डॉ. आंबेडकर ख्रिस्ती धर्म स्विकारतील असा आशावाद या पुस्तकात व्यक्त करण्यात आला होता.[२०] १८ जानेवारी १९२९ च्या बहिष्कृत भारतामध्ये श्री प्र. बा. उबाळे या ख्रिश्चन धर्मप्रसारकाने ख्रिस्तजयंतीनिमित्त लेख पाठविला होता. या लेखात डॉ. आंबेडकरांना ख्रिस्त धर्मात येण्याचे आवहन केले होते.[२१] या लेखा उत्तर देतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, अस्पृश्यांच्या चळवळीचा मुख्य हेतु मोक्ष, पापमुक्ती किंवा ईश्वप्राप्ती नसून सामाजिक समता प्राप्त करणे हा होय. ख्रिश्चन धर्माने हा हेतु साध्य होण्यासारखा नाही. हिंदू धर्मात राहून त्यांना या गोष्टी साध्य होतात. ख्रिस्त झालेल्या लोकातही ब्राह्मण ख्रिस्ती, मराठी ख्रिस्ती असा भेदभाव आहेतच.[२२] ख्रिश्चन धर्माचा विचार त्यांनी फार पूर्वी त्यागलेला दिसून येते. यामागे अनेक कारणे त्यांना दिसून आली. ख्रिश्चन धर्मसुधारक अस्पृश्यांसाठी सामाजिक, शैक्षणिक उपक्रम हाती घेत. त्यामुळे ख्रिश्चन धर्माविषयी डॉ. आंबेडकरांना सहानुभूती होती मात्र राज्यकर्त्यांचा धर्म असल्यामुळे परकीय राजवटीला बळ मिळण्याची भिती वाटत असल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी ख्रिश्चन धर्माकडे पाठ फिरविली. तसेच सायमन कमिशनपुढे साक्ष देतांना डॉ. आंबेडकरांनी ख्रिश्चन धर्मात असलेली विषमता व ख्रिश्न अस्पृश्यांना देत असलेली वागणूक यांची माहिती दिली होती.[२३] ख्रिश्चन धर्मातील अस्पृश्य अन्यायाविरूद्ध चळवळ करीत नाहीत कारण त्यांच्यात जात्याच अन्यायाविरू संघर्ष करण्याची भावना मरून जाते. अस्पृश्यांना तेथे नेतृत्त्व मिळत नाही. धर्मांतरीत ख्रिश्चनांची तशी मनोवृत्ती बनते. ख्रिश्चनांची शिकवणूक सामाजिक शास्त्राविरूद्ध आहे. ख्रिश्चन धर्मान जातीभ ेद नष्ट केला असता तर आम्ही त्या धर्माकडे वळलेलो असतो असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.[२४] ख्रिस्ती धर्माचा त्यांनी नाद तेव्हाच सोडला हे स्पष्ट होते.शीख, मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्मीयांनी आपलाच धर्म स्विकारावा म्हणून बाबासाहेबांचे मन वळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला होता. त्याकरिता त्यांना आर्थिक मदत आणि भौतिक साधन सामुग्रीची प्रलोभने देऊ केली. भौतिक साधन संपत्ती प्राप्त करणे हा त्यांचा हेतु नव्हता. त्यांनी कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता अस्पृश्यांची सर्वांगिण उन्नती साधणारा व त्यांना आत्मसन्मान देणारा धर्म हवा होता.

बौद्ध धर्माचा अभ्यास व चिंतन :-डॉ. आंबेडकरांच्या शालेय जीवनात त्यांना गुरूवर्य केळूस्कर सरांनी 'बुद्धाचे चरित्र' भेट दिले होते. तेव्हापासून त्यांना बुद्धाचे व बौद्ध धर्माविषयी जिज्ञासा निर्माण झाली असावी.[२५] धर्मांतराच्या अनुषंगाने पुन्हा त्यांनी बौद्ध धर्माच्या अध्ययनाला सुरूवात केली. धर्मांतराच्या घोषणेनंतर शिख धर्माकडे डॉ. आंबेडकरांचा कल होता. परंतु १९३७ पासून मात्र ते बौद्ध धर्माकडे आकर्षित होऊ लागल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. डॉ. आंबेडकराव बौद्ध धर्माचा प्रभाव होता हे पुढील कारणांवरून स्पष्ट होते. १९३४ साली त्यांनी आपल्या नुतन बंगल्याचे नाव 'राजगृह' ठेवले. १९४१ साली आपल्या अनुयायांना बुद्धजयंती साजरी करण्याचे आवाहन केले हेते.[२६] १९४५ साली मुंबई येथे महाविद्यालय सुरू केले. त्या महाविद्यालयाचे नाव 'सिद्धार्थ महाविद्यालय' असे ठवेले. सिद्धार्थ हे बुद्धांचे आदिचे नाव होते. १९४८ साली श्रीलंकेत बौद्ध धर्मावरील आयोजित चर्चासत्रात डॉ. आंबेडकरांनी सहभाग घेतला होता. १९५० साली औरंगाबाद येथे दुसरे महाविद्यालय सुरू करण्यात आले, त्याचे नाव 'मिलींद महाविद्यालय' ठेवण्यात आले. मिलींद हा मुळचा ग्रीक राजा त्याने बौद्ध धर्माचा स्विकारा करून बौद्ध धर्म वाढविला होता. या कॉलेजच्या परिसरातील बागेला 'नागसेन वन' हे नाव देण्यात आले. नागसेन हा प्राचीन बौद्ध पंडित होता. भारतीय राज्यघटना निर्माण करीत असताना त्याच्यावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. सम्राट अशोकाच्या सिंहाचा स्तंभ राजमुद्रा म्हणून स्विकारणे, अशोक चक्राचा राष्ट्रीय ध्वजात समावेश करणे इत्यादी घटना त्यांच्यावरील बौद्ध धर्माचा प्रभाव दर्शवितो. बौद्ध धर्माचे सखोल ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पाली भाषा अवगत केली. बौद्ध धर्माचा पुर्वप्रसार करण्यासाठी 'भारतीय बौद्ध जनसंघ' ही संस्था १९५० मध्येच स्थापन केली. ते स्वतः या सभेचे अध्यक्ष होते. या सभेने 'बौद्ध उपासना पाठ' हे पुस्तक १९५१ मध्ये प्रसिद्ध केले होते. भारतीय बौद्ध जनसंघाचे रूपांतर १९५४ मध्ये 'बौद्ध महासंघ' झाले. बौद्ध धर्माची दीक्षा स्वतः घेणे व इतरांना देणे याबाबत त्यांचे विचारचक्र सुरू झाले होते. बौद्ध धर्माचा स्विकार करण्यापूर्वी सतत २२ ते २३ वर्षे बौद्ध धर्माचे चिंतन व व्यासंग चालू होता. या कालावधीमध्ये डॉ. आंबेडकरांचा कल बौद्ध धर्माकडे वरचेवर झुकू लागला. १९५० सालच्या बुद्ध जयंतीपासून बुद्ध धर्म स्विकारण्याच्या प्रचाराला अप्रत्यक्षरित्या प्रारंभ केला असे दिसून येते.[२८] आपल्या संभावित बौद्ध धर्म प्रवेशाविषयी डॉ. आंबेडकरांनी ६ जून १९५० रोजी कोलंबो येथे स्पष्ट केले की, जगातील सर्व धर्माचा मी अभ्यास केला आहे आणि शेवटी अपरिहार्य निर्णयास मी येऊन पोहोचलो आहे. तो निर्णय हाच की, बौद्ध धर्माशिवाय अस्पृश्यांना दुसरा कोणताही मुळीच मार्ग नाही. फक्त बौद्ध धर्मातच अस्पृश्यता निवारण्याचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हाला समतेचे तत्त्व हवे असेल आर्थिक दास्यातून मुक्तता करावयाची असेल तर बोद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा आश्रय नाही.[२९] त्यामुळे बौद्ध धर्म स्विकारण्याचा त्यांचा मनोदय निश्चित झाला होता हे दिसते.बौद्ध धर्म स्विकारण्यामागे इतर कारणाप्रमाणे बौद्ध धर्माचे मूळ भारतात असणे हेही होते. बौद्ध धर्म भारतीय संस्कृती व परंपरेचा भाग असून या धर्माची जन्मभूमी व कर्मभूमी भारतातच असल्यामुळे धर्माच्या अनुषंगाने राष्ट्रीयत्त्वाची भावना जोपासली जाणार होती. शिवाय बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानामध्ये बुद्धी प्रामाण्यवाद व विज्ञाननिष्ठा होती. त्याच्या जोडील समता स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव होता. अंधश्रद्धा, जन्माधिष्ठीत जातीव्यवस्था यात खितपत पडलेल्या अस्पृश्यांचा उद्धार बौद्ध धर्मात होऊ शकतो हे डॉ. आंबेडकरांचे अभ्यासाअंती मत झाले होते.

डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माची निवड का केली हे सांगतांना एक विचारवंत भगवानदास यांनी खालील मुद्दे सांगितलेले आहेत.

१. बौद्ध धर्म जगातील महान धर्मापैकी एक होता व त्याचे जन्मस्थान भारतात होते.
२. बौद्ध धर्मात समता करूणा, मैत्री, त्याग आणि सेवा यांचे शिक्षण दिले जाते.
३. बौद्ध धर्मात जात-पात, रूढी-परंपरा अंधश्रद्धा नसतानाही बौद्ध धर्मात नैतिकता व सामाजिक उत्तरदायीत्त्वाला महत्त्व दिले आहे.
४. बौद्ध धर्मात इतर धर्माप्रमाणे आत्मा-परमात्मा, चमक्तार, पुनर्जन्म यावर विश्वास नाही तर व्यक्तीला स्वावलंबी बनवून त्याला सामाजिक जबाबदारीचे भान शिकविते.
५. बौद्ध धर्म विज्ञानासी सुसंगत आहे. वैज्ञानिक तथ्यांशी संघर्ष करीत नाही.
६. बौद्ध धर्म स्विकारल्याने उच्च वारसा, उच्च परंपरा आणि संस्कृतीचा घटक होतो व आंतरराष्ट्रीय बौद्ध जनसमुदायाचे घटक बनतो.
७. बौद्ध धर्म ब्राम्हण धर्माचा एकमात्र सर्वोत्कृष्ट पयार्य आहे. पुढील काळात या धर्माला अनेक लोक स्विकारतील.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यापक विचार मंथन करून बौद्ध धर्माची निवड केल्याचे दिसून येते.

डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्विकार करण्याचे निश्चित केले होते तरीही धर्मांतर कार्यास वेळ लागल्याचे दिसून येते. दलित चळवळीचे एक अभ्यासक श्री शेषेराव मोरे यांच्यामते धर्मांतरास वेळ लागण्यास पुढील तीन गोष्टींचा समावेश होतो.

१. जो धर्म स्विकारावयाचा आहे त्या बौद्ध धर्माचे स्वरूप कसे आहे हे दाखविण्यासाठी बौद्ध धर्माची माहिती असलेले ग्रंथ तयार करायचे होते.
२. बौद्ध धर्माचा इतिहास परंपरा समजावून सांगणे व हा बौद्ध धर्म आपला मूळ धर्म आहे हे बिंबविणे आवश्यक होते.
३. बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी व सर्वसंबंधीतांना विश्वासात घेण्यासाठी पुरेसा वेळ हवा होता.[३०]

आपल्यासोबत बौद्ध धर्माचा स्विकार करणाऱ्या आपल्या अनुयायांचे संपूर्ण समाधान व त्याचा उत्कर्ष करणे हेच यामागे मूळ कारण होते हे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची :-

१. मून वसंत, हरि नरके (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-१, प्रकाशक-डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई-२००२., पृ.क्र.१७३-१७४
२. कित्ता, पृ.क्र.१५-१६
३. खैरमोडे चा.भ., डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर चरित्र खंड-६ वा, १९९८, सुगावा प्रकाशन, पृ.क्र.४२.
४. कित्ता, पृ.क्र.४२
५. मोरे शेषराव, डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास, राजहंस प्रकाशन, १९७२, पृ.क्र.१५६
६. किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८४, पृ.२७७
७. फडके, य. दि., आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ.१५३
८. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१५९
९. गेडाम टी. जी., डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतरण, २००६, पृ.२३७
१०. कित्ता, पृ.२५५
११. कित्ता, पृ.२३८
१२. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१६०
१३. बहिष्कृत भारत दि. २१ जून१९२९
१४. मून वसंत, हरि नरके (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-३, प्रकाशक-डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई-२००२., पृ.क्र.१७३-१७४
१५. बहिष्कृत भारत, १६ ऑगस्ट १९२९
१६. फडके, य. दि., उपरोक्त, पृ.२०
१७. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१४२
१८. गेडाम टी. जी., उपरोक्त, पृ.२३८-३९
१९. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१४२
२०. खैरमोडे चा.भ., उपरोक्त, पृ.७९
२१. बहिष्कृत भारत, १८ जानेवारी १९२९
२२. बहिष्कृत भारत, १ फेब्रुवारी १९२९
२३. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१३६-१३८
२४. कित्ता, पृ.१३९
२५. मून वसंत, उपरोक्त, पृ.४६९
२६. पाटणकर, म्हैसकर मनिषा (संपा.), लोकराज्य, २००६, डॉ. आंबेडकरांची धर्मदीक्षा, पृ.२२
२७. गाजरे मा. म.(संपा.) डॉ. आंबेडकरांची भाषणे, खंड-४, पृ.२५७
२८. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१६६
२९. जनता १० जून १९५०
३०. मोरे शेषराव, पृ.१६९.

 ISSN 2277-8063

विदर्भातील वैशिट्यपूर्ण गणेश प्रतिमा

प्रा. डॉ. एन.के. टेंभेकर, सहयोगी प्राध्यापक ,इतिहास विभाग शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था ,अमरावती, ९८९०६९९९४६

सारांश:– विदर्भातील अनेक गणेश मंदिरापैकी अदासा, मेंढा, कळंब, भांदक केळझर, पवनी, रामटेक व नागपूर येथील प्रतिमा मूर्तिशास्त्रीय दृष्टया प्राचीन व ऐतिहासिक दृष्टीने महत्वपूर्ण आहेत. विदर्भात नागपूर जवळील सावनेर तालूक्यातील अदाश्याची प्रतिमा सर्वात प्राचीन समजली जाते. ती वाकाटक कालीन (इ.स.४–५ वे शतक) प्रतिमांशी साधर्म्य सांगते. कळंबच्या गणेशाचा महाराष्ट्रातील २१ गणेश स्थानांमध्ये अंतर्भाव होतो. भांदकच्या वरदविनायकाची स्थापना गृत्समद ऋषीने केली अशी आख्यायिका आहे. तर मेंढा गणेशात(भंडारा) भृशुण्डी ऋषी कठोर तपश्चर्येनंतर गणेशरूप झाल्याचे दर्शविले आहे. पवनी येथे सर्वतोभद्र पंचानन गणेशाचे रेखाटन आहे. रामटेक येथे १८ भुजा असलेली गणेशाची वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिमा आहे. केळझर येथील प्रतिमेला अंगचा मुकुट नसल्याने ती ही प्रतिमा प्राचीन आहे. तर नागपूरचा टेकडी गणेश जागृत देवस्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. वरील सर्व वैशिष्टयांमुळे ह्या आठही गणेश प्रतिमांचा विदर्भातील अष्टगणेशांमध्ये समावेश केला गेला आहे.

प्रस्तावना :– गणेशभक्ती सर्वत्र असली तरी महाराष्ट्रात ती विशेषत्वाने व विपूल प्रमाणात दिसते. त्यातही विदर्भात श्री गणेश उपासना फार प्रचीन असून गुप्त – वाकाटक (४ थे व ५ वे शतक) काळापासूनच्या गणेश प्रतिमा येथे आढळतात. काही प्रतिमा भोसलेकालीन आहेत नागपूरकर भोसल्यांचे कुलदैवत महादेव असले तरी पेशवाईचे प्रतिबिंब नागपूरमध्ये पडलेले असल्याने व पेशव्यांचे कुलदैवत श्रीगणेश असल्याने अनेक गणेश प्रतिमांची निर्मिती ह्या काळात झाली. ब्रिटीश काळात लोकमान्य टिळकांनी उदात्त व आदर्श उद्देशाने प्रेरीत होऊन श्रीगणेशोत्सव सुरू केला. विदर्भाच्या ११ जिल्हयात प्राचीन मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशा दोन–अडीचशे प्रतिमा सहज असतील. त्यातील ऐतिहासिक दृष्टीने महत्वपूर्ण अशा काही गणेशप्रतिमांची माहिती प्रस्तूत शोधनिबंधतात देण्यात येत आहे.

श्रीक्षेत्र अदासा :– अदासा हे सावनेर तालुक्यातील लहानसे खेडे असून नागपूरच्या उत्तर–पश्चिमेला ३७ कि.मी.अंतरावर आहे. येथे एका टेकडीवर गणपतीचे भव्य व प्राचीन मंदिर वसलेले आहे. प्रवेशद्वार, अंतराळ व गर्भगृह अशा रचनेत हे मंदिर असून हेमाडपंती शैलीतील आहे. काटेकोनी दगडी चीरे एकात एक घट्ट बसविले आहेत. गोंड व भोसले काळात मंदिराचा जिर्णोद्धार झाला असावा.१ देवालयाची भिंत भोसलेकालीन आहे. प्रवेशद्धार भव्य व महिरपी असून उभय बांजुना कोरलेले चषक व दगडाचा पोत यावरून ते गोंड काळात उभारले गेले असावे असे दिसते. अंतराळ १० द ५ फूट आहे. गर्भगृह १२ द १० फूट आहे. गर्भगृहात गणपतीची विशाल व तेजोमय प्रतिमा असून तीची जमिनीवरील उंची ६ मिटर व रूंदी ३ मिटरच्या वर आहे. ती स्वयंम आहे असे मानले जाते. प्रतिमेच्या नाभिखालचा भाग जमिनीखाली गाडला गेला असून कमरेखालचा भाग उजवीकडे झुकलेला असल्याने प्रतिमा नृत्य मुद्रेत असल्यासारखी भासते. प्रतिमा चतुर्भुज असून मस्तकावर मुकुट प्रत्यक्ष कोरलेला नसल्याने प्रतिमेची प्राचीनता स्पष्ट होते.२ देवालयाच्या जंघेवर विशेष शिल्प नाहीत आमलक मात्र वैशिष्टयपूर्ण आहे. भोसले घराण्यातील मंडळी सावनेरच्या जंगलात शिकारीसाठी व अदास्याच्या गणपतीच्या दर्शनासाठी येत असत. त्यासंबधीचा एक उल्लेख १४ डिंसेबर १६८१ च्या पत्रात पुढील प्रमाणे आहे. ''राजे (रघुजी द्वितीय) शिकारीस गेले. दोन प्रहरी हरणे घेऊन आले. छ १६ रोज चतुर्थी, आदाशास श्री गणपती आहे. तेथे चिमाबाई परसोजी भोसले गेले होते.''३ प्रतिमेच्या अजस्त्र स्वरूपारवरूण ती गुप्त वाकाटक कालीन (४ थे–५ वे प्रवेश शतक) असावी असे दिसते. मूर्तीच्या मस्तकावर प्रत्यक्ष मुकुट कोरलेला नाही. अंगचा मुकुट नसलेल्या प्रतिमा प्राचीन ठरतात. १२ व्या–१३ व्या शतकात यादवकाळात हेमाडपंती मंदिराचे बांधकाम करून त्यात वरील प्रतिमेच्या स्थापना केली असावी. पुढे गोंड भोसले काळात ह्या मंदिराचे वैभव वाढतच गेले. आज हे देवास्थान एक जागृत देवस्थान समजले जाते.

श्री. भृशुंड गणेश :– भंडारा जिल्हायाच्या हद्दीतच पूर्वेकडे मेंढा नावाची एक छोटीशी खेडेवजा वसाहत आहे तेथे ही गणेश प्रतिमा आहे. ८ द ८ क्षेत्रफळाच्या चुण्याच्या घुमटीत ती स्थानापन्न असून प्रदक्षिणा घालण्यासाठी जेमतेम एका दर्शनार्थीसाठी जागा आहे. मूर्ती चतुर्भुज असून भालप्रदेशावरील अक्षदा कुंकुमतिलक, मूर्तीची नासिका, गाल, कपाळ, ओठ, मिशा स्पष्ट दिसतात. मुळात ही प्रतिमा मानवाची वाटते. प्रतिमेचा डावा पाय दुमडलेला असून उजवा पाय मुषकारुढ सुखासनात (खाली सोडलेला) आहे. प्रत्यक्ष औष्ठद्धयावरून जरी शुंड फुटलेली दिसत असली तरी तीचे मुळ भुवयांचे मध्ये असावे असे दिसते. वरील प्रतिमेसंदर्भात मुदगल पुराणात भृशुंडाचे असे आख्यान येते की, सुविख्यात गणेश भक्त श्री. मुदगल मुनी धर्मप्रसारार्थ दक्षिणेत जात असतांना मेंढ्या जवळून (भंडारा) वाहात असलेल्या नदीच्या काठी पोहोचले. तेथे त्यांना एका लुटारूने अडवून त्यांच्या जवळील चीज वस्तुंची मागणी केली. त्या झटापटीत मुदगल ऋषींचा स्पर्श त्या लुटारूस होऊन त्याची मती पालटली व ऋषींनी दिलेल्या गणेशमंत्राचा अहोरात्र जाप करून तो लुटारू पूर्ण गणेशमय झाला. परमेश्वर स्वरूपात विलीन झाला. पण तो मुळात मानव असल्याने दाढीमिशा वाढल्याने त्याचा चेहरा तपस्व्याचा झाला. व पुढे भुवयांचे मधून शुंड उगविल्याने तो गणेशरूपात सायुज्य झाला व भृशुण्ड गणेश प्रसिद्ध झाला.४ शिल्पकाराला ऋषितपस्वी व गणेशप्रतिमा असे उभय स्वरूप दाखवायचे असल्याने त्याने वरील शिल्प साकारले. देवालयाच्या घुमटीचे छत हेमाडपंती स्थापत्यशैलीचे असल्याने (काटकोनी, चौकोनी दगडी चिरे एकात एक फसवून निर्माण केलेले स्थापत्य) हे मंदिर स्थापत्य १२ व्या शतकालीत असावे.

कळंबचा चिंतामणी :- विदर्भातील यवतमाळ जिल्हापासून २२ किलोमीटर अंतरावर असलेले कळंब हे ठिकाण येथील गणेशस्थानासाठी प्रसिद्ध आहे. हे मंदिर जमिनीपासून ३५ फूट आत आहे, मंदिरात खाली उतरण्यास ३० पायऱ्या आहेत. मंदिरात प्रवेश करण्यास व बाहेर पडण्यास दोन जिने आहेत. मंदिर स्थापत्यशैलीचा प्रकार कळंब येथे नाही. जिन्याने आपण सरळ गाभाऱ्यातच उतरतो. ३० फूट लांब व २० फूट रूंद अशी ती हौदवजा जागा आहे. त्याला कुंडही म्हणण्याची प्रथा आहे. मंदिर खुप खोलात असल्याने जवळ जाईपर्यंत दिसून येत नाही. गर्भगृहात मध्यगभागी श्री विघ्नहर्त्या चिंतामणीची लंबोदरी प्रतिमा प्रतिष्ठापित असून प्रतिमेच्या उभय बाजूंना स्वतंत्र गाभाऱ्यात शिवपिंड स्थापित आहे. प्रतिमा चतुर्भुज असून साधारणत: ३ फुट उंच आहे. शुंड वाम हस्ताजवळ असून श्रीगणेश डावा पाय दुमडून सुखासनात बसलेले आहेत. मंदिराच्या उभय बाजूंच्या दगडी भिंती चिरेबंदी असून काळ्या वालूका पाषाणाच्या आहेत. बहुदा ही पाताळ गुंफा महापाषाणकालीन असावी व नंतर केंव्हातरी श्री गणेश प्रतिमा या विवरात स्थापन केली गेली असावी. यादव काळात १२ व्या १३ व्या शतकात ह्या मंदिराचा जिर्णोद्धार झाला असावा.५ लोक श्रुतीनुसार ब्रम्हदेवाची कन्या व गौतम ऋषींची पत्नी अहिल्या सौंदर्यवती होती. इंद्राने कपटाने तिच्याशी व्यभिचार केला. ह्याची माहिती होताच गौतम ऋषीच्या शापाने आहिल्या शिळा व इंद्र कुष्ठ रोगी बनला. पुढे अहिल्येचा उद्धार श्री रामाच्या पदस्पर्शाने झाला. तर इंद्राच्या घनघोर तपश्चर्येने श्री. गजानन प्रसन्न झाले व कुंडातील जलप्रक्षालनाने त्याचे कुष्ठ दुर झाले. ते याच कदंब नगरीत घडले अशी आख्यायिका आहे. दर १२ वर्षांनी या कुंडात जलौघ येतो. व तो गंधक मिश्रित असल्याने चर्मरोगास बरा करतो. अशी वंदता आहे.

भांदकचा वरदविनायक :– पूर्व विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेस १६ कि. मी. अंतरावर भांदक उर्फ भद्रावती हे ठिकाण आहे. गावाच्या दक्षिणेस ३ कि. मी. अंतरावर यौवनाश्वाचा महाल नामक हेमाडपंती मंदिराचे भव्य स्थापत्य आहे. या महालाच्या उत्तरेस भिंतीवर एक शिल्लालेख होता. हे मंदिर इ.स.११०४ (संवत ११६०) मधील असून चालुक्य राजा सहावा विक्रमादित्य याच्या काळात त्याच्या कोणी यौवनाश्व नामक अधिकाऱ्याने बांधले असावे.६ त्याच टेकडीवरील या हेमाडपंती मंदीराच्या मागे एका भुयारवजा गृहात श्री वरदविनायकाची अतिभव्य मूर्ती प्रतिष्ठापित आहे. ह्या मूर्तीची स्थापना गृत्समद ऋषीने केली. अशी आख्यायिका आहे. विनायकाची मूर्ती जिमिनीपासून ५ फूट ९ इंच उंच असून मूर्ती चतुर्भुज आहे. सोंड प्रतिमेच्या डावीकडे असून डावा पाय दुमडलेला असावा. प्रतिमा थोडी आंधारात असल्याने आंधाराचे साम्राज्य आहे. पण तळघरामुळेच प्रतिमेची प्राचीनता निश्चित होते. प्रतिमा उत्तराभिमुख असून गाभाऱ्यात जेमतेम ५–७ दर्शनार्थीच बसु शकतात. चाळीस –पन्नास वर्षापूर्वी कोणी तरी धनाभिलाषेने प्रतिमेच्या पोटास फोडले. पण नंतर भाविक मंडळींनी आवश्यक ती दुरुस्ती केली. आज जो भव्य सभा मंडप दिसतो तो सिंमेटचा असल्याने अलिकडचा आहे. सभामंडप तळघर व गर्भगृह अशी मंदिराची रचना आहे. या वरदविनायका संबधी गणेशपुराणात एक कथानक आढळते.७ त्यानुसार प्राचीन काळात या क्षेत्रात पुष्पक नावाचे घनदाट अरण्य होते. गृत्समद हा देवराज इंद्र व मुकुंदा (वाचनकवी ऋषींची पत्नी) यांचा पुत्र होय. तो वेदशास्त्रात पारंगत असुनही अत्रींनी 'तू औरसपुत्र नसून जारज आहेस' अशी गृत्समदाची हेटाळणी केली. तेव्हां तो तत्काळ विदर्भ देशी आला व मातोश्रीस सत्य माहिती विचारली. आपला पिता वाचनकवी नसून प्रत्यक्ष इंद्रराज आहे हे काळात मातेचा त्याग करून तो वरील पुष्पक क्षेत्री आला. व श्री. गणेशाची उग्र तपस्या करून इच्छित वर प्राप्त केला. त्याच पुष्पक वनात गृत्समदांनी श्री. वरदविनायकांची स्थापना केली. तीच वरील प्रतिमा होय अशी मान्यता आहे.

केळझरचा सिद्धिविनायक :– नागपूरपासून ५२ कि.मी. अंतरावर नागपूर वर्धा महामार्गावर केळझर हे लहानसे गाव आहे. महाभारतकाळात या गावास चक्र नगर म्हणत असत. गावाच्या पश्चिमेस एका मध्यम उंचीच्या टेकडीवर केळझरचा श्री एकचक्रा गणेश प्रतिष्ठापित असून त्या टेकडीस किल्ला असे ही म्हणतात.८ प्रत्यक्ष गजानन मंदिराच्या पायऱ्या उंच असून मंदिर ओट्यासारख्या चतुष्कोनाकृती ओट्यावर बांधून काढले आहे. मंदिर परिसरात हेमाडपंती मंदिराचे भग्न चिरे चौकोनी प्रस्तर, ओळंबे सर्वत्र विखुरलेले दिसतात. हे मंदीर यादव काळात बांधलेले गेले असावे. (इ.स. १२ वे –१३ वे शतक) या मंदिराची काही सुटी शिल्प ओटा बांधत असताना भिंतीत चिणून टाकून भिंतीचा बाह्य भाग सुशोभित केलेला दिसतो. मंदिराचे गर्भगृह प्राचीन असले तरी सभामंडप आधुनिक काळातील आहे. गर्भगृहात श्री एकचक्रा गणेशांची शेंदुरलिंपीत प्रतिमा असून तिची उंची ४ फुट ७ इंच असून, प्रतिमा आसनस्थ दिसते. प्रतिमेच्या उभयांगी व्यास ४.४० मीटर असून प्रतिमा चतुर्भूज आहे. मूर्ती उजव्या सोंडेची असुन प्रतिमेच्या डोक्यावरील मुकुट अंगचा नसल्याने व गणेशाचे मुखकमल विशेष रूपाने शिल्पित केल्याने प्रतिमा प्राचीन ठरते.

पवनीचा पंचानन गणेश :– भंडारा जिल्हातील वैनगंगा नदीच्या काठावर पवनी हे गाव वसलेले आहे. श्री भटांचा गणपती नावाची एक घुमटीवजा वास्तू आहे. देवालयाचे सभामंडप कौलारू असून २० फूट लांब व १५ फूट रूंद आहे. मंडपाच्या आत बोगद्यासारख्या आधारांच्या खोलीत मध्यभागी प्रस्तूत गणेशस्तंभ आहे. हे गर्भगृह १० फूट लांब व १० फूट रूंद आहे. गणेशस्तंभासभोवताल प्रदक्षिणा पथ आहे. प्रतिमा सर्वतोभद्र मुद्रा अवस्थेत आहे. ज्यावेळी एखाद्या स्तंभाच्या प्रस्तराच्या चतुर्दिशांना प्रतिमा शिल्पित असते. त्या प्रतिमांना सर्वतोभद्र प्रतिमा असे म्हणतात. परमेश्वर चारही दिशांना पहात असतो ही त्यामागील कल्पना, अशा प्रतिमा प्राचीन ठरतात या प्रतिमेस वायव्य दिशेस अजुन एक गणेशमुख आहे. त्यामुळे ही पंचानन गणेश प्रतिमा ठरते.९ गणेश स्तंभ ४ फूट ३ इंच असून साधारण चौकोणी आहे. स्तंभ गणेश प्रतिमा वैशिष्टयेपूर्ण व प्राचीन आहेत.

रामटेकचा अष्टादशभुज गणेश :– नागपूर शहरापासून ४१ कि.मी. अंतरावर हे स्थान असून प्रसिद्ध तिर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. गावात श्री. नेताजी सुभाचंद्र बोस यांच्या पुतळ्यजवळ तेलीपुरा नावाची वस्ती आहे. तेथे श्री. अष्टदशभुज गणेश मंदिर आहे. देवालय स्थापत्याचे सभागृह, अंतराळ व गर्भगृह असे तीन भाग असून सुरवातीस १५ फूट लांब व ५ फूट रूंद असा साधा स्तंभधिष्ठित व्हरांडा आहे. त्यास प्रवेशद्वार आहे. सभागृह २५ फूट लांब व

३० फूट रूंद आहे. त्यात लघुशिल्यांकित स्तंभ आहेत. अंतराळाला पद्मातीमध्ये म्हणजे ओट्यामध्ये विकसित केलेले दिसते. ओट्यावर तीन गर्भगृह असून त्यावर स्वतंत्र घुमट्या आहेत. त्यात गणेशाच्या विविध रूपातील तीन स्वतंत्र प्रतिमा प्रतिष्ठापित आहेत. प्रदक्षिणा पथ मात्र तिघांचाही सामुहिक आहे. आपली वर्ण्य प्रतिमा ही पहिल्या घुमटीत असून वैशिष्यपूर्ण आहे. प्रतिमेच्या दोन्ही बाजूंचे नऊ-नऊ अशे अठरा हात स्पष्टपणे दिसतात. प्रतिमा ४ फूट ७ इंच उंच असून पाठशिळा सुटी आहे. उजवा पाय दुमडलेला असुन डावा पाय पद्मासन मुद्रेत आहे.१० वरील मंदिर भोसलेकालीन आहे. परंतु प्रतिमा मात्र यादवोत्तरकालीन म्हणजे १४ व्या शतकातील असावी. अशी अष्टादशभुज गणेश प्रतिमा दुर्मिळ समजली जाते.

नागपूरचा टेकडी गणेश :– नागपूर महानगराच्या मध्यभागी सीताबर्डी नावाची टेकडी आहे. तेथेच संरक्षण मंत्रालयाच्या अखत्यारितील जागेत हे मंदिर आहे. मुळात श्री. गणेशाची मूर्ती म्हणजेच श्री प्रतिमेचे विशाल मुखकमल होय. कपाळावर चंद्र, लांब शुंड, सुपर्णकर्ण, लघुनेत्र व त्याखाली असलेली रक्ताश्म शिळा असे ह्या गणराजाचे स्वरूप आहे. शेंदुराच्या लेपनामुळे प्रतिमेस मुळात हात किती होते हे लक्षात येत नाही. ही प्रतिमा स्वयंभु समजली जाते. प्रतिमेच्या कटिसुत्रावर सोवळे असल्यामुळे ती झाकुनच असलेली दिसते. प्रतिमेच्या मागील बाजूस भव्य वृक्षाचे खोड असून त्यावरच छत उभारलेले दिसते. प्रतिमेस प्रदक्षिणापथ वृक्षमामुळे आपोआपच तयार झालेला आहे. सभामंडप साधारणत: ५० द ५० फूट म्हणजे २५०० वर्गफूट क्षेत्रफळाचे आहे. प्रतिमेच्या उजव्या हातास उत्तराभिमूखी असे एक तळघर असून त्यात श्री. भैरवाची प्रतिमा सुप्रतिष्ठित आहे. भोसले राजे रघुजी द्वितीय नेहमीच या गणेश दर्शनाला शुक्रवार तलावातून नावेने येत असत.११ हा टेकडी गणेश सुमारे ३०० वर्षे तरी प्राचीन आहे.

निष्कर्ष :– वरील आठही स्थाळातील गणेशप्रतिमा प्राचीनतेच्या व मुर्तीशास्त्राच्या दृष्टीने वैशिष्यपूर्ण आहेत. ऐतिहासिक दृष्टयाही त्यांचे महत्व आहे. पुराणातील काही आख्यायिकांचा संदर्भ ही त्यांच्याशी जोडला गेला असल्याने काही स्थळे जागृतदेवस्थाने समजली जातात ही सर्व स्थळे विदर्भातील अष्टगणेश स्थाने म्हणून पुढे येत आहेत.

संदर्भग्रंथ सुची :–

१. पाठक अ.श. (संपा), नागपूर जिल्हा गॅझेटिअर (२००५), महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृष्ठ क्र.२३२

२. न.खे. टेंभेकर – विदर्भातील ऐतिहासिक व प्रेक्षणिय स्थळे (२००१), पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर, पृष्ठ क्र. १०२

३. शेजवलकर ग.त्र्य., नागपूर अफेअर्स भाग १ , (१९५४) डेक्कन कॉलेज पुणे, पृष्ठ क्र. ३८५

४. प्र.न. जोशी, गणेशपुराण, (१९०१), प्रसाद प्रकाशन पुणे, पृष्ठ क्र. १७५ ते १६५

५. श्री. के. चितळे, विदर्भातील प्राचीन मंदिरे, (२०१३) श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १०४

६. अ.ज. राजुरकर, चंद्रपूरचा इतिहास, (२०१०), हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर (तृत्तीय आवृत्ती), पृष्ठ क्र. १७ ते १८

७. प्र.न. जोशी, गणेश पुराण, (१९०१) प्रसाद प्रकाशन, पुणे पृष्ठ क्र. ६५ ते ६८

८. चौधरी कि.का. (संपा), वर्धा जिल्हा गॅझेटिअर (१९९२), महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृष्ठ क्र. ५०८

९. न.खे. टेंभेकर, विदर्भातील ऐतिहासिक व प्रेक्षणिय स्थळे, (२००१), पिपळापूरे प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. २३०

सूर्याचे तेज

सौ. कल्पना देशमुख पीएच. डी.विद्यार्थीनी, संस्कृतवकोशशास्त्र विभाग, डेक्कनकॉलेज,पुणे.
E-mail ID: kalpanardeshmukh@gmail.com Contact no.:9422718950

सूर्यउगवताचरात्रीचाअंध:कारनाहीसाहोतो. भोवतालचीप्रत्येकवस्तूजीअंधारातबुडूनगेलेलीअसतेतीसूर्यप्रकाशानेदृग्गोचरहोते. अंधाराच्याविरुद्धअसलेलाहासूर्याचाप्रकाशऋषींचीजिज्ञासाभागवतअसेआणिवाढवतहीअसे.नेत्रांतीलतेजाद्वारेअंध:कारदूरसारतायेतो.ह्यामुळेऋषींनासूर्यप्रकाशहवाहवासावाटे.ह्याचप्रमाणेअज्ञानाच्याविरुद्धअसलेलाज्ञानाचाप्रकाशजाणूनघेण्यासाठीऋषींचीजिज्ञासावाढतअसे.लख्खप्रकाशघेऊनउगवणारासूर्यऋषींनाअमोघज्ञानदानाचेसाधनवाटे.सूर्याच्याप्रकाशातूनऋषींचीज्ञानमिळविण्याचीलालसावाढतराहिली.सूर्यप्रकाशातबाहेरीलवस्तुनेत्रांनासहजदिसते.पणवरवरचाप्रकाशपाहूनऋषींचेसमाधानझालेनाही.ह्यापलीकडेअसणाऱ्यात्यांच्याज्ञानपिपासूवृत्तीने,सूर्याच्यातेजाचीम्हणजेसूर्याच्याअंतरंगाचीजाणीवत्यांनाकरूनदिली. सूर्याचेखरेस्वरूपजाणूनघेऊनबरेआणिवाईटसत्यआणिअसत्यह्यातीलफरकत्यांच्याबुद्धिलाउमजला.सूर्यहेमुर्तिमंतसत्यसर्वांच्याचनेत्रांनादिसणारेआहे.सत्यभावनेनेचसत्यजाणूनघेतायेते.ह्यासत्यालाप्रेरणादेणारेतेजसूर्यापासूनमिळते.म्हणूनचआद्यऋषींनीसूर्यरूपीदृश्यस्वरूपातीलतेजाचीकासधरली.सूर्याच्यातेजाचीआराधनाऋग्वेदापासूनतेसद्यकाळापर्यन्तचालूचआहे.नभोमंडलातीलसूर्याचाअभ्यासकरतानाबऱ्याचसूक्तांतूनवेगवेगळयाऋषींनीसूर्याजवळ,त्याच्यातेजाचीमागणीकेलेलीआढळते.ह्यावरूनअसेप्रश्नउदभवतातकीसूर्याच्यातेजाचेएवढेमहत्त्वकायआहे?सूर्याचेतेजआणिमानवीआरोग्यह्यांचाकाहीसंबंधआहेका?सूर्याच्यादिवसभराच्याप्रवासातमानवीआरोग्याच्याप्रार्थनेसाठीऋषीमुनींनाकोणतीवेळअधिकमहत्त्वाचीवाटली?श्रुताध्ययनाचीतसेचवैदिककर्माच्याआरंभाचीवेळहीसूर्योदयाचीहोतीह्यावरूनविद्यार्थ्यांनाह्यावेळेचाउपयोगअध्ययनासाठीकेल्यासकाहीलाभहोऊशकतोका? सूर्याचेतेजकशाकशातप्रविष्टअसते?सूर्याच्यातेजोराशीतूनतेजघेऊनस्वत:लातेजसंपन्नबनवणाऱ्यांनीकायकरायलाहवे?ह्यासर्वप्रश्नांचीउत्तरेशोधण्याचाप्रयत्नह्याशोधनिबंधाद्वारेकेलाआहे.

ऋग्वेदातएकूणसहासंपूर्णसूक्तेसूर्यदेवतेलाउद्देशूनआलीआहेत.सूर्यालातेजप्रदानकरण्याचीप्रार्थनाऋषीआपल्यारचनेतूनकरतात. अर्थातत्यांपैकीसगळयाचसूक्तांमध्येसूर्याच्यातेजाचेवर्णनकिंवात्यालातेजप्रदानकरण्याचीप्रार्थनाहेऋषीकरतातअसेनाही. ज्यासूक्तांमध्येअसेवर्णनआलेआहेकिंवाअशीतेजाचीमागणीऋषीहेकरतातत्यापैकी१०.१७०ह्यासूर्यसूक्ताचाविचारइथेकेलाआहे. ऋषींचेविचारव्यक्तकरतानाह्याएकाचसूर्यसूक्ताचाअभ्यासखालीआवश्यकतिथेसायणाभाष्यासहस्पष्टकेलाआहे.तसेचभाषांतरासाठीग्रिफिथआणिचित्रावशास्त्रींच्याभाषांतरावरआधारीतपणस्वतंत्रअनुवादहीसादरकेलाआहे.

ऋग्वेदातील१०.१७०ह्यासूर्यसूक्तातूनआलेलेसूर्याच्यातेजाचेवर्णन

ऋ.१०.१७०हेबिभ्राट्नावाच्यासूर्यपुत्रानेरचलेलेचारऋचांचेसूर्यसूक्तसूर्याच्यातेजाचेचवर्णनकरण्यासाठीसमर्पितआहे. त्यातीलऋचाखालीलप्रमाणेआहेत

पहिल्याऋचेतसूर्यवातजूतोम्हणजेवायुप्रेरितआहे.ह्याऋचेच्याआशयातसूर्याच्याविशेषगुणधर्माचेकेलेलेवर्णनम्हणजेसंपूर्णसजीवसृष्टीसाठीअविरतफिरतअसलेलेहेतेजाचेचक्रलक्षातयेते. पहिल्याऋचेतसूर्यआपल्यातेजानेशोभूनदिसतो.

{बिभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविंहुतम्।वातजूतोयोअभिरक्षतित्मनाप्रजा: पुपोषपुरुधाविराजति॥}

‘ विशेष, महानतेजस्वीसूर्य, मधुभक्षणकरणारा, आपल्याभक्तांनाआयुष्यप्रदानकरणारा, महावायुनेप्रेरणादिलेला, स्वयमेव, सर्वजगाचापालनकर्ता, प्रजारक्षक, विशेषरूपानेशोभूनदिसतो.’

{सायणबिभ्राजमानोविशेषणदीप्यमान:सूर्य:,महावायुनाप्रेर्यमान:,आत्मना,सर्वंजगतपालयति।राशिचक्रस्यवायुप्रेर्यत्वात्सूर्यस्यापितत्प्रेर्यत्वम्।स: सूर्य: प्रजा: वृष्टयादिप्रदानेनपोषयति।}

सायणम्हणतात-विशेषप्रकारचादीप्तिमानसूर्य,महानवायुनेप्रेरणादिलेलाअसूनस्वत:सर्वजगाचेपालनकरतो.

वायुनेप्रेरणादिलेलाअसल्यामुळेराशीचक्राचाप्रेरकसूर्यआहे.हासूर्यप्रजेलावृष्टीदेऊनपोषणकरतोह्याऋचेतसूर्यआपल्याबिभ्राटह्याते जसंपन्ननावानेशोभूनदिसतो.बिभ्राटम्हणजेविशेषप्रकारच्यातेजामुळेझळाळूनदिसणारासूर्यहोय.अशातेजोमयसूर्यापासूनमानव प्राणीतेजाचीअपेक्षाकरतानापुढीलऋचेतदिसतात.कारणसूर्याचेतेजत्याच्याकिरणांसोबतकशाकशातसामावलेलेआहेहेऋषींनी जाणलेआहे.

{ <u>बि</u>भ्राड्<u>बृ</u>हत्सुभृतंवा<u>ज</u>सातमंधर्मन्<u>दि</u>वो<u>ध</u>रुणे<u>स</u>त्यमर्पितम्।<u>अ</u>मि<u>त्र</u>हावृ<u>त्र</u>हादस्<u>यु</u>हंत<u>मं</u>ज्योतिर्जज्ञेअसु<u>र</u>हासंप<u>त्न</u>हा।।}

'द्युलोकाचाआधारअसलेले,व्यापक,मोठे,योग्यरीतीनेधारणकेलेले,अन्नदेणारे,धर्मआणिद्युलोकाचाआधारअसलेल्यासूर्यामध्येसा मावलेले, सत्याधिष्ठित, शत्रूंचानाशकरणारे, मेघोद्भेदकआणिदस्युसंहारकतेजउत्पन्नझाले.'

{सायण- बिभ्राजमानं, बृहत्प्रौढं, वाजस्यान्नस्यबलस्यवादातृतमं, धर्मणिवायुनाधारयितष्ये, द्युलोकस्य, धारकेसूर्यमण्डले, सत्यम्,अमित्राणामप्रियाणांहन्तृ,वृत्राणामावृण्वतांहन्तृ,दस्यूनामक्षप्यितृणांहन्तृतमम्,सपत्नानांसहजशत्रूणामपिघातकमीदृग्भूतं , ज्योति: सौरंतेज: प्रादुर्भवति।}

सायणम्हणतात.तेजामुळेशोभूनदिसणारासूर्य,महानअसून,त्याचेतेजअन्नात,बलात,दातृत्त्वातआहे.वायुनेधारणकेलेलेआकाशाती लसूर्याचेतेजसूर्यमण्डलातआहे.हेतेजसत्यअसूननष्टनहोणारेआहे.शत्रूंचाआणिअप्रियगोष्टींचाविनाशकरणारेआहे.ज्याप्रमाणेइन्द्राने वृत्रालाठारकेलेत्याप्रमाणेवृत्रहाआहे.दस्यूसंहारकम्हणजेशत्रूंचानाशकरणारेआहे.शत्रूचीशत्रुत्त्वाचीभावनामिटवणारेआहे.सूर्याचे तेजकशास्वरूपाचेआहेह्याचेविस्तृतविवेचनह्याऋचेतूनमिळते.द्युलोकाचाआधारअसलेलेतेजसूर्यानेखुपमोठयाप्रमाणावरआणि योग्यरीतीनेसूर्यमण्डलातधारणकेलेलेआहे.

ह्यातेजातचअन्ननिर्मितीचीक्षमताआणिधर्माचाआधारआहे.सूर्याच्याह्यातेजातकुठलीचगोष्टलपूनराहतनाही.

त्यामुळेसूर्याचेतेजसत्याधिष्ठितम्हणजेनित्यनव्यानेआपल्याडोळयांसमोरयेणारेआणिश्रमाधिष्ठितम्हणजेश्रमालाप्रेरणादेणारेआहे. ह्यातेजाच्याध्यासानेशत्रूत्त्वाचीभावना,असुरनीति, नष्टहोते. मेघांनाविदिर्णकरणाऱ्याह्यातेजामुळेपृथ्वीवरजीवपोषकवृष्टीहोते. अशाप्रकारेसूर्याजवळीलहेतेजत्याच्याउपासकांसाठीआहेहेखालीलऋचेवरूनदिसूनयेते.

{"<u>इ</u>दंश्रे<u>ष्ठं</u>ज्योतिषां<u>ज्यो</u>तिरु<u>त्त</u>मंविश्वजिध्दनजिदुच्यते<u>बृ</u>हत्।

<u>वि</u>श्<u>व</u>भ्राड्भ्<u>रा</u>जोम<u>हि</u>सूर्यो<u>दृ</u>श<u>उ</u>रुपंप्र<u>थे</u>सह्<u>व</u>ओ<u>जो</u>अच्युतम्॥"}'सर्वातश्रेष्ठतेज, महानतेजस्वीश्रेष्ठज्योति, विश्वजित, धनजित, अखिलविश्वालाप्रकाशदेणाराअसासूर्य,सर्वांनादर्शनदेण्यासाठीअंधाराचानाशकरून,आपलेतेजोरूपीअविनाशी,व्यापकबलप्रकट करतो.'

{सायण.इदंसौरंतेज:प्रशस्यतमंज्योतिषाम्अन्येषांग्रहनक्षत्रादीनामपिप्रकाशकमतएवउत्कृष्टविश्वजित,धनजितएवंगुणविशिष्टमि तिसर्वैरभिधीयते।}

सायणाच्यामते.सूर्याचेतेजप्रशस्ततेजआहे.सर्वग्रहनक्षत्रांनाआपल्यातेजानेभारूनटाकणारे,विश्वालाजिंकणारेआणिधनालाजिंक णारेअसेसूर्याचेतेजआहे. सूर्याच्यामहानतेजाचीआणिविशिष्टओजाचीम्हणजेबलाचीसर्वजणअपेक्षाकरतात.

सूर्याच्यातेजातअंध:कारमिटविण्याच्याक्षमतेसोबतग्रहनक्षंत्रानातेजप्रदानकरण्याचीक्षमताआहे.हेसर्वश्रेष्ठतेजदिवसास्वत:आणि रात्रीच्यावेळीनक्षत्रांच्यारूपानेतेजपसरविण्याचेकार्यकरते.सूर्याच्यातेजातओजसमाविष्टआहे.ओजम्हणजेबल.हेबलअविनाशी आहे.सूर्याच्यायातेजस्वीज्योतिलाविश्वभ्राटओजअसेम्हटलेआहे.सूर्याच्यातेजामुळेसजीवसृष्टीतहोणारेबदलआणिकार्येखालीलऋ चेतस्पष्टकरण्यातआलीआहेत. सूर्याचीतेजरूपीकार्येविश्वालाव्यापणारीआहेतअसेह्याऋचेतीलआशयावरूनदिसते.

{ "<u>बि</u>भ्रा<u>ज</u>ज्ज्योतिषा<u>स्व</u>१रगंच्छोरोच<u>नं</u>दि<u>व</u>:।येने<u>मा</u>विश्<u>वा</u>भुव<u>ना</u>न्याभृता<u>वि</u>श्वकर्मणा<u>वि</u>श्वदेव्यावता॥"}

'हेसूर्या,आपल्यातेजानेस्वर्गलोक,द्युलोकआणिसर्वजगालाप्रकाशानेव्यापणाऱ्यातेजामुळे,सर्वविश्वाचेव्यापारतसेचविश्वातीलदेवां

चेकर्म, धर्मविषयककर्म, उदकविषयककर्मह्यासर्वांचेपोषणहोते.'

{सायण.ज्योतिषातेजसा,सर्वंजगत्,दिव:संबन्धि,विश्वकर्मणासर्वव्यापारहेतुना,विश्वदेव्यापताविश्वेषांदेवानांहितोयागादिर्विश्वेदेव्य:,सौरेणतेजसा,भुवनानिउदकानि,आभृताधर्मकालआभृतानिभवन्ति।यद्वा।सर्वाणिभूतजातन्यामृतासमन्ताद्‌भृतानिपोषितानिभवन्ति।}

सायणम्हणतातसूर्याच्याज्योतितीलतेजावरसर्वजगततसेचआकाश, विश्वातीलकर्माचेअनुष्ठानचालते. सज्जनांच्याकार्यासाठी, विश्वातीलदेवकार्यांसाठी,सूर्याचेतेजउदकातसामावलेलेआहे.ह्यामुळेचपृथ्वीवरधर्माचीकार्येहोतात.किंवासर्वप्राणीमात्रांचेसूर्याच्यातेजामुळेपोषणहोते.सूर्यआपल्याज्योतितीलतेजामुळेसंपूर्णविश्वातसर्वप्रकारच्याकार्यांसाठीशोभूनदिसतो.

सूर्यविश्वातीलदेवांच्याहितासाठीम्हणजेचसज्जनांच्याकार्यासाठी,परोपकारकिंवादानधर्मविषयककार्यासाठी,आपलेतेजप्रदानकरतो.त्याचप्रमाणेह्याभुवनातजलनिर्मितीचेकार्यकरूनसर्वांचेपोषणकरण्याचेकार्यहेसूर्याचेतेजकरते.सूर्याचेतेजसर्वव्यापकआहे. म्हणजेचसर्वविश्वातीलव्यापारसूर्याच्यातेजावरअवलंबूनआहेत.सत्प्रवृत्तीच्याआणिधर्मविषयकम्हणजेसर्वांच्याहितांचीकार्येकरणाऱ्यालोकांनासूर्याचेतेजपोषकआहे. हेह्याऋचेतीलआशयावरूनसूचितहोते.

वासंहितेतआलेल्यासूर्याच्यातेजाचेवर्णन

वा.संहितेतसूर्यालाउद्देशूनआलेल्याह्यामंत्रातसूर्याजवळीलतेजइतरांनादेण्यासाठीआहे.

{स्वयंभूरसिश्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदाअसि।वर्चोमेदेहिसूर्यस्यावृतमन्वावर्ते॥२.२६}सूर्याजवळप्रचंडरश्मिरूपाततेजाचाखजिनाअसूनस्वत:चेवर्चम्हणजेचतेजतोआपल्याभक्तांनादेतो.अशातेजानेभक्ततेजोमयहोण्याचीइच्छासूर्याकडूनकरतात.पृथ्वी,उषाआणिसूर्यजेंव्हाएकाकक्षेतअसताततेंव्हासूर्याचेतेजसेवनीयअसतेहेपुढीलमंत्रातीलआशयावरूनकळते.

{ एधोऽस्येधिषीमहिसमिदसितेजोऽसितेजोमयिंधेहि।समाववर्तिपृथिवीसमुषा: समुसूर्य:।२०.२३}

हेतेजधारकसूर्या,आपल्यातेजानेमलातेजोमयबनव.पृथ्वीआपल्यापरिवलनानेप्रथमसूर्यासमोरयेतेतेथेसूर्योदयहोतो. सूर्याच्यातेजाचेप्रथमदर्शनसूर्योदयकाळातघडते.पृथ्वीआणिसूर्यएकमेंकासाठीपरस्परपूरकआहेत.सूर्योदयाच्याकाळातसूर्यसर्वाधिकतेजस्वीअसतो. कारणपृथ्वीचाअंध:कारमयभागतेथेप्रथमप्रकाशातयेतअसतो.

तै. संहितेतखालीलमंत्राततेजस्वीसूर्यहामनुष्यमात्रांनाआपल्यातेजानेतेजस्वीबनवतो.

{सूर्यभ्राजस्विन्भ्राजस्वीत्वंदेवेषुभूयाभ्राजवन्तंमामायुष्मन्तंवर्चस्वन्तंमनुस्येंषुकुरु।तै.सं.३.३.१}

मनुष्यानेस्वयंतेजीसूर्याच्यातेजाकडूनतेजघेऊनस्वतःतेजस्वन्त, आयुष्मन्त, वर्चस्वन्तव्हावे.

अथर्ववेदातआलेलेसूर्याच्यातेजाचेवर्णन

{ उदुषाउदुसूर्यउदिदंमामकंवच:।उदेंजतुप्रजापतिवृषाशुष्मेंणवाजिना॥४.४.२}

माझ्यायामंत्रानाउषासामर्थ्यसंपन्न,सूर्यआणिसमर्थप्रजापतितेजयुक्तबनवोत.'असाआशयह्यामंत्रातूनआढळतो.

आपणम्हटल्याजाणाऱ्यामंत्रानासूर्यानेआपल्यातेजानेतेजयुक्तबनवण्याचीप्रार्थनाऋषीअथर्वन्ह्यांनीकेलेलीआढळते.तसेचऋषीअथर्वन्ह्यांच्यापुढीलमंत्रातसूर्यपहाटेजास्तवेळझोपणाऱ्यांच्यानेत्रांचेतेजकमीकरतोअसासंदेशमिळतो.

{यावन्तोमासपत्नानामायन्तंप्रतिपश्यथ।उद्यन्त्सूर्यइवसुप्तानांद्विषतांवर्चआददे॥७.१३.२}

'स्वत:च्याआगमनानेनिद्रिस्तजनांचेतेजआणिबलहरणकरणाऱ्याउगवत्यासूर्याप्रमाणे,

आमच्याद्वेषकरणाऱ्याशत्रूंचेसामर्थ्यमीनाहिसेकरतो'

ह्यामंत्रातीलआशयावरूनपहाटेच्यासूर्यदर्शनानेनेत्रांनातेजआणिशरीरालाआरोग्यप्राप्तहोतेअसासंदेशमिळतो.

तसेचसूर्योदयापूर्वीमानवांचीदिनचर्यासुरूव्हावीह्यातचसूर्याच्यातेजाचीप्राप्तीआहे.

ऐ.ब्राह्मणातसूर्यम्हणजेसर्वातश्रेष्ठज्योतिआहे.जोह्यालाजाणतोतोस्वत:श्रेष्ठम्हणजेज्ञानवानहोतो.सूर्याचेतेजहेब्रह्मवर्चस्मिळवून देणारेआहे.

{ज्योतिःस्वेषुभवतिश्रेष्ठःस्वानांभवतियएवंवेदइति।तेजोवैब्रह्मवर्चस्।ऐ.ब्रा. २.६.१}

निरीक्षणे

ऋग्वेदातबिभ्राजसौर्यह्यांच्यासूर्यसूक्तातूनसूर्याचेतेजव्यापक,अविनाशी,असुरनाशकमेघांनाविदीर्णकरणारे, शत्रुसंहारकअसेआहे. सूर्याचेतेजराशीचक्रांनाप्रेरणादेणारे, प्रजेलावृष्टीप्रदानकरूनपृथ्वीचेपोषणकरणारेअसेआहे. सूर्याचेतेजअन्नात, आपल्याशक्तीत, दातृत्वात,सत्यातसामावलेलेअसूनशत्रूंनानष्टकरणारेअसेआहे.सूर्याचेतेजप्राणीमांत्रानादृष्टिप्रदानकरणारे,नेत्रांनासुखावणारेअसे आहे.सूर्याच्यातेजामूळेसंपूर्णसृष्टिचेपोषणहोते.सूर्याचेतेजविश्वाचेरक्षणकरणारेविश्वाचीउत्पत्तीकरणारे,त्रैलोक्याचाआधारअसले लेहेतेजजलाचीनिर्मितीकरते.देवकार्यम्हणजेपरोपकाराचीकार्ये,धर्माचीकार्ये,संपूर्णप्राणीमांत्राच्यापोषणांचीकार्येहोत.

ह्यासर्वांतसूर्याचेतेजभरूनराहीलेआहे.वा.संहितेतसूर्याचापृथ्वीवरीलकल्याणकारकघटनांशीसंबंधदिसूनयेतो.

कारणऋतूप्रमाणेसूर्यस्वत: पृथ्वीलाऊर्जादेण्यासाठीतापतो.

अथर्ववेदातमनुष्यमात्रांचीदिनचर्यासूर्योदयापूर्वीसुरूव्हावीअसासंदेशमिळतो.

कारणसूर्याचेतेजमिळवूनत्याद्वारेविद्यार्थ्यांनाअध्ययनकरतायेणेशक्यआहे.

आपणकेलेलाअभ्यासतेजयुक्तबनावाम्हणजेचिरकालस्मरणातरहावाह्यासाठीसूर्योदयाचीवेळउपयोगाचीआहे.

वरीलवर्णनावरूनपहाटेकेलेलाअभ्यासतेजसंपन्नम्हणजेउत्कृष्टहोतोअसेदिसते.

तसेचसूर्याद्वारेतेजआणिबलमिळवूनआपलेशरीरनिरोगीठेवतायेणेशक्यआहे.

अशाप्रकारेसूर्योदयआणिमानवीआरोग्यह्यांचाहीसंबंधदिसूनयेतो.

संदर्भसूची

१) सोनटक्केआणिधर्माधिकारी (संपा.), (१९३६), ऋग्वेदसंहितासायणभाष्यासहभाग४, वैदिकसंशोधनमंडळ, पुणे.

२) सोनटक्केआणिधर्माधिकारी (संपा.), (१९७०), तैत्तिरीय-संहिता,वैदिकसंशोधनमंडळ, पुणे.

३) उवट-महीधर, (१९७१), श्रीमदवाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदसंहिता, मोतीलालबनारसीदास, जवाहरनगर, दिल्ली.

४) विश्वबंन्धु (संपा.)(१८६०-१८६४) अथर्ववेद (शौनकीय:),विश्वेश्वरानन्दवेदिकशोधसंस्थान, होशियारपूर.

५) चित्रावसिद्धेश्वरशास्त्री, (१९९६), ऋग्वेदाचेमराठीभाषांतर, भारतीयचरित्रकोशमंडळ, पुणे.

६) चित्रावसिद्धेश्वरशास्त्री, (१९७२), अथर्ववेदाचेमराठीभाषांतर, भारतीयचरित्रकोशमंडळ, पुणे.

७) ग्रिफिथराल्फटी. एच., (१८९६), ऋग्वेदाचेइंग्लिशभाषांतर, मोतीलालबनारसीदास, जवाहरनगर, दिल्ली.

८) सायणभाष्यासहित, (१८३०), ऐतरेयब्राह्मणभाग१-२, आनन्दाश्रम, पुणे.

श्रीरामामृततरंग पर श्रीमद्भगवद्गीता का प्रभाव

सोमनाथ शिंदे संस्कृत व शब्दकोश विभाग,डेक्कन कॉलेज ,पुणे(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना : विश्ववाङ्मय में सर्वप्राचीन ग्रंथ ऋग्वेद से अग्रिम अन्य सभी ग्रन्थ वाङ्मय की श्रेणी में आते हैं।किसी भी देश का वाङ्मय उस देश का प्राण कहा जाये तो अतिशयोक्ति नही होगी।प्रत्येक समाज में जो विचार प्रसारित हुए है या व्यवहार में लाये जाते हैं,तो उस पर वाङ्मय का प्रभाव मुख्य या गौण रुप से दिखाई देता है।किसी भी देश का वाङ्मय प्रभाव की दृष्टि से लघु या बृहत नही हो सकता।संस्कृत वाङ्मय प्राचीन है।यह ज्ञान विज्ञान से परिपूर्ण है। जिसमें प्रस्थानत्रयी विशिष्ट महत्व रखता है। जिसमें उपनिषद,भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्र सम्मिलित है।इन्हे वेदान्त ग्रन्थों का आधार स्तम्भ माना जाता है।उपनिषद, भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्र को क्रमश: श्रुतिप्रस्थान,स्मृतिप्रस्थान व न्यायप्रस्थान के नाम से जाना जाता हैं। **श्रीमद्भगवद्गीता का परिचय**: महर्षि वेदव्यास ने महाभारत (जयसंहिता) की रचना की।जिसमें कुल मिलाकर अठारह(१८)पर्व हैं। जिनमें से छठवाँ भीष्म पर्व जिसमें में भगवद्गीता का उपदेश समाहित है।भगवद्गीता महाभारत का एक ऐसा अंग है,जो स्वतंत्र धर्मग्रन्थ तथा गम्भीर दर्शन ग्रन्थ के रुप में सर्वत्र समादृत है।यह गीता महामुनि व्यास के निष्कलंक वचनकमल की सर्वव्यापी उत्कट सुगन्ध है- पाराशर्यवच:सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्‌अठारह(१८)अध्याय व सात सौ (७००)श्लोकों से परिपूर्ण इस ग्रन्थ में भगवान कृष्ण ने जीवात्मा,परमात्मा,प्रकृति का स्वरुप,मनुष्य के कर्तव्य,भौतिक व आत्मिक उन्नति,ज्ञानयोग,कर्मयोग एवं भक्तियोग का उपदेश दिया है।गीता की विशद प्रतिपादन शैली एवं गूढदर्शन के सरल उदघाटन पर सम्पूर्ण विद्वत् समाज मुग्ध रहा हैं।इसीलिए 'प्रस्थानत्रयी'में गीता को उपनिषदों व ब्रह्मसूत्र के साथ स्थान दिया गया है।अपने अपने युग के पांच प्रसिद्ध दार्शनिकों आद्यशंकराचार्य,रामानुजाचार्य,मध्वाचार्य,निम्बार्क व वल्लभाचार्य ने गीता पर स्वतंत्र भाष्य लिखें और अपनी व्याख्याओं के आधार पर अद्वैत,विशिष्टाद्वैत,द्वैताद्वैत,द्वैत तथा शुद्धाद्वैत सम्प्रदायों की स्थापना की।गीता का मुख्य तत्व निष्काम कर्मयोग है।जैसे कि कहा गया है- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफल हेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्व कर्मणि।।

श्रीरामापंडित का परिचय :श्रीरामापंडित का जन्म महाराष्ट्र के त्रिवंदूर नामक स्थान पर हुआ। इनके पिता का नाम श्रीमाधवस्वामी व वे संत एकनाथ महाराज के तृतीय वंशज थे।इनका समय(१७४१-१७६४) वे पेशवा बालाजी बाजीराव के समकालीन थे।वे तंजावर दरबार की विद्वत् मण्डली में प्रमुख थे। उन्हें 'अद्वैत केसरी'उपाधि से अलंकृत किया गया है।वे तर्क,व्याकरण,मीमांसा,सांख्य,काव्य,नाटकालंकार व संगीत आदि विषयों में पारंगत थे।लेखक ने अनेकों ग्रन्थों की रचना की जिनमें रामामृततरंग,तत्वशास्त्र,भागवत,भारत आदि है।उनके सभी ग्रंथ मराठी भाषा में ओवी(श्लोक)बद्ध है। जिन पर संस्कृत भाषा का प्रभाव है।

रामामृततरंग ग्रंथ का परिचय:रामामृततरंग नामक ग्रंथ ओवी बद्ध रिति से लिखा हुआ है।यह पंद्रह तरंगों(अध्यायों) में रचित है। इस ग्रंथ पर वेदान्त ग्रंथों का प्रभाव स्पष्टरुप से ज्ञात होता है।इसका प्रतिपाद्य विषय अद्वैतबोध है। ग्रंथ का नाम श्रवणमात्र से ही यह अनुभूति होती है कि रामायण पर आधारित होगा परन्तु ऐसा नही है।लेखक के अनुसार राम नाम ही सर्वश्रेष्ठ है,जिसके सहारे भवसागर से तरा जा सकता है-

वेदांतचि अमृतसागर ।। तेथे निश्चयाचा करोनि मंदर ।।
बुत्धिरज्जूनें गुसळोनि सादर ।। काढिलें हें सुंदर रामामृत ।।रा.त.१/१५

अर्थात- वेदांत ग्रंथ ज्ञान के सागर है,निश्चयरुपी पर्वत को बुद्धि कि रज्जू से मथकर के यह सुंदर रामामृततरंग नामक ग्रंथ निकला है। स्पष्ट है कि वेदांत ग्रंथों का आधार लेकर ही ज्ञान के प्रकाश हेतु इस ग्रंथ की रचना की गयी है।श्रीमद्भगवद्गीता का रामामृततरंग पर प्रभाव श्रीरामामृततरंग पर वेदांत ग्रंथों का प्रभाव तो है ही परंतु श्रीमद्भगवद्गीता का प्रभाव विशिष्ट रुप से दृष्टिगोचर होता है। लेखक ने तरंगों में गीता के अनेकों विषयों को लिया है।

ते लोकांसी बंधक घडे यथार्थ ।। यास्तव परमेश्वर प्रीत्यर्थ ।।

न धरिता फळाचा स्वार्थ ।। करि हितार्थ नियत कर्म ।।रा.त.१.२

द्वितीय तरंग का यह श्लोक जिसका विषय 'विहित कर्म प्रतिष्ठापन' जिसका भाव है-जिन कर्मों के करने से लोगों को बंधन का सामना करना पडे उन कर्मो को न करके, यथार्थ जो कर्म है वे संसार के लिए बंधनकारक नही होते है, अर्थात ईश्वर की भक्ति से प्रीत लगाने कि बात कही गयी है और कहा है कि फल की अपेक्षा न रखकर केवल हितकारी नित व निश्चित अनुष्ठानादि कर्म करने चाहिए।

श्रीमद्भगवद्गीता का मुख्य सिद्धान्त 'कर्मयोग'का प्रभाव उपर्युक्त श्लोक पर दिखाई देता है। यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधन:।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगस्समाचर।।गीता 3.9

जैसे कि श्लोक में कहा गया है कि यज्ञरुपी कर्मों से मनुष्यों को बंधन नही होते और अन्य कोई भी कर्म बंधन रहित नही है इसलिए हितकारी और बंधन रहित कर्म करने की बात कही गयी हैं।

प्रभाव:-श्रीरामामृततरंग त.२.७१ में 'हितार्थ नियत कर्म'वाक्य से यज्ञ कर्म का चिंतन किया गया है। यज्ञ कर्म ही नियत किया जानेवाला कर्म है,गीता के 3.९ में 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' यज्ञ से भिन्न कोई भी कर्म नही है। यज्ञ संकल्पना को उच्च स्थान गीता के आधार पर दिया गया है।उपर्युक्त श्लोक में स्पष्टरुप से प्रभाव दृष्टिगोचर होता है। रामामृततरंग के त.२.७१ का विषय 'विहितकर्म प्रतिष्ठान'है अपितु गीता 3.९ का विषय 'कर्मयोग'है।

कायेने मन वुद्धीकडुनी ।। आणि केवळ इंद्रियाचेनि ।।

चित्त शुध्यर्थ अंहता सोडुनि ।। योगीजनी कर्म करिती ।।रा.त.२.७२

अंत:करण की शुद्धि के लिए शरीर,मन,बुद्धि आदि इंद्रियों से अंहता'अंहकारभाव छोडकर,योगीजन कर्म करते रहते है। यहाँ चित्त की शुद्धि के लिए अंहं भाव का त्याग करने की बात कही गयी है।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि।

योगिन:कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये।।गीता ५.११

आत्मशुद्धि के लिए शरीरसे,मनसे,बुद्धिसे अथवा केवल इन्द्रियों से भी आसक्ति छोडकर कर्म करते

प्रभाव- श्रीरामामृततरंग का एक वाक्य जिसमें'चित्त शुद्धयर्थ अंहता सोडुनि'अन्त:करण की शुद्धि के लिए अहंभाव छोडने की बात कही गयी है। 'अंहता' शब्द यहाँ अहंभाव का वाचक है। भगवद्गीता में 'संगं' शब्द आसक्ति का वाचक है। अंहता से मोह व मोह से संगं (आसक्ति) उत्पन्न होती है।अत:गीता का महान संदेश केवल संगं कथन मात्र से आसक्ति की बात आती है, लेकिन लेखक ने 'संगं' आसक्ति का मूल अंहता का कथन किया है।

मजचि जे भाविक जन।। सर्वभावे येतीशरण ।।

तेचि हे माया नदी तरुन ।। जाती उद्धरुन असंशये ।।रा.त.८.3५

जो भी भक्तजन सभी भावनाओं से मेरी शरण में आते है,वे निस्संदेह इस माया (संसार)रुपी नदी से तरकर मुक्तावस्था को प्राप्त हो जाते हैं।

मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ये। गीता ७.१४

मेरी(ईश्वरकी) यह दैवी गुणमयी माया दुस्तर है जो मुझ (ईश्वर)को ही प्राप्त करते हैं,वे इस माया से पार हो जाते है।

प्रभाव- गीता के ७.१४ का रामामृततरंग के श्लोक पर जैसे- मामेव = मजचि,ये=जे भाविक जन (जो भी भक्तजन) प्रपद्यंते =सर्वभावे येतीशरण,मायामेतां=तेचि हे माया नदी तरुन, तरंति ये=जाती उद्धरुन असंशये,

निस्तरंग समुद्रासारिखी ।। कामना तरंगावीण की ।।

निष्काम चित्तवृत्ति होयनि की ।। विरक्ति सखाचे नियोगे ।।(रा.त.१3.१3)

श्रीरामामृततरंग के प्रस्तुत श्लोक में चित्त की वृत्तियों का शमन कैसे किया जाये,इस संदर्भ मे चर्चा की गयी है। तरंगों से रहित समुद्र जैसे शांत दिखाई देता है,वैसे ही चंचलता व इच्छाओं से रहित अन्त:करण हो जाये तो उस मन की विरक्तावस्था

से बुद्धि स्थिरभाव को प्राप्त होती है।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।।

आत्मन्येवात्मना तुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्ये।।(गीता २.५५)

जब मनुष्य अपने मन में उत्पन्न होनेवाली सब कामनाओं का त्याग करता है और अपने आत्मा के निज आनंद से आनंदित होता है तब उसे स्थितप्रज्ञ कहते है।

प्रभावः- रामामृततरंग में गीता के अ.२ श्लो.५५ का विषय 'स्थितप्रज्ञ'विषय को आधार लेकर ही जैसे कि 'निष्काम चित्तवृति होयनि की'का भाव कामनाओं (इच्छाओं) का त्याग करना ही निष्काम चित्तवृति है तभी प्रज्ञा स्थिर स्वभाव को प्राप्त करती है।श्रीरामापंडित ने 'निस्तरंग' शब्द मन की उच्छृंखल अवस्था को बताते है जब कि यहाँ 'मनोगतान्'शब्द से भी अर्थ उपर्युक्त ही प्रकट होता है।मन में उत्पन्न विकारभाव से तात्पर्य है। स्पष्ट रुप से उपर्युक्त श्लोक पर गीता के स्थितप्रज्ञ विषय का प्रभाव दिखाई देता है।

गुणकर्म विभागें स्वयें ।। म्या रचिलें वर्ण चतुष्टय ।।

त्याचा कर्ता मी जाण चिन्मय ।। अकर्ताहीं निश्चय त्याचेपरीं ।।(रा.त.५.3१)

भाव यह है कि गुण कर्म के अनुसार अलग अलग विभाजन करके स्वयं मैने ही चार वर्णों की रचना की हैं। उसका कर्ता मैं होते हुए भी मुझे अविनाशी अकर्ताही निश्चय रुप से जान।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्धयकर्तारमव्ययम् ।।गीता ४.१3

अर्थः-मैने गुण और कर्म के विभाग के अनुसार चार वर्णों की व्यवस्था का निर्माण किया है। उसका कर्ता होते हुए भी मैं अविनाशी अकर्ताही हूँ ऐसा तू समझ।

प्रभावः- ग्रंथकार गीता मे कहे विषय को यथावत कह रहे है।प्रभाव होने के कारण विषय साम्यता स्पष्टरुप से दिखाई देती है।

निष्कर्षः- श्रीरामामृततरंग के अध्ययन से स्पष्ट है कि भगवद्गीता का स्थान स्थान पर प्रभाव दिखाई देता है। रामामृततरंग किसी एक ग्रंथ को आधार बनाकर नही लिखा गया है। श्रीरामापंडित ने अलग अलग विषयों को लेकर ग्रंथ की रचना की है । उन्होनें गीता के कर्मयोग को विशिष्ट स्थान दिया है क्योंकि उन्होनें 'कर्मप्रतिष्ठापन'नामक तरंग में कर्म की चर्चा की है। जनसामान्य लोग गीता के श्लोकों को स्पष्ट अर्थ सहित नही समझ पाते थे। इसलिए मराठी भाषा में ओवीबद्ध रचना की आवश्यकता पडी हो। लेखक का संस्कृत भाषा पर अधिकार होने के कारण ही उन्हे इस अनुभव की प्रतीति हुई हो कि सामान्य वर्ग के लोग संस्कृत भाषा को नही समझ पाते है इस उद्देश्य को सम्मुख रखकर गीता के सर्वोत्कृष्ट ज्ञान को लोगों तक पहुँचाने के लिए उन्होनें मराठी भाषा के माध्यम से ग्रंथ की रचना की है।

संदर्भ ग्रंथ सूचीः-१.)श्रीपाद दामोदर सातवलेकर (१९६१) श्रीमद्गगवद्गीता, प्रकाशक-स्वाध्याय मण्डल,पारडी

२.)श्रीरामापंडित (१९५२) श्रीरामामृत तरंग, प्रकाशक-सरस्वतीमहाल ग्रंथालय,तंजावर

3.)श्री जगन्नाथ शास्त्री सारस्वत(१९७3) भगवद्गीता और वेदगीता,गुरु-गंगेश्वर-चतुर्वेद-संस्थान,

४.)आचार्य बलदेव उपाध्याय(१९९3)संस्कृत साहित्य का इतिहास,मोतीलाल बनारसीदास,दिल्ली

मराठी मनाच्या भावोत्कट वृत्तीचं द्योतक — भक्तीसंगीत/भावगीत

श्रीगोपाल शालीकराम डाहाके सहाय्यक प्राध्यापक कला वाणिज्य महाविदयालय येवदा जि.अमरावती E-mil – gsdahake@rediffmail.com

---

सारांश —— सृजनशिलता हि मानवाला मिळालेला निसर्गदत्त देणगी असून हया सृजशिलतेचा उपयोग करून मानवाने संगीतात अनेक गीत प्रकाराचा आविष्कार केला आहे. त्यापैकी भावसंगीत किंवा भावगीत हा एक प्रकार होय. वैदिक काळापासून भक्तीसंगीताची बिजे महाराष्ट्रात रोवली गेली २१ व्या शतकात शास्त्रीय संगीताचा चौफेर विकास होत असतांना पूर्वी मर्यादीत असलेल्या भावसंगीत किंवा भाावगीताच्या कक्षा रूंदावत गेल्या भारतीय संगीतात भलेही अनेक स्थित्यंतरे घडून आली तरी भावसंगीत/भावगीताशिवाय ते पूर्ण होवू शकत नाही. स्वर्गीय सुखाची अनुभूती करून देणारे स्वत्वाला विसरून एका वेगळया विश्वात रममाण व्हायला लावणारे, व्यथा वेदनांचा विसर पडून आयुष्यात चैतन्याची झालर लावणारे महाराष्ट्रीय भावसंगीत/भावगीत हे मराठी मनाचा ठाव घेतल्याशिवाय राहत नाही.

प्रस्तावणा ... मन:शांती हरवलेल्या या धावत्या युगात मन:शांती साठी संगीताशिवाय दुसरे औषध नाही म्हणूण असे म्हणतात कि 'Music is food of Mind' व्यथा वेदनांचा विसर पाडून विचलित होणा—या मनाला शांत करण्याचे काम भक्तीसंगीत किंवा भावसंगीत करते. भावगीत हे मनोरंजनाची तृष्णा शमविते म्हणूणच भावगीत हे महाराष्ट्रीय लोकांच्या जीवनाचा प्राण आहे. महाराष्ट्र नेहमीच एक उच्च कोटीची रसिकता परंपरेने जोपासत आला आहे. हया रसिकतेतून आनंद प्राप्ती होते. हया आनंदात कुठला ना कुठला स्वार्थ दडलेला असतो. परंतू भावसंगीतापासून मिळणारी आनंदाची जाती हि वेगळया प्रतिची आहे, त्यामूळे मानसाच्या वाटयाला येणारे सुखाचे चार क्षण सारी सुखदु:खे विसरून एका स्वर्गीय सुखाची अनुभूती प्राप्त करून देतात. तो आनंद निस्वार्थ व उच्च कोटीचा असतो.सृजनशिलता हि मानवाला मिळालेली निसर्गदत्त देणगी आहे. हया सृजनशिलतेचा उपयोग कुरून मानवाने संगीतात अनेक गीत प्रकारांचा अविष्कार केला त्यापैकी भावगीत किवा भावसंगीत हा एक प्रकार होय.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भावगीत, भक्तीगीत हयासारखे सुगम संगीताचे गित प्रकार रूढ झाले पं गजानन बुवा वाटवे पं. श्रीधर फडके हयांनी हया गित प्रकारात प्रतिष्ठा मिळवून दिली. पदरचना भक्ती भावयुक्त रचली जाते त्यासच भक्तीगीते म्हणतात. ईश आराधना हि त्यातील विशेषता:. सामाजीक कौंटोबिक प्रियकर प्रियेसिच्या मिलनावर आधारित भावयुक्त रचना यांना भावगीते म्हणतात मराठी भाावगीते महाराष्ट्रात अधिक प्रचारात आहेत.कुठलही गीत हे भावयुक्त असतं भावयुक्त गीत म्हणजे भावगीत किवा 'कविच्या विशिष्ट क्षणिच्या चित्तवृत्तीचा गेय अविष्कार म्हणजे भावगीत असी भावगीताची व्याखा केली तर चित्रपट गीत, कोळीगीत,भक्तीगीत,अंगाई गीत भजन,अभंग,गवळणी वगैर गीतप्रकारही भावगीत म्हणून गाईले गेले त्यात गैर नाही हया सर्व गित प्रकाराच्या सिमारेखा पुसट होत गेल्या आहेत त्यात भावोत्कटता हि असतेच,फक्त गायनाच्या रंगात थोडसा बदल होत गेलेला असतो. आपले भारतीय सगींत 'गीतम् प्रधानम्' म्हणजेच आणि गायनाला प्राध्यान देणारे आहे. असं म्हणतात 'गाईल त्याचा गळा आणी शिंपील त्याचा मळा' हयावरून सिध्द होते. की संगीत साधना म्हणजे परीश्रम,रियाज, हयाबाबीही तितक्याच महत्वाच्या आहेत. भावगीन/भक्तीगीत प्रकारांसाठी नैसर्गीक आवाजची देणगी तर लागतेच परंतू अल्प परीश्रमात स्वरसौदर्य व इतर बाबी साधता येतात. भावसगींत/भवगीतात शब्द जेव्हा ताला सूरात न्हावून निघतात तेव्हा आपण वेगळया भावश्विवात जातो.एकदरीत शब्दातून अर्थ प्रकट होतो व त्यामागे दडलेला भावही स्पष्ट होतो. ज्यामूळे रसिक श्रोत्यांना तालासुरा बरोबरच भावाभिव्यक्ती होते. व अनपेशित रसनिरपन्नी होते. भावसगींत/भवगीत गीत प्रकारामध्ये नियमाचे पालन करावे लागत नाही. असे नाही त्यात शब्दानुरूप चाली, शब्दांची ठेवण, भावानूरूप चाली,शब्दाचे चढतउतार, शब्दांचा लळीवाळपना हा तितकाच महत्वाचा आहे. प्रत्येक कलाकार आपला पूर्वानूभव व त्याच्या मेहनतीतून आपल्या कलेचे सादरीकरण करतो व श्रोत्यांना स्वर्गीय सूखाची अनूभूती करून देतो. रसिकांच न मावळणार प्रेम व आदर हा कलावंताचा सर्वात मोठा अलंकार असतो.

वैदिक काळापासून भक्ती संगीताची बिजे महाराष्ट्रातही रोवली गेली संगीतात ओंकाराचा महीमा अवर्णनिय आहे. ओंकार साधनेतच भक्तीरस ओतप्रोत आहे. 'शब्द आणी सुर हयांची सुमधुर प्रक्रिया म्हणजे भक्ती गीत होय.' सुगम संगीताच्या नाावाखाली सर्व प्रकारची गीते गायली जातात याला भावसंगीतही म्हणतात यात भक्तीगिते, भावगिते, चित्रपटगिते अभंग गौळणी भजने आणि भावगीताच्या रंगाचे नाटयगीतही सामाविष्ट होते. उदा. 'माझीया माहेरा जा' 'सजणा का धरला परदेस' 'विकल मन आज' परंतू हे अस्सल मराठी भावगीत म्हणता येईल का? हया सर्व गीतप्रकाराच्या सिमारेषा पुसट झाल्या आहेत

भावगीताचा थोडक्यात इतिहास पाहायचा झाल्यास तो रंजक ठरेल मराठी भावगीताचे जनकत्व जी.एन. जोशी यांच्याकडे जाते. कविता गायन करता करता कवि माधव ज्युलियन, कवि गिरीश, कवि यशवंत इत्यादी कविंनी कविसम्मेलनातून स्वरचित काव्यगायन पध्दत सुरू केली त्यातून जोशींना प्रेरणा मिळून त्यांनी कवि ना.द्य. देशपांडे यांच्या 'शिळ' हया कवितेचे गायन केले अणि एच एम व्ही या कॉसेट कंपनीने रेकॉर्डही केले 'रानावनात गेली बाई' शिळ ही ध्वनिमुद्रीका अतिशय लोकप्रिय झाली पाठोपाठ 'नदी किनारी' भा.रा. ताब्यांची 'डोळेही जुल्मी गडे',माधव ज्युलीयन 'प्रेम कुणीही करेणा' अश्या अनेक कवितांचे ध्वनिमुद्रण झाले. साधारनत: भावगीत/ भक्तीगीत प्रकारात साठी दादरा,केरवा, रूपक दिंपचंदी, खेमटा, जत,धुमाळी,पंजाबी,अध्दा असे कमी मात्राचे व सोपे ताल वापरावे जातात. त्यामूळे सामान्य रसिकांना सूध्दा सहज आनंद प्राप्त होते. १९३२ नंतर संपूर्ण महाराष्ट्रात भावगीतांच एक झगमगत पर्व सुरू झाल हया भाावगीतांनी संपूर्ण महाराष्ट्र अक्षरक्ष: दूमदूमून गेला हा प्रवाह महाराष्ट्राच्या खेडोपाडी जावून त्याने महाराष्ट्राच्या रसिक मनाची पकड घेतली गजाननराव वाटवे, केशवराव भोळे हयांच हयातील योगदान न विसरण्या सारखं आहे. केशवराव भोळयांनी 'भावगीत अस नाव दिलेल्या प्रकाराला इंग्रजीत 'लिरीक' म्हणतात भावगुण आणि गानगुणाचं प्राबल्य असलेले हे भावकाव्य. १९४२ ते १९५५ हया १२ वर्षाच्याा काळात भावगीत खूप बहराला आले. महाराष्ट्रातील अशी कितीतरी नावे घेण्यात सारखी, नाावाजलली व लक्षवेधुन घेणारी आहे त्यात जी.न.जोशी पाठोपाठ गजाननराव वाठवे, बबनराव नावडीकर, सूधिर फडके, बाळमाटे, दशरथ पुजारी, बापूराव गोंखले, गोविंद कूरवाडीकर, जयवंत कूलकर्णी, अरूण दाते, सूरेश वाडकर, रविद्र साठे या अशा सारख्यानी भावगीत गावून लोकप्रीय केले. २१ व्या शतकात विज्ञानाने विविध क्षेत्रात गरूड झेप घेतली याला संगीत क्षेत्र कस अपवाद राहणार आकाश वाणी आणी दुरदर्शनच्या माध्यमातून मराठी भावगीत हे जनमानसात रूजल आज संगणक इंटरनेटमूळे घराण्यांच्या संकुचित भिंती तुटून भावसंगीता सारखे गीत

प्रगत झाल्याचे दिसते. इलेक्ट्रॉनिकस वाद्यांच्या निर्मीतीमुळे संगीत क्षेत्रात क्रांती घडून आली त्याला भावसंगीत किवा भावगीत अपवाद नाही. इलेक्ट्रॉनिक्स तानपुरा लहेरा यंत्र, इलेक्ट्रॉनिक्स तबला, हवाई गिटार, सिथेसायझर इत्यादी वाद्यांच्या निर्मीतीमुळे हे गित प्रकार समृध्द झाल्याच दिसते. त्याचबरोबर ध्वनिमुद्रण ध्वनि विस्तारक यंत्र इत्यादी यंत्रामध्ये अत्याधूनिक यंत्राचा वापर केल्यामुळे संगीत सादरीकरणात विशेष प्रभाव सिध्द् करता येतो. महाराष्ट्रीयन वाहीन्यांनी वळोवेळी सादर केलेल्या भावगीतांच्या रीयालेटी शो मुळे मराठी भावगीताला उजाळा मिळून भावगीत/भक्तीसंगीताचे एक नविन पर्व सुरू झाले. महाराष्ट्राचा मानबिंदू असलेले, मराठी मनाच्या भावोत्कट वृतीच धोतक असलेल्या भावगित/भक्तीगीत प्रकार भविष्यातही असेच फलत राहतील हे चिरंतन सत्य आहे.एक नविन पर्व सुरू झाल महाराष्ट्राच्या मानबिंदू असलेल्या मराठी मनाच्या भावोत्कट वृत्तच द्योतक असलेल्या हे भावगित, भक्तीगीत प्रकार भविष्यातही असेच फलत राहतो हे चिरंतन सत्य आहे. २१

व्या शतकात शास्त्रीय संगीताचा चौफेर विकास होत असतांना पूर्वी मर्यादीत असलेल्या भावसंगीत किंवा भावगीताच्या कक्षा आज रूंदावत आहेत महाराष्टीयन भावगीताचा दैदिप्यमान असा इतिहास आहे. भूतकाळात जावून जेव्हा आपण इतिहासाची सोनेरी पाने उलघडून पाहतो तेव्हा आपणास असे दिसून येते कि महाराष्ट्रीयन भावगीताला किंवा भावसंगीताला एक प्राचिन परंपरा लाभली आहे. भारतीय संगीतात भलेही अनेक स्थित्यंतरे घडून आली तरी सुध्दा भावसंगीत किवा भावगीताशीवाय ते पूर्ण होवू शकणार नाही. महाराष्ट्रातील भावगीत/ भक्तिगीत हा गीत प्रकार कित्येक अमराठी गायकानी तीतक्याच आत्मीयतेने गाईले आहे. उदा. मन्ना डे हयांच 'दिंडयापताका' हे रेकॉड खूप गाजल. मराठी गाने गातानी मराठी उच्चार अगदी शूध्दतेनी गान्याकडे त्यांनी जाणिव पूर्वक लक्ष दिंले त्यामूळे त्यांची मराठी कधीही कानाला खटकली नाही मातृभाषे इतक्याच सहजतेनी त्यांनी मराठी गाणी गाईली. केवळ भौतिक सुखसुविधांच्या पूर्ततेमुळे समाजाला पूर्णत्व प्राप्त होत नाही त्यासाठी समाजाच्या सामाजिक मानसिक आणि अध्यात्मिक गरजांची पूर्तता होणे आवश्यक असते साधू संतानी सद्गुणांचे संस्कार रूजविण्यासाठी भक्ती संगीत आणि भावसंगीताचा आधार घेतला सशक्त समाज निर्मीती साठी आजची बालके हे संस्कार क्षम असावित परंतू त्यांच्यावर संस्कार रूजविण्यासाठी पुजा, सांजवात लावणे मंत्रपठन आरत्या हि भक्ती परंपरा आजही महाराष्ट्रात भक्ती संगीतातून पाहावयास मिळते. कोनत्याही समाजात सामाजीक समस्या हा समय परत्वे जरी बदलत असल्या तरी भाव संगीत किंवा भक्तीसंगीताने समाजातील रूढी, परंपरा प्रथा हयावर नेहमी आसुड मारण्याचे काम भारूड, किर्तन, पोवाडा इत्यादी माध्यमातून झाले आहे. समाजाच्या सामाजिक संतुलनावर राष्ट्राची प्रगती अवलंबून असते. भावसंगीत किंवा भावगीत विविध जाती धर्माच्या वंशाच्या लोकांना स्नेह आणि आपुलकिच्या धाग्यात गुफूंन ठेवण्याचे काम करते. सार्वजनिक उत्सव हे महाराष्ट्रातीय लोकसंस्कृतीचा आरसा आहे हया प्रत्येक उत्सवात भावसंगीत किंवा भावगीत हि महत्वाची भूमिका बजावते.

स्वर्गीय सुखाची अनुभूती करून देणारे, स्वत्वाला विसरून एका वेगळया विश्वात रममाण व्हायला लावणारे, व्यथा वेदनांचा विसर पडून आयूष्याला चैतन्यांची झालर लावणारे महाराष्ट्रातील भावगीत /भक्तीगीत हे येणा—या अनेक दशकात चिरतरूण राहील यात शंका नाही.

संदर्भग्रंथ सुची :—

१. मंगरूळकर, डॉ. नारायण (१९९२) संगीतशास्त्र विजयनी,स्वरसंपदा प्रकाश नागपूर

२.जंगदाळे प्रा.संदिप (२००७) स्वरगंध,लातुर प्रकाशन लातुर.

३. मार्डीकर मोहना (२०१०) मराठी भावगीत महाराट्राच अनमोल संचित. सकाळ पेपर्स प्रकाशन पुणे.

४. देशमूख प्रा. देवेद्र एन (२००५) सगींत गूरूपू प,स्वराजली प्रकाशन आकोला

५. जाधव सुभाषचंद्र (२०१०) 'तु है मेरा प्रेमदेवता' सकाळ पेपर्स प्रकाशन पुणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयीच्या मराठी कविता आणि गितांचा वाड़मयीन आणि सामाजिक दृष्टीने अभ्यास

डॉ. युवराज दिक्षीत् कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी कोल्हापूर

....

प्रस्तावना.. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ २१ व्या शतकातील नव्हेतर २५०० वर्षाच्या कालावधीत उदयास आलेले युवप्रवर्तक व्यक्तिमत्व असून नुकतेच जगातील सर्वोच्च कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका ने दोन हजार पाचशे वर्षातील सर्वोच्च व्यक्तिमत्वाचा संशोधन सर्वेक्षणाने शोध घेऊन एक मान्यवरांची यादी तयार केलेली आहे. या यादीत डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांना प्रथम स्थान दिले आहे.तसेच विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर हे जगातील सर्वात जास्त लोकप्रिय व साहित्याचे विषय बनले आहेत. त्याचे विषयी जेवढे साहित्य, संशोधपन व लेखन होत आहे व झाले आहे. त्याची तुलना इतर कोणत्याही युगपुरूषाशी करता येत नाही एवढ्या मोठ्या प्रमाणात लेखन झाले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंती व महानिर्वाण दिली जेवढी गर्दी होते तेवढी गर्दी कोणत्याही जगातील महामानवासाठी आढळत नाही. तसेच दीर्घकाळपर्यंत सामाजिक प्रबोधनाचे कार्यक्रम भारतभर होतात तितके कोणाचेही होत नाहीत.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयी कविता आणि गितांमधून संविधानांची मुल्ये,प्रस्तुत विज्ञान विष्ठ विचार, विवेक व प्रबोधनात्मक विचार प्रतिपादीत होतात. त्यामुळे नवसमाज निर्मितीसाठी याविचारांचे महत्व लक्षात घेता यावर संशोधन होणे गरजेचे असलेने सदर प्रकल्प संशोधकाने पूर्ण करण्याची ठरविले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयी अनेक कविनी (मुलभूत संशोधन) काव्य केले आहे. त्यामध्ये वामनदादा कर्डक, यशवंत मनोहर, ज. वि. पवार, नामदेव ढसाळ, वामन निंबाळकर, अरूण कांबळे, केशव मेश्राम यासारखे शेकडो, हजारो कवित्री काव्लेखन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विषय केले आहे.

तसेच भारतभर हजारोंच्या कविनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयी काव्यरचना करून गीतगायन सादर करण्याचे उपक्रम केले आहेत. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराविषी ही गीते चळवळीचे स्फूर्तीस्थान बनली आहेत. त्यामुळे समाज प्रबोधनाचे मौलीककार्य अनेक वर्षे सुरू आहे. सत्यशोधक जळसे, आंबेडकरी जलसे, पोवाडे, कलापथके, आरकेस्ट्रा विविध भजनी मंडळे, भीमगीत गायन पार्ट्या अशा अनेक माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराविषयी गायनाचे कार्यक्रम सतत सातत्याने होत असुन गितांच्या संख्येत सतत सातत्याने वाढ होत आहे. यांचे संकलन होणे आज काळाची गरज आहे. तसेच या काव्यगीतसाहित्याची चिकित्सा होणेही गरजेचे आहे याहेतूने हे संशोधन संशोधकानी हाती घेतले आहे.

लोकसाहित्याच्या संशोधनाने हे सिद्ध झाले आहे की, गायन करणाऱ्या कलाकारांच्या पूर्वजांनी हजारोवर्षाची साहित्याची परंपरा या गाण्याच्या माध्यमातून जोपासली व साहित्य परंपराजतन करू ठेवली. म्हणूनच असं म्हटलं जाते की, ''बामणा घरी लिहणं, कुणब्या घरी दानं, महाराघरी गांण'' महारा घरी गांण ही प्रचलित हजारो वर्षाची परंपरा आहे. लोकसाहित्याचालोकतत्वीस दृष्ट्या अभ्यास केल्यास संशोधनाने हे सिद्ध होत आहे की, साहित्यात कवितेची रचना करून ती तालासुरात विविध विधी व उपक्रमावेळी गायन करण्याची परंपरा हजारो वर्षे महार समाजाने जोपासली आहे. 'पाहत नाही रवी ते पाहतो कवि' अशी कविची थोरवी गायली जाते. साहित्याला व्यवसायिक महत्व आले तेंव्हा साहित्याची ही परंपरा उच्चवर्णीय ब्राम्हणानी हस्तगत केली आहे. पण उपजतच कला असणाऱ्या या समाजाला जर साधनसामग्री पोषक मिळाली तर या समाजाकडून प्रचंड दर्जेदार साहित्य निर्मिती होऊ शकते व जगभर त्याला प्रसिद्धी व मान्यताही मिळू शकते हे दलित साहित्याने सिद्ध करून दाखविले आहे.

त्याप्रमाणे गीत गायन व संगीतशास्त्र यासंबंधी गीत गायन करणेच्या कलेसंबंधी साधनसामग्री मिळाल्यास या समाजाकडून अनेक लता मंगेशकर, सुरेश वाडकर महमद रफी, सुधीर फडके यासारखे किंबहूना त्याच्यापेक्षाही उपजत गुण संगीत गायनाचे महार समाजात असल्याने त्यापेक्षा दर्जेदार कलावंत व कलाकार उदयास येऊ शकतात. हे आनंद व मिलिंद शिंदे यांच्यारूपाने सिद्ध ही झाले आहे परंतु असे अनेक कलावंताला, जन्मजात गायकीच्या समाजाला पोषक साधनसामुग्रीची अत्यंत गरज आहे. याकडे लक्ष वेधण्यासाठी संशोधकानी सदा संशोधन करण्याचे योजिलेले आहे. तसेच त्यांचे संकलन, समालोचन, चिकित्सा करणेचेही योजिले आहे यासंबंधी अद्यापही संशोधन झालेले आढळत नाही म्हणून सदर संशोधनाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

(आंतरविद्याशाखीय संदर्भ)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगातील सर्वातमोठ्या लोकशाहीच्या भारत देशाला विकसित देश बनविण्यासाठी संविधानाची रचना करून देशसेवा केली. मानतावादी विचार मूल्यांचे संगोपन करून संविधानाच्या माध्यमातून जागतिक मानवीमूल्यांची जोपासना केली. सर्वांगिक व्यक्तिमत्त्वविकास संधी प्रत्येकास लाभावी म्हणून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांवर आधारित नवभारतदेशाला समताधिष्ठीत अधिष्ठान प्राप्त केले. एका आदर्श नवविचाधारेची निर्मीती करून विश्वचर्चित व्यक्तिमत्व संपादन केले. त्याच्यासमकाळात असणाऱ्या सर्व विदवानाशी त्यांची चर्चा होऊन चर्चेच्या झटापटीत कोणासही त्यांनी पुढे जाऊ दिले नाही. म्हणून गणना त्याकाळात सहा विद्वानापैकी एक विद्वान डॉ. बाबासाहेब आंबेडर अशी केळी जात होती. त्यांच्या कतृत्व व नेतृत्वामुळे जे जगभर गाजले. त्यामूळेच ते नवयुगाचे प्रवर्तन ही ठरतात. अशी विश्वचर्चित व्यक्तिचे काव्य, साहित्य व गीत गायन यांचा विषय संशोधनासाठी आवश्यक वाटल्याने घेतला आहे.

(संबधित संशोधन साहित्याच्या अभ्यासाचापूर्व इतिहास)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थ विषयक विचार, धर्म विषयक विचार, इतिहास विषयक विचार, राजकीय विचार, यां संबधी संशोधन झाले आहे. डॉ. बाबासाहेबांची बत्रे या विषयातीही संशोधन अद्याप झालेले आढळत नाही.

त्यामूहळेच प्रस्तुत संशोधकाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडर यांच्या विषयी कवितांचे व गीतगायकांचे संकलन, संशोधन, समालोचन, चिकित्सा, मूल्ययपान करण्याचेयोजिले आहे. व्ही. डी. ओ शुटींगच्या साहायाने संकलन करून सी. डी. च्या रूपाने संर्वधन करण्याचीहीयोजिलेआहे. सदर साहित्य सादरकरण्यासाठी संपूर्ण भारतभर फिरावे लागणार आहे.

(अभ्यासाचे आंतराष्ट्रीय महत्त्व)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीयाचे नेते नव्हेत तर ते आंतराष्ट्रीय पातळवरील एक दैदिव्यामन ज्ञाज्वल महत्व होते. जगातील शाषिण, शापीत, दुःखिम, पीडीत या सर्वाना त्यांना आपले नेते मानण होय. शिवाय त्यांचे साहित्य भाषणे इंग्रजी भाषेत व जगाच्या विचारमचावरील ज्ञान

व संशोधनाची खुली दालने होती. त्यामुळे त्यांचे आज ही साहित्य आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे असल्याचे जाणवते. किंबहुना त्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यताही मिळाली आहे.

जगातील अनेक भाषेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्य विचार अनुवादित भाषेमध्ये आढळते. कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका यांनी तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे २५०० वर्षातील सर्वात थोर व्यक्ती पैकी प्रथम स्थानावर असणारे युगप्रवर्तक व्यक्तिमत्व आहे हे जाहिरच केले आहे. त्यामुळे जागतीक पातळीवरील त्यांच्याविषयी झालेल्या काव्यांचा ही शोध घेता येईल. सदर संशोधन विषयाचे महत्त्व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महत्वाचे ठरते कारण जगात काळे-गोरे, गरीब-श्रीमंत, मालक-कामगार असे भेद प्रामुख्याने आढळतात परंतु भारतीय समाजामधले असमानतेतील असमान असलेले वर्णभेद, जातीभेद, स्त्रीभेद, भाषाभेद अशा अनेक समस्यांनी भारतीय समाज समस्याग्रस्त बनला आहे. या समस्यातून मुक्त करण्यासाठी मानव मुक्तीचे आंदोलन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. त्यामुळे मानवमुक्ती होणेसाठी अनेक कलावंतानी त्यांच्या विषयी, देशाविषयी, लोकशाही विषयी, विज्ञाननिष्ठ विचार..... इत्यादी विषयी काव्यलेखन व सादरीकरून समाज प्रबोधनाचे राष्ट्रीय कार्य केले.

National Status –

राष्ट्रीय स्तरावरील डॉ. बाबासाहेबांचे कतृत्व व नेतृत्व सर्व देशाला भूषनाव असे आदर्शनीय आहे. विषमताधिष्ठित भारताला समताधिष्ठितचा पाया संविधानाचा रूपाने घालून देशाचा बहुमान आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निर्माण केला.

भारतातील विविध घटक राज्यातील प्रादेशिक भाषेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयी विपुल साहित्य, लेखन, वाचन, संशोधन चालु आहे. प्रादेशिक भाषेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्य अनुवादित स्वरूपात करण्यात येत आहे. त्यामुळे सर्व स्तरावरील बाबासाहेबांचे विचार पोहचावे यासाठी प्रत्येक घटक राज्यातील शासन त्यांचे साहित्य प्रकाशित करत आहे. परंतु त्यांच्याविषयी अनेक कलावंतानी केलेल्या कविता व गिते यातून राष्ट्रीय ऐक्य विश्वबंधुत्व,

प्रत्येक प्रादेशिक भाषेत अनेक विचारवंतानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विषयी कृतज्ञता काव्याचा स्वरूपात व वेगवेगळया साहित्याच्या फॉर्ममध्ये साहित्यलेखन केले आहे. केवळ काव्य व गीतगायन यासंबंधीच आपण सदर संशोधनात विचार करणार असल्यामुळे वेगवेगळ्या प्रादेशिक समाजातील बाबासाहेबाविषयी भावना काय प्रकट केल्या आहेत यांचा एक अनमोल ठेवा संकलनाच्या रूपाने तयार होणार आहे. त्यामुळे संकळयाचा आवाका फारच मोठा असून त्यासाठी अत्यंत परिश्रमाची आवश्यकता आहे. संशोधकाच्या आवडीचा सदर विषय असल्याने निश्चित या विषयास न्याय देण्याचा प्रयत्न आहे.

या संकलनामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायाचे एक नेटवर्कच या संशोधनाने उदयास येणार आहे. गीतगायनाच्या रूपाने बाबासाहेबांना आजही चिरंतन अमरत्व देण्याचा प्रयत्न कलावंताना लक्षवेधी ठरणार आहे. तसेच त्यांच्या गायकतेचा वेगळा ठसा ही संपूर्ण भारतीयांना एकत्रीत स्वरूपात पहावयास लाभणार आहे. त्याच्या चित्रिकरणाचे संकलनही संशोधकाना करण्याचे योजिले आहे. त्यामुळे इंटरनेटच्या माध्यमातून सर्व जगभरापर्यंत या संशोधनाचा लाभ सहन घेता येणार आहे.

(अभ्यासाची प्रस्तुना)

या संशोधनामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयी एकत्रित काव्यांचे संकलन उपलब्ध होईल. तसे संशोधन व संकलन अध्यापही झाले नाही त्यामुळे या संशोधन संकलनास अत्यंत महत्त्व आहे.

तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांच्याविषयी गीत गायनाचे कार्यक्रम फारच मोठ्या प्रमाणात समाजजीवनात चालले आढळतात. त्यांचे व्ही. डी. ओ. च्या सहाय्याने चित्रिकरण झाल्यास गीतगायानांच्या कौशल्याचा लाभ होईल. तसेच जन्मजात गायकला जोपासणाऱ्या कलावंताकडे सर्व जगाचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न या संशोधनातून होईल. 'महारा घरी गाणं' कसे आहे. त्या ऐतिहासिक दस्तऐवज या संकलनातून उदयास येईल. या कलावंताच्या कला विकसित होण्यासाठी जत त्यांना संगीतशास्त्राच्या साधन सामुग्रीचा पुरवठा त्यांना झाल्यास संगीत कला व गीत गायन कलेचा एक ऐतिहासिक अनुभवाचा लाभ जगाला लाभेल.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व व त्याचे जीवनकार्याचा आढावा काव्य व गीताच्या माध्यमातून सर्व स्तरापर्यंत जाऊन घेता येईल व संकलित कलेला ठेवा सर्वांसाठी संशोधन संकलनाच्या रूपाने मुक्त करता येईल. सुंदर संकलनाचे संशोधन, समालोचन करता येईल. त्यामुळे भविष्यकाळाची साहित्य व कला प्रवाहाचे सदर संशोधन एक स्फुर्तीस्थान, प्रेरणास्थान ठरेल.

तसेच समाज प्रबोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून गीतगायन उपक्रमाकडे लक्ष वेधता येईल. सदर उपक्रमाचा प्रभाव व परिणाम इतर साहित्य कृतीपेक्षा निश्चित जास्त आहे.समतेच्या नवविश्वनिर्मितीसाठी व लोकशाहीच्या पायाभरणीसाठी या गीतगायन व काव्याला साधन म्हणून उपयोग व प्रयोग करता येईल. गायन कलेचा लाभ सर्व विश्वाला होण्यास सदर संशोधनाने मदत होईल.

संदर्भ साहित्य सूची –

१. कर्डक वामन; मोहळ, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद.
२. मनोहर यशवंत; जीवनयम, मौज प्रकाशनगृह, गिरगांव. मुंबई.
३. बाळे दिनकर वामन; दिनकर गीतमाला, सुधीरगवळी प्रकाशन, बोरगांव वर्धा.
४. भगत सुर्यकांत; शेरशायरी, बुद्धवाणी पब्लिकेशन, वर्धा.
५. ऊमरे जाधवराव बुधाजी; बौद्ध, भीम भजन, गजाळ, कव्वाली, भीमशक्ती मुद्रणालय, चंद्रपूर.
६. कव्वाळ रोशनबाबू; अप्रतिमजीते, संध्याप्रकाशन, नागपूर.
७. डांगळे अर्जुन; छावणी हालते आहे.
८. कांबळे उत्तम; वामन दादांच्या गीतांतील भीमदर्शन सुगावा प्रकाशन पुणे.

संशोधनाची नवी क्षितीजे!

डॉ. शशिकांत चौधरी मराठी विभाग प्रमुख, न्यू कॉलेज, कोल्हापूरमो.नं. ९४२११००४७९ Shashikantchaudhri२@gmail.com

---

प्रस्तावना... U.G.C. च्या बदलत्या ध्येयधोरणानुसार प्राध्यापकांना गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आणि पयार्याने त्यांनी आपला ए.पी.आय.वाढवून आपले ज्ञान अपडेट करण्यासाठी महाराष्ट्रातल्या नामवंत महाविद्यालयातून सद्या चर्चा सत्रे, अभ्यास वर्ग घेतले जात आहेत. त्यांचे स्वरूप, विद्यापीठस्तरीय, राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय असे आहे. अधिकाधिक लोक यावेत आणि या चर्चासत्रात सहभागी व्हावेत. तिथल्या विचार मंथनातून आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा त्यांनी रूंदावाव्यात हा या मागचा संयोजकांचा हेतू आहे आणि तो योग्यही आहे. पण आज संशोधनाच्या सर्वच क्षेत्रात एकसुत्रीपणा आला आहे याची खंत वाटते.वाङ्मयाच्या क्षेत्रात ते अधिक प्रमाणात जाणवते. कारण फिल्डवर्कपेक्षा टेबल वर्क करून अल्पावधीत डीग्री कशी मिळेल इकडे आजचे संशोधक लक्ष केंद्रीत करीत आहेत. तर सायन्स, कॉमर्सकडचे आणि कांही अंशी प्रमाणात वाङ्मयीन शाखेकडचे हे संशोधक नेटकॅफेत जाऊन किंवा इंटरनेटचा आधार घेऊन गुगलवर जाऊन तिथल्या माहितीचा आधार घेऊन कटपेस्ट पद्धतीचा अवलंब करीत स्वत:च्या विषयात भर घालण्यापेक्षा उचलेगिरी करून, वाममार्गाचा वापर करून, आपले संशोधन कीजे कटपेस्ट करून घेतले आहे, ते माझेच संशोधन आहे, म्हणून डिग्री मिळवीत आहेत. कारण शासनाने डीग्रीचा वेतनाशी संबंध ठेवल्यामुळेच तर असे वाम मार्ग संशोधनाच्या क्षेत्रात शिरले, याची खंत वाटते. या संदर्भात वृत्तपत्रातून, मासिकातून टीका टीपणी झाली, वादळे उठली, चर्चा झडल्या, पण परिणाम मात्र शुन्य. कारण ही विषवृक्षाची पाळेमुळे खोलवर जाऊन पोहचली आहेत असे करणोर बहुतांशी प्राध्यापक "आता उरलो पगारापुरता" या न्यायाने वाटचाल करीत आहेत. हे पाहून खंत वाटते. कारण त्याच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावण्यापेक्षा विशिष्ट भोव-यातच त्या अडकल्या आहेत. हे निर्विदपणे मान्यच करावे लागेल.

वाङ्मयीन क्षेत्राचा विचार करता, आज इकडे कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन, चरित्र, किंवा एका लेखकाचा समग्र अभ्यास या भोवतीच हे संशोधन फिरते आहे. नवीन क्षेत्रे धुंडाळावीत ही या मंडळींची इच्छाच दिसत नाही. कारण एखाद्या लेखकाचा अभ्यास म्हटले की, जी काय त्याने पांच दहा पुस्तके लिहिलेली असतात. त्या मर्यादित पुस्तकांच्या आधारे आपले संशोधन मांडण्यातच ही मंडळी आनंद घेत आहेत. अर्थात तो त्यांनी घ्यावा. पण निदान तौलनिकतरी तो असावा. कारण हिंदी-मराठी, मराठी-इंग्रजी, हिंदी-इंग्रजी, अशा भाषेत लिहिल्या गेलेल्या वाङ्मयाचा अभ्यास तौलनिकदृष्ट्या केला तर मला वाटते हे संशोधन भाषेच्या अभ्यासकाला निश्चितच उपयोगी ठरेल. तसे प्रयत्न आज होताहेत. पण त्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.आज ज्ञानाची क्षेत्रे रूंदावली गेली. सर्वच क्षेत्रात बदल होत गेले. नाविन्याचा हव्यास धरून कांही मंडळी कार्य करीत आहेत. तर कांही पारंपारिक ज्ञानातच रमले आहेत. मला वाटते, नव्या पिढीच्या संशोधकांनी दहा-पाच पुस्तकातले उतारे जसेच्या तसे उतरून टेबलवर्क करण्यापेक्षा, संशोधनात आवश्यक असे जे फिल्डवर्क आहे, त्याचा आधार घेऊन संशोधन केले, तर ते अधिक सुलभ, सोपे होईल. त्यासाठी तेवढा वेळ देणे हे महत्त्वाचे आहे.

आज इथे चित्रपटाच्या अर्थकारणाच्या अनुषंगाने हा विषय चर्चेला घेतला आहे. त्याचा अभिमान वाटला. कारण चित्रपट क्षेत्रच मुळात अनेक कलांचा एकसंध आधार घेऊन निर्माण झालेले हे क्षेत्र आहे. कॅमेरा हा या क्षेत्राचा बॅकबोन असला, तरी दिग्दर्शकाची दृष्टी ही या मागची मुख्य प्रेरणा आहे. कारण लेखक लिहून जातो, ती थीम-कल्पना दिग्दर्शकाच्या मनात घर करून बसते. ज्या कथा, कल्पनेवर पटकथा लिहिली जाते, त्या पटकथेवर आधारीत संवाद लिहिले जातात. कथेला अनुसरून गाणी लिहिली जातात. संगीत दिले जाते, व्यक्ती वैशिष्ट्यानुसार ड्रेस डिझाईन केले जाते. फोटोग्राफी, नृत्य, नेपथ्य इथे साकारले जाते. त्यामुळे अनेक कलेत पारंगत असलेले बीनीचे कलाकार एकत्रित येवून ती कलाकृती निर्माण करण्यास हातभार लावतात. त्यामुळे दिग्दर्शाच्या डोक्यात जी संकल्पना होती, ती पडद्यावर जशीच्या तशी उमटविण्यात तो यशस्वी होतो. लोकांना प्रेक्षकांना ती पसंत पडतात. म्हणूनच तर तो चित्रपट गाजतो. लोकांना भावतो. या पडद्यामागच्या तडजोडी जेंव्हा एकसंघदृष्ट्या चित्रफितीच्या माध्यमातून पडद्यावर साकारल्या जातात, तेंव्हा त्या मागचे राबणारे हात महत्त्वाचे असतात, हे लक्षात घेतले पाहिजे.एखाद्या कलाकृतीवर चित्रपट निर्माण करणे म्हणजे ती कलाकृती जशीच्या तशी पडद्यावर साकार करणे नव्हे. हे भान दिग्दर्शकाला तर हवेच, पण एखाद्या कलाकृतीवर निर्माण केलेला चित्रपट जसाच्या तसा पाहता यावा ही अपेक्षा प्रेक्षकांनी करणेही योग्य नाही.

आज बदलत्या सांस्कृतिक जीवनाकडे दृष्टी टाकताना जे-जे बदल होत आहेत, ते-ते टीपले पाहिजेत. बदल हा एका रात्रीत होत नाहीत. पण ती होणारी प्रक्रिया समजून घेताना मात्र त्यातल्या नाविण्याचा शोध घेता आला पाहिजे. तो कसा घेता येईल हे दिग्दर्शीत करण्याचा सुचविण्याचाच हा या मागचा हेतू आहे.कलाकृती वरून निर्माण होणारे जे चित्रपट आहेत. उदा.दुनियादारी, सुहास शिरवळकरांच्या कादंबरीवर आधारीत चित्रपट किंवा ७२ मैल, अशोक व्हटकर यांच्या कादंबरीवर आधारीत चित्रपट यापूर्वीही जैत रे जैत सारखे असंख्य चित्रपट कादंबरीवरूनच निर्माण झालेले आहेत. ते ज्ञानी प्रेक्षकांनी पाहिलेत. लोकांना भावलेत. ७२ मैल पेक्षा दुनियादारी लोकांना खूप आवडला. का? तर त्यातली सळसळती तरूणाई, तरूणाईची भंकसगिरी, तरूणाईची भाषा, संवादशैली, त्यांची बॉडी लँगवेज, त्यातली फोटोग्राफी, त्यातली गतिमान संकलन, कुठेही कंटाळा येत नाही. तेच टाईमपास (टी.पी.), बालक-पालक (बी.पी.), मधूनही जाणवते. कधीतरी आपणही महाविद्यालयात शिकत होतो, तो काळ आणि आजचा काळ, जमीन अस्मानचा फरक आहे. तो दाखविण्यात दिग्दर्शक इथे यशस्वी झाला. म्हणून हा चित्रपट गाजला. असे बरचसे चित्रपट गाजले, गाजवले. प्रेक्षकांनी ते उचलून धरले. चित्रपट गाजवण्यासाठी आजकाल त्याची जाहिरात बाजी चांगली केली पाहिजे. म्हणजे चित्रपटाच्या जाहिराती हा संशोधनाचा विषय आहे. आणि होतो. तसाच चित्रपटाची भाषा, संवाद, हाही संशोधनाचा विषय होतो. फोटोग्राफी, नेपथ्य, नृत्य, नाट्य, संगीत, हे या क्षेत्रातले संशोधनाचे विषय आहेत. हे भान आमच्या संशोधकांना होणे गरजेचे आहे.केवळ विषयच सांगायचे झाले तर - उदा.

१. भालजी पेंढारकर यांचे ऐतिहासिक चित्रपट-कथा-पटकथा-संवाद
२. शंकर पाटील यांच्या चित्रपट-कथा-पटकथा-संवाद
३. दिनकर द. पाटील यांचे संवाद / व्यंकटेश माडगूळकर यांचे संवाद
४. दादा कोंडके यांच्या चित्रपटातील विनोद असे कितीतरी सांगता येतील.

मी स्वत: ग.दि. माडगूळकर, जगदीश खेबूडकर, शांता शेळके, पी.सावळाराम, कवी संजीव यांच्या चित्रपट गीतांवर संशोधन करून पीएच.डी.

मिळविली आहे. पण केवळ कवीच घ्यायचे तर राम उगांवकर, दादा कोंडके, मधुसूदन कालेलकर, असे कितीतरी कवी आहेत. त्यांच्या चित्रपट काव्याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. व्ही.शांताराम, मा.विनायक, अनंत माने, यांच्या चित्रपट दिग्दर्शनावर, संशोधन करता येण्यासारखे आहे.३ मे, १९१३ ते ३ मे, २०१४ हे चित्रपटाचे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. अल्पावधीतच हा शताब्दी समारंभ होईलही. अनेक दिग्गज दिग्दर्शकांचे हे जन्मशताब्दीचे वर्ष आहे. त्यांच्यावर संशोधनात्मक लेखन होणे गरजेचे आहे. चित्रपटातील संवाद, चित्रपटातील गीते, चित्रपटाची पटकथा, चित्रपटाची कथा, फोटोग्राफी, नृत्य, नेपथ्य, जाहिरातबाजी, चित्रपटाची बदलती संस्कृती, वात्सल्यभाव, प्रेम संकल्पना, चित्रपटातील विनोद, चित्रपटातील गुन्हेगारी, अशा बारिक सारिक गोष्टींवर संशोधन करता येते. पण ती समज आमच्या संशोधन करणा-या विद्यार्थ्यांनाही हवी आणि त्यांना मार्गदर्शन करणा-या गाईडनाही हवी. केवळ गाईडला परंपरागत पठडीतला हा विषय आवडतो. म्हणून मी हा विषय निवडला. त्यांनी बळजोरीच केली. मला तो घ्यायचाच नव्हता. अशी तक्रारबाजी करणारे बरेच संशोधक भेटतात. अशांना रडतराऊ बाजिरावच म्हणता येईल. संशोधन तुम्हाला करायचे आहे. डिग्री तुम्हाला मिळणार आहे. गाईडला नाही. हे लक्षात यायलाच हवे. गाईड जमात काय आहे, काय नाही याची मला पूर्ण कल्पना आहे. स्वतःचीच मते त्या संशोधनात जशीच्या तशी यावीत म्हणून आग्रह धरणारे गाईड एखादी बायकोसुद्धा जाच सहन करणार नाही. इतका छळ, मानसिक हॅरॅशमेंट त्या विद्यार्थ्यांची करतात. हे मी स्वानुभवातून सांगतो. अशा गाईडपासून सावध रहा. पण त्याची चमचेगिरी करण्यात, आणि हुजरेगिरी करून त्याला खाऊ पिऊ घालून, त्याची मर्जी सांभाळीत स्वतःच्या आयुष्याचा सौदा मांडण्यातच आजकालचे आमचे संशोधक रमलेत. त्यांच्या आवडीचा विषय त्याला घेऊदे. तो त्याचे संशोधन करेलना. पण मी म्हणतो तेच सही. या हेकेखोर वृत्तीने आज संशोधनात भ्रष्टता शिरली आहे, याचा विचार होणे गरजेचे आहे.

संशोधन हे आवडीपोटी व्हावे. व्यवहारापोटी नको. त्याची कांही गरज नाही. पण जे संशोधन असेल ते माझे असेल. कटपेस्ट नसेल वा उचलेगिरी नसेल. जे आहे ते अस्सल आहे. सद्सद् विवेक बुद्धीने लिहिले आहे. याचा अभिमान त्या विद्यार्थ्याला चार चौघात मिरवता आला पाहिजे. पण या कटपेस्ट संस्कृतीमुळे, संशोधनामुळे हा अभिमान गहाळ होतो आहे. याचे भान ना त्या विद्यार्थ्याला, ना त्या गाईडला.माझ्या हातात डझनभर विद्यार्थी संशोधन करीत आहेत. असा फुकटचा भाव मारण्यात गाईड जमातही आघाडीवर आहे. त्यांनी जरूर अभिमान बाळगावा पण आपलीच मते विद्यार्थ्यांवर लादू नयेत. याउलट त्यांनी जे संशोधन केले आहे ते प्रबंधाच्या फॉरमॅट मध्ये ते कसे बसवता येईल याचे जरूर ज्ञान द्यावे. पण केवळ आपल्या आज्ञानापोटी त्या विद्यार्थ्यांवर बंधने घालून साधे-सोपे विषय देवून संशोधन करवून घेत असाल, तर त्या विद्यार्थीचा आणि त्या गाईडच्या ज्ञानाचा पंचनामा विद्वत्तजनांच्यात व्हायला फारसा वेळ लागत नाही. त्याच्या तोंडी परिक्षेच्या वेळी ही मंडळी केविलवाणे तज्ञ मंडळींना सांगतात, "मग सांभाळून घ्या, नवा आहे. मी सांगत होतो, पण त्याने ऐकलेच नाही" अशा पळवाटा काढून ही मंडळी आपल्या चूका विद्यार्थ्यांच्या माथी मारून नामानिराळे होतात. दुस-याच्या खांद्यावर बंदूक ठेवून लढायला पुन्हा तयार होतात. ही या क्षेत्रातली आजची स्थिती आहे.

बांधावर रहाणा-या शेतक-याने जसं शेतीचं निरीक्षण करून पिकावर वायफळ गप्पा माराव्यात. तसच आजच्या संशोधन क्षेत्राचेही आहे. बांधावर राहून विद्यार्थ्यांला मार्गदर्शन करणारे हे बांधावरचे संशोधक गाईड भरपूर आहेत. पण कुठला वाण कसा घ्यावा, कुठली लावण कशी करावी, हे राबणारा शेतकरी ज्या ताकदीने सांगतो ते ऐकून घेण्याची वृत्ती ना त्या बांधावरच्या शेतक-यांची असते ना त्या गाईडची.तेंव्हा संशोधनाच्या क्षितीजाकडे नजर टाकता ना, अनेक क्षेत्रे खुणावताहेत. त्यात आपली दुनियादारी सिद्ध करा. हा मैलोगणिक प्रवास संशोधक विद्यार्थ्यालाच करायचा आहे. तो त्याने आवडीने करावा. पण मासलेवाईक म्हणून जी उदाहरणे दिलीत. त्यात भर टाकून तुम्ही संशोधनाचे हे क्षितीज उजळून टाकू शकता. त्यासाठी गरज आहे, तुमच्या ज्ञानाची, गाईडची नाही. गाईड सर्वज्ञ नाही. तो फॉरमॅट आखून देईल. पण संशोधनतर तुम्हालाच करायचे आहे. त्यासाठी पानेच्या पाने उतरू नका तर तुमचे स्वतःचे विचार मांडा. दुस-याचे विचार आपल्या नावावर खपविण्याची गद्दीरी करू नका तसे झालेच, तर ते गाईड ते विद्यार्थी, आणि ती डिग्री एखाद्याने तक्रार केली तर रिजेक्ट व्हायला वेळ नाही लागायचा. तेंव्हा त्या वाटेला जायचं का? हा खरा सवाल आहे.केवळ मराठी भाषे संदर्भात सांगायचे झाले तर चित्रपटाचे विस्तारलेले हे क्षितिज हाताच्या बोटावर मोजण्या इतपत लोकांनी हाताळले आहे. हा खोल समुद्र आहे. त्या डोहात उड्या मारून शिंपले वेचण्यासाठी भरपूर वाव आहे. त्यासाठी वेळ देणे गरजेचे आहे. हे काम तरूण विद्यार्थी संशोधक करताहेत. त्याची व्यापकता वाढवणे गरजेचे आहे. चित्रपट हे संशोधनाचे क्षेत्रच नाही? असे म्हणून गेल्या पन्नास वर्षात ज्यांनी ज्यांनी हा विषय डावलला, त्यांना आत्ता भान यायला लागले आहे. आरे हो या क्षेत्राकडे आपण दुर्लक्षच केले. असे ते खाजगीत बोलतात. कारण स्वतःला ग्रेट समीक्षक म्हणवून घेणा-यांनी हे क्षेत्र दुर्लक्षीत केले. त्या दुर्लक्षित क्षेत्रातले अर्थकारण, राजकारण, समाज कारण, वाङ्मयीन गुणवत्ता, मनोविश्लेषण, फोटोग्राफी, नेपथ्य, संगीत, नाट्य, नृत्य, अभिनय, कथा-पटकथा, संवाद- गाणी, जाहिराती असे कितीतरी विषय नव्या संशोधकांना खुणावत आहेत. तिकडे स्वतःला झोकून देवून संशोधन केले, तर लखलखत्या चंदेरी दुनियेवर विद्वतजनांनी टाकलेला प्रकाश हे क्षेत्र उजळून टाकायला हातभारच लावणारा आहे. तसा विचार होणे गरजेचे आहे.स्वतःचा हट्ट सोडून देवून एका विशिष्ट चौकटीत राहूनच संशोधन करण्यापेक्षा नाना-विध विषयाला हात घालण्याची ताकद संशोधक विद्यार्थ्यांत आहे. ती त्यांनी पेलणे गरजेचे आहे. गाईडनी तशी संधी त्यांना दिली पाहिजे.शेवटी चित्रपट हा समाजाचा आरसा आहे. कॅमे-याच्या माध्यमातून, चित्रफीतीचा आधार घेवून बोलणारे हे क्षेत्र आहे. यात अनेक विषय हाताळले आहेत. फक्त त्या चित्रपट निर्मात्यांनी, दिग्दर्शकांनी, जे जे विषय हाताळले त्यावर संशोधन करण्याची जबाबदारी तुमची, आमची आहे. त्यासाठी झोकून देवून काम करणा-या तरूण संशोधकांची गरज आहे.हे काम हिंदीत भरपूर प्रमाणात झाले आहे. इंग्रजीतही झाले आहे. पण दुर्दैवाने, समीक्षकांच्या, गाईड मंडळीच्या हट्टाने हे क्षेत्र मराठी भाषेत दुर्लक्षित झाले आहे. ते दुर्लक्षित केलेले क्षेत्र आज नव्याने विचारात घेतले जाते ही जमेची बाजू आहे. येथून पुढच्या काळात-कांही वर्षात या क्षेत्रातले संशोधन वाढेल याची खात्री वाटते.

१९३२ ते २०१४ या कालखंडात मराठी चित्रपटांची संख्या दोन हजारांच्या आसपास जावून पोहचली आहे. दिग्दर्शकांची संख्या २५० हून अधिक आहे. गीतकारांची संख्या शंभरहून अधिक आहे. संगीतकार देखील बरेचसे आहेत. ही आकडेमोड मी अंदाजाने व्यक्त करतोय. कारण संशोधनाचे हे दुर्लक्षीत क्षेत्र जेव्हा उजळून निघेल, तेव्हा त्यातले सच्चेपण समजून येईल. तेव्हा या अनुषंगाने इथूनपुढे संशोधन व्हावे. ही प्रामाणिक इच्छा आहे. यातला प्रत्येक घटक हा संशोधनाचा केंद्रबिंदू आहे. ऐतिहासिक सामाजिक, कौटुंबिक, राजकीय, विनोदी, ग्रामीण, तमाशापट, अशी त्यांची वर्गवारी करून त्यावर संशोधन करता येईल. ते व्हावे. ही इच्छा. या संशोधनाच्या क्षेत्राकडे डोळसपणाने पाहणा-या नव्या संशोधकांनी या संधीच सोनं करावे असेच वाटते.

''विवेकीराय के उपन्यासों में ग्रामांचलिक चेतना''

प्रा.डॉ. सुनील बापूसो बेंद्रे श्रीसंत गाडगे बाबा महाविद्यालय, कापशी. मो.नं:— ९४२०४६३८३२

....

प्रस्तावना: उपन्यास आधुनिक गद्य साहित्य की एक ऐसी महत्वपूर्ण विधा है। जिसे एक प्रकार का केंद्रीय महत्व प्राप्त है। छात्रावस्था से ही उपन्यासों के प्रति मेरी विशेष रुचि रही है। उपन्यासों में आधुनिक जीवन की अनेकमुखी विविधता, जटिलता एवं विशालता, संसार के समस्त क्रियाकलाप और मनुष्य की सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, एवं नैतिक समस्याओं का व्यापक एवं सशक्त चित्रण देखा जाता है। स्वातंत्र्योत्तर काल में हिंदी उपन्यास का बहुमूखी विकास हुआ। इस विकास में प्रेमचंद, जैनेंद्र, रांगेय राघव, यशपाल जैसे उपन्यासकारों का महत्वपूर्ण योगदान रहा। कुछ उपन्यासकारोंने हिंदी उपन्यास को चिंतन की दृष्टी से प्रौढ बनाया तो कुछ ने शिल्प और शैली की दृष्टी से। रचनाओं में गाव का मन ही प्रस्फुटित हुआ है। उन्होंने भारतीय ग्रामांचल की सांस्कृतिक और सामाजिक स्थिती पर चिंतन किया है। विवेकीराय सिर्फ ग्रामीण मिट्टी में पैदा ही नही हुए हैं, बल्कि उन्होंने अपना पुरा जीवन इसी मिट्टी में व्यतीत किया है।

विवेकीराय के उपन्यासों में ग्रामांचलीक चेतना:—विवेकीराय ने हिंदी उपन्यास के प्रांगण में निरंतर लेखन से न सिर्फ संख्यात्मक योग दिया अपितु हिंदी उपन्यास के विधागत विकास में भी असाधारण साजीदारी की है। 'बबलू' से लेकर 'अमंगल हारी' तक सभी उपन्यासों में ग्रामीण परिवेश ही अभिव्यक्त हुआ है।विवेकीराय की रचना ओं का देहातीपन मुझे लुभाता है। भारत को आजादी दिलाने के लिए स्वातंत्र्यपूर्व काल में देशवासियों ने जान की बाजी लगाकर संघर्ष किया । पुरे विश्वास तथा मानवता की मशाल हाथ में लिए जुलूसों मे शामिल हुए, अंग्रेजो के अमानुष अत्याचारों एवं दमन चक्रो का सामना किया । उन्हें भारत को अंग्रेजों की गुलामी से आजाद कराने की तमन्ना थी, जो १५ अगस्त १९४७ को पुरी हुई। भारत को आजादी प्राप्त हुई किंतु खुशहाली नही।

विवेकी राय ने भारतीय ग्रामांचलिक जन—जीवन को वाणी देने का काम किया। इसमें चेतना भरने का काम करनेवाले साहित्यकारों में विवेकीराय का नाम अग्रणी रहा है। उन्होंने अपने उपन्यासों के माध्यम से पूर्वी उत्तरप्रदेश के ग्रामांचलिक जन—जीवन को यथार्थ और समर्थ रुप में चित्रित किया है।विवेकीराय का मन, गांव का मन है। इसलिए उनकी रचना ओं में गांव का मन ही प्रस्फुटित हुआ है। उनके उपन्यास हें। 'बबलू' (१९६७), 'पुरुष पुराण' (१९७५), 'लोकऋण' (१९७७), 'श्वेतपत्र' (१९७९), 'सोनामाटी' (१९८३), समरशेष है १९८८ मंगल भवन १९७४ नामामि ग्रामम् १९९६ अमंगल हारी २००० 'बबलू' से लेकर 'अंमगल हारी' तक सभी उनन्यासों मे अलग—अलग आयाम, नया नया यथार्थ सामने आता है।

विवेकीराय का पहला उपन्यास 'बबलू' है। इसमें ग्रामीण जीवन में पिसते हरिजनों के जीवन और उनकी दशा का मार्मिक चित्रण हुआ है। हमारे समाज का यह दुर्भाग्य है की हाथ से काम करनेवालों को नीचा मान गया। हरिजनों की इसी कांटो भरी जिंदगी का अनुभवजनित चित्रांकन विवेकीराय ने अपने उपन्यास 'बबलू' मे किया है। विवेकीराय का पहला महाकाव्यात्मक उपन्यास 'सोनामाटी' १९८३ ई में प्रकाशित हुआ। इस उपन्यास में विवेकीराय ने गांव के सांस्कृतिक पतन का कारण आर्थिक और राजनीतिक ही माना है।आजादी के पश्चात हिंदी मे फणीश्वरनाथ रेणु नागार्जून, रांगेय राघव, भैरवप्रसाद गुप्त, श्रीलाल शुक्ल, रामदरश मिश्र—शिवप्रसाद सिंह, राजेंद्र अवस्थी, राही मासूम रजा, हिमांशू जोशी और विवेकीराय आदि साहित्यकारों ने पुरे सामर्थ्य के साथ भारतीय ग्रामांचल की सांस्कृतिक और सामाजिक स्थिती पर चिंतन किया है। विवेकीराय सिर्फ ग्रामीण मिट्टी में पैदा ही नही हुए है बल्कि उन्होंने अपना पुरा जीवन इसी मिट्टी में व्यतीत किया है।विवेकीराय अकेले ऐसे कथाकार हैं जो ग्रामीणो के बीच रहकर उनका दु:ख दर्द बांट रहे है। ऐसे ग्रामीण कथाकार की रचना ओं में माटी की गंध स्वाभाविक है।

विवेकीराय का गाव कोई रोमांटिक गाव नही है। प्रजातंत्र और पुंजीवार के गठनबंधन से उपजे भ्रष्टाचार से प्रभावित गांव है। 'बबलू' १९६७, पुरुषपुराण १९७५, लोकऋण १९७७ समरशेष १९८८ सोनामाटी १९८३ कहानियों की ही भांती विवेकीराय अपने उपन्यासोंसे ग्रामजीवन के प्रति संपूर्ण रुप में समर्पित है। उनके उपन्यास आज के दस्तावेज है। उनके पहले उपन्यास 'बबलू' १९६७ में सर्व हारा हरिजन जीवन के समग्र औसत स्वरुप को उसके आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक परिवेश के व्यापक वृत्त के भीतर चित्रांकित किया गया है। यह डायरी विद्या से लिखा गया है। इसका नया संस्करण १९८३ में हुआ है।दुसरा उपन्यास 'पुरुषपुराण' १९७५ प्रथम कृति की भांति ही सामाजिक और सांस्कृतिक उपन्यास है। 'बबलू' में यहि महेसवा हरिजन का तो प्रस्तुत उपन्यास में दुखन कुम्हार का रेखांकन है। पुराणा परिवेशी इस कुम्हार की जीवन गाथा क्या है। गीत काव्य की एक कोमल कडी है। जो आदि से अन्त तक पाठकों को अपनी विनोदात्मक छुअन सें अनुरंजित करती चलती है।तिसरा उपन्यास 'लोकऋण' १९७७ एक महान उपन्यास है। कथाकार ने इस विशाल कृति में बदलते मूल्यो के बीच बदलते ग्राम जीवन को उसकी अनछुई कथाभूमि को गंभीर आशावादी, आस्थावादी परिप्रेक्ष्य में प्रस्तुत किया है। नये किसान जीवन और कृषि क्रांती के आयामों के बीच विडम्बना ओं से पूर्ण सामाजिक स्थितीयों का इसमें अपूर्व चित्रण है।चौथा उपन्यास 'श्वेतपत्र' १९७९ सन १९४२ के जनान्दोलन का प्रामाणिक इतिहास है। इस ऐतिहासिक आत्मकथात्मक उपन्यास में बालिया गाजीपूर तथा बिहार के सीमावर्ती भोजपूरी अंचल के तत्कालिन गुप्त आंदोलन को राष्ट्रीय आंदोलन के समानान्तर चित्रित किया गया है।पांचवा 'सोनामाटी' १९८३ किसान संस्कृति का महान काव्यात्मक उपन्यास है। कुछ समीक्षको ने इसे गोदान के बाद की सब से महत्वपूर्ण कृति कहा है। इसका मुख्य पात्र रामरुप आजीवन सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक और राजनैतिक विसंगतियों से जुझता रहता है। 'सोनामाटी' निश्चित रुप से एक बृहद फलक को लेकर रचा गया उपन्यास है। इसी उपन्यास ने विवेकी राय को उपन्यासकार के रुप में प्रतिष्ठीत किया है। यह उपन्यास 'गोदान' मैला आंचल और बलचनमा की परम्परा का है। इसमें ग्रामीण संस्कृति के साथ—साथ गांव के पतन कें कारणों की गहरी और वैज्ञानिक खोज—बीन की गयी है।

समरशेष (१९८८) में सामने आया है। इसमें उन्होंने गांव के आर्थिक और शैक्षणिक पिछडेपन की मर्मान्तिक कथा पेश की है। आर्थिक भ्रष्टाचार और गांव के अंधेरे की चर्चा करता हुआ उपन्यासकार सुराज के माध्यम से एक नग्न यथार्थ को ही व्यक्त करता है। विवेकीराय गांव की चर्चा करने लगते है तो उनकी पीडा पाठक को आर्द्रकर देती है। पूर्वी उत्तर और बिहार के गांवो की स्थिती लगभग एक जैसी है। न बिजली न पानी न सडक न स्थास्थ न शिक्षा कुछ भी नही। सारे गांव अज्ञान और असुविधा की मार से

त्रस्त है।

लोकऋण:— विवेकी राय लिखित आंचलिक उपन्यास 'लोकऋण' का प्रथम संस्करण विश्वविद्यालय प्रकाशन वाराणसी से सन १९७७ में हुआ। लेखक ने उपन्यास की कथा वस्तू में तीव्र गती से बदलते गांवो की स्थिती तथा उन गांवो की अनछुई कथाभूमि सामायिकता की आधार भूमिपर चित्रित किया है। वस्तुत: देवऋण, पितृऋण और ऋषिऋण से पृथक लोकऋण नये का नवीन जीवन मुल्य जिसके परिप्रेक्ष्य में बदलते गांव की अनछुई कथाभूमि की गंभीर आशावादी अनावस्थावादी सम—सामायिक पहचानवाली एक मनोरंजक कृति 'लोकऋण' लेखक ने उपन्यास के अन्तर्गत वर्तमान समय में होनेवाले परिर्वन को यथार्थवादी की दृष्टीसे देखा है। लेखक का यह दृष्टीकोण मूलत: रचनात्मक है। आज का मनुष्य अपनी स्वार्थ लोलुपता मे अपने अस्तित्व को भी मानो भूल चुका है। इसी स्वार्थ केंद्रित दृष्टीकोण के कारण ही सामाजिक वातावरण के भीतर विद्रोह की प्रवृत्तियों को बढावा मिलता है। गांवो में तो यह और भी स्पष्ट रुपमें देखी जा सकती है। फलत: एक ही गांव में एक और सर्वथा नये प्रकार के गांव का चित्र ही स्वत: प्रस्तुत हो जाता है।समर शेष है का घटना क्षेत्र भी पूर्वी उत्तर प्रदेश का अविकसीत भू—भाग है जहां आज भी सबसे बडी समस्या बाढ, माहामारी और सरकारी प्रचार तंत्र को मुँह चिढाते हुए 'सडक' का महारोदन है।

देश की कथित स्वाधीनता के बाद भोली—भाली सामान्य जनता कैसे छाली जाती रही है। इस तथ्य को गहरे अवसाद के साथ संप्रेषित कर पाना ही विवेकीराय की मूल रचनात्मक सलग्नता है। स्वाधिनता के पश्चात भारतीय ग्राम जीवन एक दोहरी मार से टुटा और जर्जर हुआ है। एक और अपसंस्कृती और नैतिक—रस्खलन की और भी प्लावनकारी बाढ उसकी आत्मा को खा रही है। परिणाम यह है। की गांव जितना बाहर से टूटा है। उतना ही अंदर से भी। सरकारी विकास योजनाओ के लाभ मुठ्ठीभर लोगों को ही मिल पाता है। इन विकास योजनाओं ने आंतरिक और बाहय रुप से गांव को समृध्द करने के स्थान पर जिस राजनितीक प्रपंच और अवसरवाद को जन्म दिया है। उसका समाधान बाढ रोक पाने के उपायों और सडक निर्माण से भी दुष्कार है। वस्तुत: अपसंस्कृति की इस महाविनाशकारी बाढ रोक पाने के उपायों और सडक निर्माण से भी दुस्कार है। वस्तुत: अपसंस्कृती की इस महाविनाशकारी बाढ और मूल्य विहीन राजनीति के रेले में अपने पैरों खडे होने का संघर्ष ही समर शेष है। का मूल कथ्य है। उपन्यास के केंद्र में पंडित संतोष कुमार त्रिवेदी अर्थात संतोषी पंडित नामक एक प्रौढ वय अध्यापक हैं। जो अपने घर परिवार और खेत जमीन की समस्या ओं के द्वारा समूचे देश की बिसात पर फैलाता जाता है। अद्यापि ग्राम्य विकास के लिए समग्र विकास की योजनाओं को कार्यान्वित किया गया लेकिन उन योजनों ओंका प्रभाव यह हुआ की गांव में एक मौन उदासी, मन इस नरक दृश्य निर्मित हो गया जिसे देख कर उसमें रहनेवाले जिसे देखकर उनमें रहनेवाले इतके क्षुब्ध हुए कि नगरीय वातावरण की ओर ही उन्हे भागना पडा परंतु कृषिकांत संस्थानिक परिर्वनों और बदलाव के नये आयामोंसे अब ठहराव परिस्थिती आने लगी है।

निष्कर्ष:—उपन्यासों मे ग्रामीणो की स्वार्थ वृतियों संकीर्ण विचारों अहं भावों का प्रासंगिक उल्लेख महत्वपूर्ण है। इस कृति में 'स्वार्थान्ध उठापरक में व्यस्तमिथ्या विद्रोह अस्वीकृती में गुत्थम गुत्थ गांव मे एक और सर्वथा नये गांव चित्र उभर कर सामने आ जाता है।लेखक ने उपन्यास की कथावस्तू से रामपूर गांव के आंचलिक लोक जीवन एवं उसके यथार्थ को चित्रित करने के लिये आरंभ मे ही प्रकृति की पार्श्वभूमी का जो चित्र अंकित किया है। वह स्वाभाविक और प्रभावपूर्ण है। गांधी जयंती के अवसर पर कई वर्षो के बाद ग्रामीण जनों का एकत्रित होना परस्पर एक दुसरे के साथ मिलकर विचार विमर्श करना अंचल के लोक जीवन की यथार्थता का परिचायक है। लेखक ने इस यथार्थता को चित्रित करने के लिए समय के साथ बदलते हुये गांव के बदलाव का सजीव चित्रांकन किया है।उपन्यास में एक ऐसे गांव के लोक वातावरण का चित्रण हुआ है। जिसमें एक नये प्रकार के गांव का चित्र उभरता हुआ दिखलायी पडता है। एक ऐसा गांव जहाँ लोगों के अपने स्वार्थ की प्रबलता है। अपने पिता के द्वारा बनायी गई धर्मशाळा में स्थापित पुस्तकालय वह स्पष्ट शब्दों में कहता है। पुस्तकालय मेरे डेरेयानी खाजे पर आया।

संदर्भ:—

१) बबलू— राजकमल प्रकाशन दिल्ली, १९६७, हिंदी प्रचारक संस्थान वाराणसी सं. १९८३.

२) लोकऋण— विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, १९७७.

३) श्वेतपत्र— पराग प्रकाशन, दिल्ली, १९७९, अभिरुची प्रकाशन दिल्ली, सं, १९९८.

४) डॉ. अस्थाना ज्ञान— हिंदी कथा साहित्य समकालीन संदर्भ, जवाहर पुस्तकालय, मथुरा, प्र.सं, १९८१.

५) डॉ. राय विवेकी— आधुनिक उपन्यास विविध आयाम, अनिल प्रकाश, इलाहाबाद प्र.सं १९९७.

६) डॉ. उत्तमभाई पटेल— आंचलिक उपन्यासोंमे ग्राम्य जीवन, क्वालिटी बुक्स पब्लिशर्स, कानपूर सं. १९९९.

७) विवेकी राय— आधुनिक उपन्यास, विविध आयाम, अनिल प्रकाशन, इलाहाबाद सं. १९९० पृ. १३५.

ISSN 2277-8063

اردو ترجمہ نگاری میں دلّی ورنا کیولر ٹرانسلیشن سوسائٹی کا حصّہ

ڈاکٹر محمد عاقب محمد طالب دیشمکھ
لیکچرار، جی ایس سائنس، آرٹس اینڈ کامرس کالج، کھام گاؤں، ضلع بلڈانہ، مہاراشٹر
موبائل نمبر۔ 09860607988

انیسویں صدی اردو ادب خصوصاً اردو نثری ادب کے فروغ کے لحاظ سے ہماری ادبی تاریخ کا ایک اہم دور ہے۔ یہ اردو تراجمی ادب کے ارتقاء میں بھی کافی اہمیت رکھتا ہے۔ اس دور میں ترجمہ نگاری کی نہایت قابل قدر منظم کوششیں ہوئیں جنہوں نے اردو نثری ادب میں زبردست استحکام و اضافہ کیا۔ اس دور میں فورٹ ولیم کالج کلکتہ، مطبع شمس الامراء حیدرآباد، شاہان اودھ کے بعد دلّی کالج ایک ایسا ادارہ تھا جہاں اردو میں ترجمہ نگاری کی شعوری کاوشیں ظہور میں آئیں۔

اردو نثر کی ترقی یافتہ شکل جو آج کی نثر کہلاتی ہے دراصل فورٹ ولیم کالج کے تراجم کے ذریعے وجود میں آئی۔ یہ کالج کلکتہ میں ۱۸۰۰ء میں قائم ہوا تھا اور اس کا مقصد یہ تھا کہ ہندوستان میں برٹش ایسٹ انڈیا کمپنی کے ولایت سے نو وارد ملازمین کو اتنی اردو تعلیم دی جا سکے کہ وہ بہ آسانی یہاں کے باشندوں سے نجی اور سرکاری معاملات میں بات چیت کر سکیں۔ لازماً جو کتابیں اس کالج میں تیار ہوئیں ان میں زبان کی سلاست و سادگی و صفائی خاص طور پر مدنظر رہی کیوں کہ عوام کی بول چال کی زبان میں رنگینی اور تعقید موجود نہیں ہوتی لیکن یہ مقصد ہر جگہ حاصل نہ ہو سکا۔ اس کا بنیادی سبب یہ کہا جاتا ہے کہ کالج کے منشیوں کے سامنے سادہ نثر کا کوئی قابل تقلید نمونہ موجود نہیں تھا اور وہ قدیم سرمایۂ نظم سے قریب العہد ہونے کی وجہ سے اپنی نثر کو شعری فضا سے آزادانہ رکھ سکے۔ اکثر مصنفین شاعر بھی تھے۔ فورٹ ولیم کالج کی کتب لکھے جانے کا مقصد بھی محدود تھا۔ وہ غیر ملکی طلبہ کو اردو سکھانے کے لئے لکھی گئی تھیں اردو زبان کی ترقی و ترویج ان کے پیش نظر نہ تھی۔ کئی کتابیں قصہ کہانیوں پر مشتمل تھیں۔ بہرحال اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ ان کی اشاعت سے اردو کو فروغ حاصل ہوا۔ اردو زبان نے ترقی کی طرف ایک اور قدم بڑھایا۔ (قدیم دلی کالج۔ مالک رام ص ۷)

فورٹ ولیم کالج کے بعد انگریزوں نے ہندوستانیوں کی تعلیم کے لئے ایک اسکول دلّی میں کھولا پھر اس کو ترقی دے کر کالج بنا دیا یہ ادارہ دلّی کالج اور قدیم دلّی کالج کے نام سے موسوم ہوا۔ فورٹ ولیم کالج کے بعد یہ دوسرا ادارہ تھا۔ جس کی اردو ادبی و تراجمی ادبی خدمات کے ذکر سے ہماری زبان کی تاریخ کے صفحات روشن ہیں۔

لیکن دونوں میں بنیادی فرق موجود ہے۔ فورٹ ولیم کالج کے قیام کا مقصد برٹش کمپنی کے نو وارد یورپی ملازمین کو اردو پڑھانا تھا اس لئے یہاں لکھی گئی کتابوں کی زبان و بیان میں یہ خاص مقصد مدنظر رکھا گیا اور جہاں تک ہو سکا ان میں سادہ بول چال کی زبان رکھی گئی ان کتابوں کا دائرہ عمل عربی و فارسی تک محدود رہا اور چند تاریخی و مذہبی کتب کو چھوڑ کر باقی کتب داستانی ادب سے متعلق رہیں۔ اس کے برعکس دہلی کالج اسلئے قائم کیا گیا تھا کہ اس جگہ دیسی طلبہ کو حتی الوسع انگریزی میں اور اگر یہ ممکن نہ ہو تو اپنی زبان میں علوم و فنون سے واقفیت بہم پہنچائی جائے۔ ان میں موضوع کو اہمیت دی گئی اور

نہ صرف عربی فارسی بلکہ مغربی زبانوں سے بھی تراجم ہوئے۔

دلّی کالج:۔

دلّی کالج کے قیام کے پس منظر، قیام، عروج وزوال وخاتمے کی داستان کافی طویل اور عبرت خیز ہے۔ایسٹ انڈیا کمپنی نے فورٹ ولیم کالج ۱۸۰۰ء میں صاحبان نو وارد کو اردو پڑھانے کے لئے کیا تھا۔اس لئے وہ صرف زبان دانی کا کالج ہو کر رہ گیا تھا اس کے مخاطب انگریز تھے اس لئے بیرون کالج اس کا اثر زیادہ نہ ہو سکا۔

لیکن دلّی کالج ہندوستانیوں کے لئے قائم کیا گیا تھا۔اس کا اصل مقصد اردو کے ذریعے ہندوستانیوں کو یورپی علم سے روشناس کرانا تھا اس لئے ایک نئی فضا اور نئی جہت پیدا کرنے میں دہلی کالج نے فورٹ ولیم کے مقابلے میں زیادہ گراں قدر خدمات انجام دیں۔فورٹ ولیم کالج کے اثرات ادبی مگر دہلی کالج کے سائنسی مرتب ہوئے۔اگر دہلی کالج میں مختلف علوم وفنون کی کتب نہ لکھی جائیں تو اردو زبان وادب وتراجمی ادب کی تاریخ کا اہم باب وجود میں نہ آتا۔

دلّی کالج کی بنیاد دراصل وہ مدرسہ تھا جو اٹھارویں صدی کے اواخر میں قائم ہوا تھا اور غازی الدین کا مدرسہ کہلاتا تھا۔یہ مدرسہ دلّی میں اجمیری دروازہ کے پاس غازی الدین حیدر کے مقبرے کی عمارت میں قائم ہوا تھا۔جہاں بعد میں قدیم دلّی کالج اور آزادی کے بعد ڈاکٹر ذاکر حسین میموریل کالج کے نام سے قائم ہوا۔غازی الدین کے مدرسہ کے دلّی کالج میں تبدیل ہونے کی سرگذشت طویل ہے۔

انگریز کمپنی ۱۸۰۳ء میں دہلی پر قابض ہوئی۔ابتداء میں اسے ہندوستانیوں کی تعلیم سے کوئی دلچسپی نہیں تھی۔بعد میں اس نے اس طرف توجہ کی۔غازی الدین کا مدرسہ قدیم مدرسوں کی طرز پر مقبرہ غازی الدین حیدر کی عمارت میں قائم ہوا تھا۔جب دہلی کے مدرسوں کی حالت خراب ہوئی تو کمپنی نے غازی الدین حیدر کے مدرسہ کی درستی کی طرف بھی توجہ دی۔اس کی مرمت کے لئے گرانٹ دیا۔پھر اسی عمارت میں ایک کالج کھولنے کی تجویز بھی رکھی گئی۔جہاں شرفا کی اولاد کو اعلیٰ تعلیم دی جا سکے۔اس تجویز کے مطابق ۱۸۲۵ء میں دلّی کالج قائم ہوا۔اس کا ایک پرنسپل مقرر کیا گیا تعلیم کے لئے مولوی ملازم رکھے گئے۔۱۸۲۸ء میں اس کالج میں انگریزی تعلیم کے لئے شعبہ قائم کیا گیا۔حسن اتفاق سے اس کالج کو ۱۹۲۹ء میں اعتمادالدولہ میر فضل علی خاں رئیس دہلی نے ایک لاکھ ستر ہزار کی رقم عطا کی۔جس سے ایک ٹرسٹ بنایا گیا۔کالج کی اقتصادی حالت سدھر گئی۔کالج قائم تو ہو گیا لیکن اس کی نصابی ضروریات پوری کرنے کے لئے اردو میں کتابیں نہیں ملتی تھیں۔جو کہ اس کالج کا ذریعہء تعلیم تھا۔اس لئے ان کتابوں کی تصنیف وتالیف کی طرف توجہ دی گئی۔

دلّی کی تعلیمی مجلس نے اس مسئلہ پر غور وخوض کرنے کے لئے ایک چھوٹی سی کمیٹی تشکیل دی جس نے کچھ سفارشات بھی پیش کیں۔مگر اس کی تجاویز وسفارشات صرف کاغذ تک ہی محدود رہیں عملی کام بہت کم ہوئے۔اس وقت تک کتابوں کی تیاری کے سلسلہ میں متعدد تجربات ہو چکے تھے لیکن خاطر خواہ نتائج برآمد نہ ہو سکے تھے۔کوئی نئے سرے سے اس کام میں ہاتھ ڈالنے کی جرات نہیں کر رہا تھا۔ضرورت تھی کہ مردے از غیب بروں آید وکارے بکند۔۱۸۲۵ء میں کالج کھلا تو جوزف ہنری ٹیلر اس کے عارضی پرنسپل مقرر ہوئے۔وہ کافی معروف آدمی تھے۔کالج کے پرنسپل تھے۔انتظامیہ امور کے سکریٹری تھے اس لئے انتظامی امور کے کرتا دھرتا تھے۔انہیں اس مسئلہ پر توجہ دینے کی فرصت نہ ملی۔ضرورت تھی کہ کوئی ایسا شخص اس عہدہ پر ہو جو اپنا پورا وقت تعلیمی کاموں کی طرف دے سکے۔

دلّی ورنا کیولر ٹرانسلیشن سوسائٹی:۔

۱۸۴۱ء میں ایک فرانسیسی نژاد فیلکس بوترو دلّی کالج کے پرنسپل مقرر ہوئے۔ وہ نوجوانی میں ہی ہندوستان آ گئے تھے۔ ہندوستانی زبان میں معقول مہارت پیدا کر لی تھی۔ اس میں آسانی سے گفتگو کر لیتے تھے اور مضامین لکھ سکتے تھے۔ ۱۸۴۱ء میں انہیں دلّی کالج کا پرنسپل اور دلّی شہر کی تعلیمی مجلس کا سکریٹری بنادیا گیا اس کے علاوہ اس مجلس کے تحت اور جو کالج اور درس گاہیں تھیں ان کی نگرانی بھی ان کے سپرد ہوئی۔ بوترو مادری یا دیسی زبان میں تعلیم کے حامی تھے۔ جب انہوں نے دیکھا کہ دیسی زبان میں نصابی کتابوں کی کمی ہے اور ان کے بغیر یہ مقصد حل نہیں ہوسکتا تو انہوں نے اپنے ہم خیال لوگوں کے ساتھ مل کر ۱۸۴۳ء میں ایک انجمن قائم کی جس کا طویل نام اس طرح تھا۔ دی سوسائٹی فار دی پروموشن آف نالج ان انڈیا تھرو دی میڈیم آف ورنا کیولر لینگوئج۔ یعنی دیسی زبان میں ذریعہء تعلیم کے ذریعے ہندوستان میں معلومات (علم) کی ترقی کے لئے انجمن۔ اس طویل نام کو لوگوں نے سہولت کے لئے مختلف ناموں سے پکارنا شروع کیا مثلاً دلّی کالج ورنا کیولر ٹرانسلیشن سوسائٹی' دلّی ٹرانسلیشن سوسائٹی' ورنا کیولر سوسائٹی وغیرہ ان میں سے دو نام ورنا کیولر ٹرانسلیشن سوسائٹی اور دلّی ٹرانسلیشن سوسائٹی زیادہ مشہور ہوئے۔ اس انجمن کے ہمدردوں اور حامیوں میں کئی صاحب اثر اور صاحب اقتدار لوگوں کے نام ملتے ہیں۔ ان میں دیسی اور انگریز کی قید نہیں تھی سب برابر کے شریک تھے۔ جن ۱۱۶ لوگوں نے اس کے لئے چندہ دیا ان میں ۵۲ انگریز تھے۔

سوسائٹی کے مقاصد:۔

جب کہ اس سوسائٹی کے نام سے ظاہر ہے اس کا مقصد یہ تھا کہ ملک میں جملہ علوم وفنون کی اشاعت وتعلیم دیسی زبانوں کے ذریعے کی جائے اور چونکہ ان زبانوں میں ان موضوعات سے متعلق کتابیں موجود نہ تھیں اس لئے یہ فیصلہ ہوا کہ انگریزی سنسکرت اور عربی کی اہم کتابوں کے اردو ہندی و بنگالی میں ترجمے تیار کروائیں جائیں اور سب سے پہلے درسی نصابی کتابیں لکھوائی جائیں (قدیم دلّی کالج ص ۴۴) اور ان کی اجرت بھی دی جائے۔ اس کے لئے جو اصول وضع کئے گئے وہ اتنے نپے تلے اور عملی پہلو سے ایسے معقول اور کارآمد تھے کہ آج بھی ان سے بہتر اصول نہیں بنائے جاسکتے۔ ان میں سے بعض عام تھے اور بعض خاص۔ اگر چہ یہ انجمن اردو ہندی اور بنگالی تین زبانوں میں ترجمہ کے لئے قائم ہوئی تھی۔ لیکن عملی طور پر یہ کام صرف اردو میں ہوا۔ اس انجمن کے کرتا دھرتا اکیلے مسٹر فیلکس بوترو تھے جو دہلی کالج کے پرنسپل تھے۔ اس لئے انجمن کا سارا کام دہلی میں ہی ہوا اور ترجمے کا کام بھی زیادہ تر دلی کالج کے طلبہ واساتذہ کے ہی سپرد ہوا۔ اس لئے لوگ انجمن کے اصلی نام کو نظر انداز کر کے اسے دلّی کالج ورنا کیولر ٹرانسلیشن سوسائٹی کے نام سے پکارنے لگے۔ بوترو یا ہندوستانی مدرس یا انگریزی شعبے کے اونچے درجہ کا کوئی طالب علم ان کے مشورہ سے کسی کتاب کو ترجمہ کے لئے منتخب کر کے ترجمے کے بعد اس پر نظر ثانی کر لی جاتی تھی۔ بوترو ہندوستانی زبان اچھی طرح جانتے تھے۔ کالج میں لیکچر اردو میں دیتے تھے۔ انہوں نے اپنے درسی خطبات کو تین جلدوں میں شائع کیا تھا۔

(۱) اصول قانون سازی (۲) مالیات (۳) حقوق شخصی۔ یہ کتابیں داخل نصاب ہیں انہوں نے اردو انگریزی کے شعبوں کو ملا کر ایک کر دیا۔ کالج اجمیری گیٹ سے کشمیری دروازہ کے اندر منتقل کر دیا گیا۔

۱۸۴۵ء میں بوترو خرابی صحت کی بناء پر مستعفی ہو کر ولایت چلے گئے۔ ان کی جگہ ڈاکٹر الواس اسپرنگر کالج کے نئے پرنسپل مقرر ہو کر آئے وہ جرمن تھے عربی فارسی کے فاضل ۱۸۳۶ء میں وہ انگلستان گئے تھے ہالینڈ میں طب پڑھ کر برطانیہ گئے وہاں سے کمپنی میں ملازم ہو کر بحیثیت ڈاکٹر کلکتہ آئے ۱۸۴۵ء میں انہیں دلّی کالج کا پرنسپل مقرر کیا گیا۔ ان کے مسلمان وکلاء فضلا سے اچھے تعلقات تھے۔ انہوں نے کالج میں کئی اصلاحات کیں نئی کتابیں نئے نصاب کی کئی کتب کے ترجمے کروائے۔ اسپرنگر دہلی ٹرانسلیشن سوسائٹی کے سیکرٹری تھے انہوں نے بوترو کے کام کو آگے بڑھایا ان کی فرمائش

[illegible]

کے لئے مقرر کئے وہ بھی اردو تراجمی ادب کے سلسلے میں سنگ میل کا درجہ رکھتے ہیں یہ اصول اتنے نپے تلے اور عملی پہلو سے اتنے معقول اور کارآمد تھے کہ آج تک ان سے بہتر اصول نہیں بنائے جا سکے یہ دو طرح کے تھے۔ بعض عام اصول اور بعض خاص اصول۔

عام اصول ترجمہ:۔

عام قاعدہ یہ تھا کہ حتی الوسع انگریزی کا لفظ استعمال نہ کیا جائے بلکہ اس کے مفہوم کو دیسی زبان میں ادا کیا جائے۔ خواہ اسمیں عبارت کسی قدر لمبی ہی کیوں نہ ہو جائے۔ پھر دیسی زبان کا وہ لفظ بھی لکھا جائے جو آسان ہو یا کم از کم تعلیم یافتہ طبقہ اس سے واقف ہو۔ بغرض محال اگر ترجمے کے لئے آسان لفظ نہ مل سکے۔ بلکہ ایسا مشکل لفظ ہی ملتا ہو جس کی قابل فہم تشریح میں نکات کام نہ دے سکے تو بہتر ہے کہ انگریزی کا لفظ ہی جوں کا توں اردو میں لے لیا جائے۔ ایک اور عام قاعدہ یہ طے ہوا کہ اگر کسی علم کی کوئی کتاب پہلے ہی ترجمہ ہو چکی ہو اور اس میں خاص خاص الفاظ و اصطلاحوں کا اردو ترجمہ کر دیا گیا ہو تو جہاں تک ممکن ہو نیا لفظ نہ بنایا جائے بلکہ اس ترجمے کو رواج دیا جائے۔

خاص اصول ترجمہ:۔

۱۔ جہاں انگریزی کے کسی لفظ کا ہم معنی لفظ اردو میں پہلے سے موجود ہے وہاں موجود لفظ ہی استعمال کیا جائے۔ مثلاً آئرن، سلفر، منسٹر کی جگہ علی الترتیب لوہا، گندھک، وزیر لکھا جائے۔

۲۔ انگریزی کے وہ لفظ جن کے ہم معنی لفظ اردو میں موجود نہیں جوں کے توں لئے جائیں جیسے سوڈیم، پوٹاشیم، کلورین انگریزی یورپی خطابوں القابوں کو بھی جوں کا توں لیا جائے۔ مثلاً ڈیوک، ارل، کلکٹر وغیرہ۔

۳۔ اگر لفظ مرکب ہو اور اس کے کسی جز کا بھی مترادف ہمارے پاس نہ ہو تو اسے اردو میں لے لیا جائے۔ مثلاً ہائیڈروکلورک کیوں کہ اردو میں ہائیڈروجن اور کلورین کیلئے کوئی لفظ نہیں۔ جہاں تک ہو سکے مرکب ترکیب کو اردو میں ڈھالنے کی کوشش کی جائے تا کہ اجنبیت دور ہو۔ جیسے ملٹری اینڈ ریلی جس آرڈر آف مالٹا، کو لشکری مذہبی جماعت مالٹا کی سے ادا کیا جائے۔

۴۔ اگر انگریزی لفظ مرکب ہے اور اردو میں پوری ترکیب کے لئے کوئی مستقل لفظ نہیں لیکن مختلف اجزاء کا مفہوم ادا کرنے کے لئے الفاظ ہیں۔ تو ترجمے میں نئی ترکیب وضع کر لی جائے۔ مثلاً کرنولوجی کا ترجمہ علم زماں۔

۵۔ جب یہ قاعدہ یا قاعدہ ذیل آسانی سے مطابق نہ ہو تو غیر زبان کا لفظ لے لیا جائے۔ مثلاً ہائیڈروجن نائٹروجن

۶۔ اگر مرکب لفظ ایسے دو مفرد الفاظ سے بنا ہو جن میں سے ایک کا مترادف ہے دوسرے کا نہیں تو ایک اسی زبان کا اور دوسرا اردو کا لفظ لے کر نئی ترکیب بنا لی جائے۔ جیسے آرچ بشپ کا ترجمہ بشپ اعلیٰ۔

۷۔ انگریزی کے بعض الفاظ لغوی معنوں کے علاوہ اصطلاح کے طور پر بھی استعمال ہوتے ہیں جیسے آرڈر، کلاس وغیرہ گو ہمارے یہاں ان کے ہم معنی ہیں لیکن یہ صرف عام لغوی معنوں ہی میں بولے جاتے ہیں ہم ان کے اصطلاحی معنوں سے ناواقف ہیں اگر یہ اصطلاح کے طور پر آتے ہیں تو ترجمہ میں جوں کے توں لئے جائیں کیونکہ ان کی جگہ اردو کے مترادف لکھیں گے تو وہ اپنے لغوی معنوں کے علاوہ اصطلاحی مفہوم ادا کرنے سے قاصر رہیں گے اور غلط فہمی کا احتمال رہے گا۔ جیسے اسپیسیز، آرڈر، کلاس، وغیرہ۔

۸۔ درختوں کے انواع (خاندانوں) کے نام یا تو اس نوع (خاندان) کے کسی ممتاز فرد کے نام پر رکھے جاتے ہیں یا اس نوع کی مشترکہ خامیوں کی بناء پر

نام رکھ دیا جاتا ہے۔ اس قاعدے کی پابندی اردو میں کی جائے۔ (قدیم دلّی کالج ص ۴۴۔۴۶)

اوپر کے قواعد میں اردو مترادف سے مطلب ایسا لفظ ہے جو ملک کے تعلیم یافتہ اور متوسط درجے کے طبقے میں معروف ہے۔ اگر ہماری مشرقی زبانوں کی ڈکشنریوں میں کوئی مترادف لفظ نہیں ملے تو بہتر یہ ہوگا کہ انگریزی لفظ ہی اختیار کرلیا جائے۔ سائنس کا ترجمہ انگریزی سے ہی کیا جائے گا اس لئے انگریزی الفاظ سے زبان بچانا تقریباً ناممکن ہے۔ ساتھ ہی یہ بھی ہدایت کی گئی تھی کہ جہاں تک آسانی ممکن ہو انگریزی الفاظ کے استعمال سے احتراز کیا جائے۔ سائنس پر جو کرنا ہیں اس سے قبل لکھا جاچکا ہیں۔ انہیں مہیا کر کے جب تک کوئی خاص وجہ نہ ہو ان میں مستعمل الفاظ کو استعمال کیا جائے۔ اگر کہیں کسی خاص واقع کی طرف اشارہ ہو جس سے اہل ہند واقف نہ ہو تو حاشیہ میں یا مناسب ہو تو متن میں اس کی مختصر تشریح کردی جائے۔ مترجم کو لفظ بلفظ ترجمہ کی کبھی کوشش نہیں کرنی چاہئے ترجمے میں سب سے بڑی بات اصل مفہوم یعنی جملے کے معنی و مطلب کو صحیح طور پر ادا کرنا ہے خواہ اس کی ساخت اور طرز ادا کیسی ہی مختلف کیوں نہ ہو۔ کیمسٹری کی اصطلاحات کے بارے میں یہ رائے دی گئی تھی کہ تمام اصطلاحات کو بجنسہ لے لینا مناسب ہوگا۔ البتہ کیمیائی عناصر جن کے نام اردو میں موجود ہیں ویسے ہی رہنے دئے جائیں لیکن مرکبات کے نام انگریزی میں رہنے دئے جائیں جیسے ہائیڈروکلورک ہائیڈروسلفیورک۔ نباتات کا ترجمہ کٹھن ہے یورپی مصطلحات کا لفظی ترجمہ مجمل ہو جائے گا البتہ جو طریقہ درختوں کے نام رکھنے کا بتایا گیا ہے وہ بہتر رہے گا اور عام طور پر مستعمل ہے۔ ضروری ہے کہ نباتات کا علم رکھنے والا یہ ترجمہ کرے۔ (ترجمہ کا فن و روایت ص ۳۲۴۔۳۲۵)

یہ تھے ترجمے کے موٹے موٹے اصول۔ لیکن سو اصولوں کا ایک اصول یہ تھا کہ جہاں تک ہو سکے لفظی ترجمہ سے احتراز کیا جائے تاکہ عبارت اور جملوں کی ساخت سے غرابت اور اجنبیت کا اظہار نہ ہو۔ بلکہ ترجمے میں زیادہ سے زیادہ تر ترجمانی مدنظر رہے اور اس کا مفہوم اردو کے محاورے اور روزمرہ کے مطابق صحیح طور پر ادا کردیا جائے۔

حواشی

۱۔ قدیم دلّی کالج ۷۸،۲۴ مالک رام مکتبہ جامعہ دہلی ۱۹۷۵ء۔۱۹۷۶ء

۲۔ ترجمہ کا فن اور روایت ۳۱۱،۳۲۱ ڈاکٹر قمر رئیس قومی کونسل دہلی ایڈیشن ۲۰۰۴ء

۳۔ اردو میں سائنسی و تکنیکی ادب ۹۵،۱۵۳ ڈاکٹر شکیل محمد خاں انجمن ترقی اردو دہلی ۱۹۸۸ء

۴۔ مغربی تصانیف کے اردو تراجم ۵۲،۶۵ میر حسن ایم اے ادارہ ادبیات اردو حیدر آباد ۱۹۳۹ء

ISSN 2277-8063

اردو ادب میں خاکہ نگاری

ڈاکٹر محمد راغب محمد طالب دیشمکھ
صدر شعبۂ اردو، جی ایس سائنس، آرٹس اینڈ کامرس، کالج کھام گاؤں ضلع بلڈانہ (مہاراشٹر)
موبائل نمبر:۔ 09422926544
Email:- ragibdeshmukh@yahoo.co.in

اردو ادب میں خاکہ مختصر افسانوں کی طرح ایک نئی اور نثری ادب کی ایک مقبول دلکش صنف ہے۔ انشائیہ، افسانہ، ڈرامہ اور ناول کی طرح خاکہ (Sketch) بھی ادب کی ایک جداگانہ اور منفرد صنف ہے۔ اردو ادب میں اس صنف کے ابتدائی نقوش جنہیں (Proto Type Sketch) کہا جاسکتا ہے۔ قدیم تذکروں اور دیگر تصانیف میں مل جاتے ہیں۔ لیکن ایک مستقل صنف ادب کی حیثیت سے اردو میں خاکہ نگاری کا رواج انگریزی ادب کے زیر اثر ہوا۔

خاکہ کی اصطلاح:۔

خاکہ انگریزی اصطلاح (Sketch) کا متبادل ہے۔ لفظی مفہوم میں خاکہ کسی موضوع کے ابتدائی نقوش کو کہیں گے۔ جس کی بنیاد پر کسی شے کی مکمل بت گری ممکن ہو۔ لیکن ادب اور فن میں یہ اصطلاح مختلف مفہوم رکھتی ہے۔ خاکہ نگاری جیسے کہ کہا گیا ہے پل صراط پر چلنے ''قطرہ میں دجلہ دکھانے'' چاول پر قل ہو اللہ لکھنے یا دریا کو کوزہ میں بند کرنے کی تکنیک ہے۔ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ خاکہ نگاری کا فن لطیف بھی ہے اور دشوار بھی۔ خاکہ نگاری میں زبان و بیان، کردار نگاری، واقعہ نگاری، منظر کشی کا خاص خیال رکھا جاتا ہے۔ لفظی مفہوم میں خاکہ کسی موضوع کے ابتدائی نقوش کو کہیں گے۔ مصور اگر کسی شخص کی مکمل اور بعینہ تصویر پیش کرے تو اسے پوٹریٹ کہیں گے۔ اس کے برخلاف مصور اگر چند آڑے ترچھے خطوط کی مدد سے اس شخص کے خدوخال کی جھلک دکھادے تو وہ اسکیچ کہلائے گا۔ فن خاکہ نگاری میں خاکہ نگاری کی ایمانداری احساس تناسب، قوت مشاہدہ اور مصورانہ مہارت کا امتحان ہوتا ہے۔ یہی وہ صلاحیتیں ہیں جس سے کسی شخصیت کی مکمل اور صحیح مرقع کشی کی جاسکتی ہے۔ ادب میں بعض اصناف فنی اعتبار سے بظاہر بہت آسان معلوم ہوتے ہیں لیکن حقیقت میں یہ انتہائی مشکل اور پیچیدہ ہوتے ہیں۔ خاکہ بھی ادب میں انتہائی پیچیدہ صنف ہے جس کو اشاروں کا آرٹ کہا جاتا ہے۔ خاکہ میں یہ صلاحیت ہوتی ہے کہ وہ زندگی کے ہر پہلو کو اپنے اندر سمو لیتا ہے۔

خاکہ کی تعریف:۔

خاکہ نگاری کے متعلق ادب کے مختلف نقادوں نے الگ الگ انداز سے اپنے خیالات کو پیش کیا ہے۔

ڈاکٹر خلیق انجم لکھتے ہیں کہ:۔

''خاکہ کا فن بہت مشکل اور کٹھن فن ہے۔ اسے اگر نثر میں غزل کا فن کہا جائے تو غلط نہ ہوگا''۔

اچھا خاکہ وہی ہوتا ہے جس میں کسی انسان کے کردار اور افکار دونوں موجود ہوتے ہیں۔ یعنی خاکہ پڑھنے کے بعد اس کی صورت و سیرت اس

کا مزاج، ذہن کی افتاد، اس کا زاویہ فکر، اس کی خوبیاں اور خامیاں سب نظروں کے سامنے آجائیں۔ جسکی وجہ سے خاکہ میں شخصیت کے ہر پہلو کو پیش کیا جا سکتا ہے۔

شمیم احمد کرہانی نے لکھا ہے:۔

''خاکہ نگاری ادب کی ایک صنف ہے جس میں شخصیتوں کی تصویریں اس طرح براہ راست کھینچی جاتی ہیں کہ انکے ظاہر و باطن دونوں قاری کے ذہن نشین ہو جاتے ہیں اور ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے پڑھنے والے نہ صرف قلمی چہرہ دیکھا ہے بلکہ خود شخصیت کو دیکھا اور سمجھا بوجھا ہو''۔

خاکہ نگاری کا اصل فوکس کوئی شخصیت ہوتی ہے۔ شخصیت کو مخصوص شکل وصورت، اخلاق و عادات، سیرت و کردار، اعمال و افعال، ذہن و فکر کی صلاحیتیں قدرت کی جانب سے عطا کی گئی ہیں۔ شخصیت کی تصویر کشی کو مشکل فن سے تعبیر کیا گیا ہے۔ خاکہ کی خاص خوبی یہ ہے کہ وہ موضوع کی تصویر کو اس کے اپنے اصلی رنگ و روپ میں پیش کرے۔

بقول آمنہ صدیقی:۔

''اسے صرف فرشتہ یا انسان بنا کر نہ پیش کیا جائے بلکہ اسے ان دونوں کا مجموعہ ہی رہنے دیا جائے۔ کیونکہ اس مجموعہ کا نام انسان ہے''۔

دنیا میں اچھے برے مضبوط و مستحکم کمزور و بے بس ہر قسم کے انسان ملتے ہیں اور ہر انسان چوں کہ خود ایک وسیع دنیا کے مماثل ہے اس لحاظ سے خاکہ کا موضوع عظیم ہستیاں بھی ہوسکتی ہیں اور عام اوسط درجہ کے افراد بھی۔ اردو ادب کے خاکہ نگاروں نے صرف مخصوص یا ایک ہی طرح کے افراد کو موضوع نہیں بنایا۔ ان کے خاکوں میں مدبر، علما، رہنما، سیاستداں، صحافی، وزیر، مقرر، مفسر، محقق، ناقد، فلسفی، شاعر، ادیب، طنز نگار، مترجم، مزاح نویس، ذاتی دوست اور واقف کار، معمولی و عظیم ہستیاں سب ہی قسم کے لوگ ملتے ہیں۔

اردو ادب میں خاکہ نگاری کا باضابطہ آغاز اگر چہ انیسویں صدی کے اواخر میں ہو چکا تھا، لیکن صحیح معنوں میں اس کی نشو ونما بیسویں صدی میں ہوئی۔ اس اعتبار سے نثر کی دیگر اصناف کے مقابلے میں یہ ایک نو خیز صنف ہے۔ ناول کی طرح یہ بھی اردو کی ایک خود رو صنف ہے، جو اپنے آپ پیدا ہوئی اور بڑھی۔ یا یوں کہیے کی اس کی اختراع کا سہرا اردو کے ادیبوں کے سر ہے۔ اس میں شک نہیں کہ آگے چل کر انگریزی ادب کے اثرات بھی اس نے قبول کیے۔ اردو میں اس صنف کے پہلے ہی سے کوئی فنی اصول وضوابط متعین نہیں تھے۔ مختلف ادیبوں نے اسے اپنے اپنے طور پر برتا اور اپنے پیش روؤں کے تجربوں سے استفادہ کرتے ہوئے اس کے فن کی صورت گری کی۔ جب اس صنف ادب میں تخلیقی شاہ کاروں کا قابلِ لحاظ ذخیرہ جمع ہو گیا تو نقادوں اور مورخین ادب کی توجہ اس کی طرف مبذول ہوئی۔ چنانچہ مختلف اصحابِ قلم نے اس صنف کے فنی خصوصیات ولوازم کا تعین کرنے اور اس کی رفتار ترقی کا جائزہ لینے کی کوشش کی۔ محمد حسین کا مضمون ''خاکہ نگاری'' (نگار، کراچی، جون ۱۹۵۹ء) کا امجد کندیانی کا مضمون ''خاکہ نگاری'' (نگار، اصناف ادب نمبر)، سید محمد حسین کا مضمون ''خاکہ نگاری'' (نیا دور، لکھنؤ ۱۹۶۴ء)۔ اس لحاظ سے قبلِ ذکر ہیں کہ ان میں پہلی بار خاکہ نگاری کا بہ حیثیت صنفِ ادب جائزہ لیتے ہوئے اس کے فنی اوصاف پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ لیکن اس صنف کی ادبی اہمیت اس کی متقاضی تھی کہ فنی اعتبار سے اس کے تمام پہلوؤں کا مفصل مطالعہ کیا جاتا۔

خاکے کا مواد:۔

خاکہ کے لئے خاکہ نگار مختلف ذرائع سے مواد حاصل کرتا ہے۔ مثلاً خاکہ کیلئے شخصیت کے ذاتی معلومات، شاعری، خطوط، سوانحی جھلکیاں، اقوال وغیرہ۔ خاکہ نگار کے لئے یہ بھی ضروری ہے کہ وہ شخصیت کے سیرت وصورت، گفتار و کردار عادات و اطوار وغیرہ کے متعلق مواد اور معلومات حاصل

کرلے۔خاکہ ایک ایسی صنف ہے جس میں ایک ہی شخصیت کے ہزار ہا پہلو کو اجاگر کیا جاتا ہے۔مختصر الفاظ میں اگر یہ کہا جائے تو بے جانہ ہوگا ''سمندر کو کوزے میں بند کرنا'' یہ ایک محاورہ ہے ایک مثال ہے لیکن اسی مثال کو خاکہ نگار عملی جامہ پہناتا ہے یعنی وہ شخصیت کے بے شمار پہلوؤں کو اپنے الفاظ کی جادوگری سے اس طرح پیش کرتا ہے شخصیت کا ہر پہلو تابندہ و روشن نظر آتا ہے۔فن خاکہ نگاری میں شخصی تاثر کی بھی گنجائش ہوتی ہے اس لئے نقادان ادب کا خیال ہے کہ سوانح نگار اور خاکہ نگاری خود عظیم شخصیت کے مالک ہوں تاکہ وہ بڑی سے بڑی شخصیت کی مرقع کشی بہتر سے بہتر انداز میں کرسکیں۔اسی کے متعلق سید شاہ علی کا قول ملاحظہ ہو:۔

''ایک بڑے آدمی کو سمجھنے کیلئے ایک بڑے آدمی کی ضرورت ہوتی ہے۔''

ماہرین خاکہ نگاروں نے خاکہ کی مختلف اقسام کا ذکر کیا ہے۔ا)۔تعارفی ، ۲)۔تاثراتی ، ۳)۔سرسری ، ۴) سوانحی ۵)۔خودنوشت ۶)۔مداحیہ ۷)۔توصیفی ، ۸)۔مزاحیہ۔

خاکہ کے اقسام:۔

خاکہ نگاری کے محرکات ، مقاصد ، ہیئت ، مواد ، پیرایۂ بیان اور ادبی تکمیل کو پیش نظر رکھا جائے تو شخصی خاکوں کو درج ذیل اقسام کے تحت بیان کیا جاسکتا ہے۔

تعارفی ، سرسری ، تاثراتی ، مداحیہ اور توصیفی ، بیانیہ اور سنجیدہ ، کرداری ، سوانحی ، معلوماتی ، اجتماعی ، مزاحیہ ، ذاتی یا خودنوشت اور انٹرویو ، پیش نظر اوراق میں اردو کے منتخب خاکوں کو اقتباسات کی مدد سے اس لطیف اور بسا اوقات غیر محسوس فرق کو اجاگر کرنے کی کوشش کی گئی ہے جو خاکوں کی ان مختلف اقسام میں پایا جاتا ہے۔

ا) تعارفی خاکے:۔

اس تعارفی خاکے میں کسی شخصیت سے قارئین کو متعارف کروایا جاتا ہے ایسے خاکے مختصر ہوتے ہیں۔جس میں خاکہ نگار اپنی ذاتی معلومات سے قارئین کو شخصیت کی زندگی کے چھپے ہوئے پہلوؤں سے روشناس کرواتا ہے۔ایسے خاکوں میں قابل ذکر رشید احمد صدیقی کا شیش محل اور رئیس احمد جعفری کا ''دید وشنید'' قابل ذکر ہیں۔

۲) تاثراتی خاکے:۔

اس تاثراتی خاکے میں خاکہ نگار شخصیت سے متعلق اپنے مجموعی تاثر کو بڑے ہی دلنشین انداز میں پیش کرتا ہے۔شخصی اور جذباتی تعلقات ان اثرات کو ابھارتے ہیں۔اس کے ساتھ ساتھ تاثراتی خاکوں میں خاکہ نگار کی شخصیت کا عکس بھی جھلکنے لگتا ہے۔اردو ادب میں بیشتر خاکے تاثراتی انداز میں ملتے ہیں جن کی مثال رشید احمد صدیقی ، محمد طفیل ، شاہد احمد دہلوی وغیرہ کے اکثر خاکے تاثراتی انداز کے حامل نظر آتے ہیں۔

۳) سرسری خاکے:۔

ایسے خاکوں میں خاکہ نگار کو شخصیت سے قربت کے بہت کم مواقع ملتے ہوں سرسری خاکہ کہلاتا ہے۔جس میں خاکہ نگار اپنی یادداشت اور ذاتی صلاحیتوں سے اس خاکہ کو مرقع کی شکل دیتا ہے۔ایسے خاکوں میں گمان ہوتا ہے کہ شخصیت کے کم ہی پہلوؤں پر نظر ڈالی گئی ہے۔

۴) سوانحی خاکے:۔

ایسے خاکوں میں خاکہ نگار شخصیت کے پیدائش سے لیکر موت تک کے حالات کو تسلسل کیساتھ پیش کرتا ہے۔جس میں مختصر سی سوانح عمر کے

ساتھ ساتھ شخصیت کی زندگی کے روشن وتاریک دونوں پہلوؤں کو بحسن وخوبی پیش کرتا ہے سوانحی خاکہ کہلاتا ہے۔

۵)خودنوشت خاکے:۔

خودنوشت خاکہ اسکو کہتے ہیں جس میں مصنف خود ہی اپنا خاکہ لکھتا ہے۔ایسے خودنوشت خاکوں کے متعلق ناقدین ادب نے دو باتوں کا ذکر کیا ہے اول تو یہ ہے کہ ایسے خاکوں میں کبھی کبھی مبالغہ کا استعمال کا امکان بھی ہوتا ہے تو دوسرا یہ کہ کچھ خوددار پسند شخصیتیں اپنے روشن پہلوؤں کا اظہار نہیں کر پاتے کہ کہیں لوگ اسے مبالغہ تصور کر بیٹھیں۔شوکت تھانوی ،فکر تونسوی اور کنہیالال کپور وغیرہ خودنوشت خاکوں کی بہترین مثالیں ہیں۔

٦)مداحیہ اور توصیفی خاکے:۔

ان مداحیہ اور توصیفی خاکوں میں خاکہ نگار شخصیت کے ان پہلوؤں کا انتخاب کرتا ہے جس میں مدح اور توصیف کے کئی الفاظ آسانی کے ساتھ ملا سکیں جس کو خاکہ نگار جذبہ خلوص محبت کا نام دیکر اپنا کام انجام دیتا ہے اور شخصیت کی ایسی تصویر کشی کرتا ہے جو قاری کے لئے دلکش اور جاذب نظر معلوم ہوتی ہے۔

٧)مزاحیہ خاکے:۔

ان خاکوں میں خاکہ نگار شخصیت کی زندگی کے ان پہلوؤں کو پیش کرتا ہے جس میں مزاح کے عنصر پائے جاتے ہوں۔ان واقعات کو لیکر خاکہ نگار لطائف کے استعمال سے مضحک پہلوں میں پیش کرتا ہے جو قاری کے لئے تفریح طبع کا سامان معلوم ہوتا ہے۔ان مزاحیہ خاکہ نگاروں میں رشید احمد صدیقی ،فکر تونسوی ،مرزا فرحت اللہ بیگ ،پطرس بخاری ،مشتاق احمد یوسفی اور مجتبیٰ حسین کا نام لیا جاتا ہے۔خاکہ نگار جہاں ایک ادیب اور فنکار ہوتا ہے وہیں اسکی شخصیت ایک ماہر اور ذہین کاریگر کی بھی ہوتی ہے۔وہ قدرتی نمونوں کے استعمال کے ساتھ شخصیت کو تراشتہ ہے جس سے کسی پیچیدگی کے بغیر شخصیت کے اچھے اور برے پہلو سامنے آجاتے ہیں۔

خاکہ نگار کا یہ فن قابل توجہ ہے کہ یہ خاکہ نگار مختصراً انداز میں خاکہ لکھتا ہے مگر وہ اپنے اندر نہایت جامع اور مضبوط ہوتا ہے۔اور خاکہ نگار شخصیت کے انہی پہلوؤں کو پیش کرتا ہے جس سے شخصیت پوری طرح نمایاں ہوکر سامنے آجائے۔خاکہ نگاری ایک ایسا فن ہے جس میں خاکہ نگار پہلے خود کسی شخصیت سے متاثر ہوتا ہے بعد میں اپنے خاکے سے قاریوں کو متاثر کرتا ہے۔عام طور پر خاکہ نگاری کے لئے انشائیہ کا سا انداز اختیار کیا جاتا ہے اور جس طرح انشائیہ میں موضوع کے ساتھ ساتھ اپنے خیالات کا بھی اظہار کیا جاتا ہے۔ٹھیک اس طرح خاکے میں خاکہ نویس بھی اپنے خیالات کا اظہار کرتا ہے۔اچھے انشائیہ کی طرح اچھے خاکے میں بھی خود خاکہ نگار کی شخصیت نمایاں ہوکر سامنے آجاتی ہے۔کیونکہ خاکہ نگار ان ہی باتوں کا ذکر کرتا ہے یا ان واقعات کا تذکرہ کرتا ہے جو خود خاکہ نگار کے نقطہ نظر سے اچھی یا بری ہو۔کبھی کبھی شخصیت کا سہارا لیکر خاکہ نویس اپنے خیالات کو پیش کرتا ہے۔

خاکہ اچھی اور بری دونوں طرح کی فطرت کے امتزاج کا نام ہے۔یعنی خاکہ نگار شخصیت کے ہر دو پہلوؤں کو اجاگر کرنے کی کوشش کرتا ہے۔ اچھے خاکے وہی ہوتے ہیں جو شخصیت سے بے حد متاثر ہونے کے بعد لکھے جاتے ہیں۔تاثرات کی یہی گہرائی خاکہ میں گیرائی پیدا کرتی ہے۔خاکہ نگاری میں شخصیت کی زندگی کے اہم ترین پہلوؤں کو اس طرح پیش کیا جاتا ہے کہ اس شخص کی جیتی جاگتی تصویر قاری کے ذہن میں پیدا ہوتی ہے۔خاکہ نگاری سوانح نگاری سے مختلف ہوتی ہے۔سوانح نگاری میں خاکہ نگاری ممکن ہے مگر خاکہ نگاری میں سوانح نگاری ممکن نہیں ہے۔خاکہ اس شخص کا لکھا جاتا ہے جس سے خاکہ نویس شخصی طور پر واقف ہو اور اسے بڑے ہی قریب سے جانتا ہو۔ادب کی کوئی صنف زبان وبیان کے بغیر پروان نہیں چڑھ سکتی۔اس صنف کو عروج کیلئے بہتر زبان ہی کافی ہے۔بہتر زبان ہو،بہتر خاکہ ہو اور بہتر خاکہ نویس ہو تو وہ خاکہ مکمل طور سے قاری پر حاوی ہوسکتا ہے۔اردو ادب

ISSN 2277-8063

۶

میں جن شخصیات نے خاکہ کی بنیاد کو ایک اچھا رخ دیا ایک اچھی زبان دی اور ایک اچھی فکر دی ان میں مرزا فرحت اللہ بیگ، مولوی عبدالحق، رشید احمد صدیقی، شوکت تھانوی، سعادت حسن منٹو، عصمت چغتائی، محمد طفیل، شاہد احمد دہلوی وغیرہ شامل ہیں۔ جنہوں نے خاکے کو مکمل طور سے خاکہ ہی رہنے دیا۔ موجودہ عہد میں مشفق خواجہ، مشتاق احمد یوسفی، اور مجتبیٰ حسین اہم ہیں۔

حوالہ جات کتب:

۱) آب حیات	محمد حسین آزاد
۲) نذیر احمد کی کہانی کچھ ان کی کچھ میری زبانی	مرزا فرحت اللہ بیگ
۳) اردو ادب میں خاکہ نگاری	صابرہ سعید
۴) مجتبیٰ حسین کی خاکہ نگاری	امتیاز الدین
۵) اردو نثر کا فنی ارتقاء	فرمان فتح پوری
۶) دہلی میں خاکہ نگاری	شمیم احمد
۷) تاریخ ادب اردو	نور الحسن نقوی
۸) ہندوستانی ادب کے معمار	نامی انصاری
۹) چند ہم عصر	مولوی عبدالحق

John Osborne's Attitude towards Women in the Play 'Look Back in Anger'

Rajesh W. Shrikhande, Dept of English, Govt.Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati.

From 1970 onwards 'Feminism' has established itself as a movement in Literature. Feminism is a movement aimed at equal rights for women in legal, social, cultural, political and other systems and in gender norms. Many writers, women as well as men, depicted the sufferings of women in their works, winning the attention of the readers for their emancipation. Those works very clearly put forth their author's admiration of women as equal and their advocacy for the women's cause. They feel this need out of the reaction to the long tradition of women oppression, suppression and subjugation.

On the other hand, some writers, though they be speaking for the cause of the oppressed, display the disgusting attitude towards women. John Osborne, through his play *Look Back in Anger*, definitely belongs to the latter category of the writers.

Osborne's *Look Back in Anger* was first produced on London stage on 08 May, 1956, when he was just twenty-six. They play had been quite simply sent by him through the post to the newly established English Stage Company, a group idealistically devoted to new theatrical writing, and was first new British play to be produced. The play was an epoch-making; for it brought on stage the very new theme, dramatic style and language. With publication of *Look Back in Anger* the reputation of Osborne was set as an 'Angry Young Man' and he hold the attention of many latter playwrights to follow him.

Look Back in Anger has Jimmy Porter, a post war youth of Europe, as its protagonist. He lives in a one room- kitchen flat, along with his wife Alison and friend Cliff, owned by landlady Miss Drury. Alison is a girl from middle classes who has married to Jimmy Porter in a fit of romantic love. Jimmy belongs to the proletariat class and runs a sweet stall in spite of being a university graduate. He is dissatisfied with everything around him. News papers, magazines, church and every system, political, social, educational, religious or whatsoever, then existent. He has great anger towards middle classes and higher classes. His dissatisfaction surely has Marxist leanings but amidst this the women in the play greatly suffer and Osborne has neither sympathy for them nor does he ask for any justice for them. It has been typically depicted that whatever nature and approach to life the female characters in the play may have; they have all been reduced to same level of domination by Jimmy Porter and has been pushed down to silence and as the silent sufferers.

Alison and Helena are the major women characters in the play. Before we proceed to discuss them look the attitude of Jimmy Porter towards his landlady Miss Drury in the following words:

JIMMY: ...that mild old gentlewoman doesn't fool me,... She's an old robber.

Alison is Jimmy's wife. She is mostly silent unless provoked by Jimmy; always leaning on the iron board and the pile of clothes besides her. There is constant teasing and verbal attack from Jimmy towards her. She is considered by him as a representative of the class she has come from. Every time he finds new verbal tricks to attack Alison's mother and her other relatives to the extent that she finds it unbearable. Referring to Alison's Mother and Father he comments:

JIMMY: ... either militant like her Mummy and Daddy. Militant, arrogant and full of malice.

He even becomes more abusive. He calls Alison 'Sycophantic, Phlegmatic and Pusillanimous'. It is so easy for Jimmy to be offensive. He is always vindictive and do not realise the sufferings he inflicts on the others. He plays a Jazz music on trumpet and bothers Alison. Alison is suppressed and to such an extent that she could not dare to disclose her pregnancy to him, fearing his reactions. Jimmy is equally bitter critical to the all women in general. The following passage brings out his general attitude towards women:

> JIMMY: Don't try and patronise me. *(Turning to Cliff.)* She's so clumsy. I watch for her to do the same things every night. The way she jumps on the bed, as if she were stamping on someone's face, and draws the curtains back with a great clatter, in that casually destructive way of hers. It's like someone launching a battleship. Have you ever noticed how noisy women are? *(Crosses below chairs to L.C.)* Have you? The way they kick the floor about, simply walking over it? Or have you watched them sitting at their dressing tables, dropping their weapons and banging down their bits of boxes and brushes and lipsticks?

He faces her dressing table. I've watched her doing it night after night When you see a woman in front of her bedroom mirror, you realise what a refined sort of a butcher she is. *(Turns in.)* Did you ever see some dirty old Arab, sticking his fingers into some mess of lamb fat and gristle? Well, she's just like that. Thank God they don't have many women surgeons! Those primitive hands would have your guts out in no time. Flip! Out it comes, like the powder out of its box. Flop! Back it goes, like the powder puff on the table.

CLIFF: *(grimacing cheerfully)*. Ugh! Stop it!

JIMMY: *(moving upstage).* She'd drop your guts like hair clips and fluff all over the floor. You've got to be fundamentally insensitive to be as noisy and as clumsy as that. *He moves C, and leans against the table,* I had a flat underneath a couple of girls once. You heard every damned thing those bastards did, all day and night. The most simple, everyday actions were a sort of assault course on your sensibilities. I used to plead with them. I even got to screaming the most ingenious obscenities I could think of, up the stairs at them. But nothing, nothing, would move them. With those two, even a simple visit to the lavatory sounded like a medieval siege. Oh, they beat me in the end—I had to go. I expect they're still at it. Or they're probably married by now, and driving some other poor devils out of their minds. Slamming their doors, stamping their high heels, banging their irons and saucepans—the eternal flaming racket of the female.

Jimmy coins the filthy images and uses very abusive language when he mentions Alison's mother. He describes her:

"... she'd bellow like a rhinoceros in labour- enough to make every male rhino for mile turn white, and pledge himself to celibacy. But even I under- estimated her strength. Mummy may look like over-fed and a bit flabby on the outside, but don't let that well- bred guzzler fool you. Underneath all that, she's armour plated- ... She is as rough as a night in Bombay brothel and as tough as a matelot's arm."

Finally, Helena, a friend of Alison, arrives to their home. She is a natural enemy of Jimmy. He is always in quarrel with her. They go to the extent of physical fight as well. Helena provokes Alison for rebel against Jimmy; writes to her father who takes her back. But then all of a sudden Helena is taken up by Jimmy and Alison is replaced by Helena. In the last Act Helena also has been tamed and made to behave as per the whims of Jimmy and bear him. Towards the end of the play Alison returns, losing her child. Helena realises her sins and misdeeds and decides to leave Jimmy. Alison now recovers the place from Helena.

In the whole play Osborne's sympathies are towards Jimmy Porter. In spite of his malice and putting others into the trouble and tortures he receives no penalty. Rather he goes on enjoying women, one after the other. He even had an affair with Madeline before his marriage. No justice is done towards Alison for her innocence. Similarly, no contempt has been shown by the dramatist towards Jimmy for his misdeeds. If Alison and Helena come from the middle classes even the mother of Jimmy has not been spared from such unjust attitude. Jimmy refers to her only once in relation to his dying father. He sees a kind of villainy in her. He puts it:

"... As for my mother all she could think about was the fact that she has allied herself to man who seemed to be on wrong side in all things. My mother was all for being associated with minorities, provided they were the smart, fashionable ones."

This was the attitude of certain male writers, even after 1950s, towards women. I hope this may make us realise the need and contribution of writings of the other women and men writers for the cause of women. Women need not to free only in the physical and political sense but from the patriarchal psyche of the men.

Works Cited

1. Osborne,John. *Look Back in Anger*, Penguin Books USA Inc. New York, 1982.
2. http://www.gradesaver.com/look-back-in-anger/study-guide/major-
3. http://www.enotes.com/homework-help/discuss-jimmy-women-hater-jimmys-atitude-towards-138311
4. http://www.englit.in/2013/06/Look-Back-in-Anger-Women-Jimmy-Porter.html